

КЪМ ЧИТАТЕЛЯ

Читателю,

Обикновено в предговорите на книгите се излагат основанията за написването им. В случая това е абсолютно необходимо, защото потребността да напиша тази книга произтича от различни и специфични съображения.

Преди всичко, неимоверно остра е обществената потребност да се извърши всестранен, подробен и в максимална степен задълбочен анализ на сталинсткия тоталитаризъм и на неговата живковистка модификация у нас. От една страна, само така може да се преодолее повърхностното и политически тенденциозно отъждествяване на комунизма със сталинсткия тоталитаризъм, което е широко разпространено. Без това идеите за неексплоататорско и хуманно общество — едно от върховете постижения на хилядолетните хуманистични устремления на прогреса в общочовешкото социално познание — не могат да се изчистят от налепите на сталинсткия тоталитаризъм, най-върлият им враг, не могат да се покажат в техния автентичен смисъл. От друга страна, обществената действителност не може да се освободи от рецидивите на този тоталитаризъм, нито да се извлекат всички поуки от печалния му опит за бъдещото обществено устройство, за функционирането на обществените отношения.

При това анализът е нужно да бъде безпощаден и радикален. Без оглед на лица, групи, интереси, кумири и ценности, споделяни в миналото или сега. Колкото и болезнен да бъде за някои хора и за цели общности от народа ни. Безпощаден само в един единствен смисъл: стремеж към съвършена обективност както при излагането на фактите, така и при тяхната интерпретация. Само така може да се стигне до края на времето разделно за мнозина, само така всеки, който е бил свързан по някакъв начин или е понасял удари от живковизма, ще бъде в състояние напълно да определи своите позиции, да формулира своите оценки, да се самоопредели в отношението си към миналото и настоящето.

Аз се опитах да дам влог в изпълнението на тази задача с книгата си „Възрожденският процес в България“ (С., 1992). Сега продължавам усилията си.

Освен това, уверен съм, че в личната ми драма, която преживях и която като зъл дух ще ме преследва до края на дните ми, в една или друга форма и степен се оглеждат мнозина други. Защото не е

малък броят на хората у нас, приобичили се към комунистическото движение с открити и искрени чувства, чиято преданост и безкористие са били включени в системата на живковизма и експлоатирани и манипулирани от него. Те също повече или по-малко преживяват един кошмар, който няма да ги изостави. Самостоятелността на мисълта ми и моята критичност към политиката на Тодор Живков не бяха изолирано явление, а част от един много по-широк процес на опозиционност, която назриваше постепенно преди всичко в БКП, както и вън от нея.

Надявам се също така, че изнесените факти, част от които по друг начин не могат да станат известни на обществеността, както и предложените тълкувания — независимо от опасността от известно лично отношение в тях — ще подпомогнат други изследователи на съответния период и проблеми от развитието на нашата страна.

И най-сетне — ръководството и ръководителите на БКП, а по-късно и на БСП след ноември 1989 г., нито веднъж, никъде не споменаха за случилото се с мен в последните години на живковизма. А бяха длъжни не толкова от нравствени съображения, свързани с личното им отношение към мен, а преди всичко с оглед на интересите на партията, която те се опитваха да реформират. От своя страна дейците на СДС, особено екстремистите сред тях, които по-късно узурпираха властта в тази коалиция, също не разграничаваха политическите цветове, а още по-малко нюансите в отделния цвят в своите анализи и политическа пропаганда. Тази необективност, издаваща наред с другото и политическо плиткоумие, твърде наскоро им изигра жестока шега.

Във връзка с това аз не желая да бъда поставян на една и съща плоскост с хората, които не ме подкрепиха, когато трябваше, които се съгласяваха и пригласяха на гонението срещу мен (макар че някои от тях вътрешно едва ли са го одобрявали), към действията и морала на които имам същностни несъгласия.

Когато несправедливо и незаконно ме тикнаха на „Развигор № 1“, за сетен път осъзнах, че човек трябва и сам да защитава своята чест и достойнство. Защото не може да се очаква обективност и справедливост от лица и политически сили, които не са способни да се издигнат над собствените си егоистични интереси и да оценят добронамерено и добросъвестно положителните помисли и дела на другите.

Мисля, читателю, че това са достатъчно основания, за да оправдаят появата на тази книга.

Април 1993 г.

АВТОРЪТ

В БКП

Станах член на БКП (1955 — кандидат-член, 1958 — редовен член) доброволно. От чисто идейни съображения. Прагматични мотиви — кариера и т.н. не са ме вълнували. Всъщност аз нямах нужда от това. Вече бях завършил философия в Софийския университет (1952) и от почти три години преди приемането ми за кандидат-член работех като асистент по диалектически и исторически материализъм във ВИИ „К.Маркс“, София. В БАН, Институт по философия, постъпих на работа като научен сътрудник чрез конкурс (юли 1956) без да бъда редовен член на БКП. В Института имаше редица безпартийни, обстоятелство, което не им пречеше на научното развитие — публикации и хабилитиране.

Защо доброволно и от идейни съображения?

Роден съм в село Скравена, Ботевградско, в дребно частно-собственическо семейство. Родителите ми станаха членове на ТКЗС без насилия през януари 1951 г. с 42,3 дка земя — половината ниви, а другата половина — ливади. Освен това имахме две биволици за впряг и мляко, 5-10 овце, около 20 кокошки, едно прасе, което се купуваше като малко в началото на годината и се колеше вече угоено в навечерието на следващата нова година. След смъртта на дядо ми (1937) баща ми се занимаваше и с кръчмарство — до 1948 г.

Някои смятаха семейството ни за заможно. Но що за заможност беше това? Наистина, не се гладуваше. Работеше се обаче в делник и празник през цялата година. Без наемни работници. Рядко се използваша по за няколко дни главно жътвари и косачи срещу заплащане. По-чести бяха взаимните производствени услуги, които се извършваха със съседни, роднини, приятели. Например, при вършитбата идваха да ни помагат 20-30 души, а след това пък ние си връщахме услугата. Така вършитбата се удължаваше около един месец. Ние, децата, с удоволствие се мотаехме около вършачката — не само да помагаме, но и да играем.

Основните доходи на семейството идваха от земеделието. При наложителна земеделска работа, особено при прибиране на

реколтата, кръчмата се затваряше. Баща ми не разполагаше с оборотен капитал. Ето защо обикновено през есента той вземаше заем от Популярната банка в Ботевград за купуване на грозде от с.Трудовец (тогава Лъжане), от което правеше вино, а от джибрите — ракия. През годината връщаше заема, за да го поднови отново при следващата покупка на грозде. В продължение на четири последователни години (1941-44) от пролетта до есента баща ми беше мобилизиран в армията като запасняк. Освен финансовите затруднения, това засилваше напрежението по работката на имота и отглеждането на животните, а кръчмата през повечето време стоеше затворена.

Голяма част от яйцата и маслото отиваха на пазара за продажан. Такава беше и съдбата на телетата от биволиците (малачетата). Значителна част от дрехите се правеха саморъчно от собствена вълна — чорапи, терлици, пуловери, жилетки, за да се заобиколи пазарът и се спестят пари. Свинският цървул от нещавената кожа на закланото прасе заместваше обувките. Между другото, аз бях добър майстор на такива цървули, които правех в два асортимента: мъжки с една остра задигната част отпред като клюн на петел и женски с дъгообразна предница. Като се продънеха цървулите, в тях се поставяха подлоги — така се удължаваше животът им. Разбира се, всеки от нас имаше обувки, но те се носеха само в по-големи празници — семейният бюджет не позволяваше самоделният цървул от нещавена свинска кожа да се замени с обувки във всекидневието. Баба Стана (майката на баща ми) често кълнеше бирниците и властта заради високите данъци. За почивка и курорти и дума не можеше да става. Само майка ми ходи 1-2 пъти на бани по за няколко дни, но то беше по здравословни причини. Баба Стана следеше зорко да се правят икономии от всичко. Майка ми не смееше едно яйце да използва в манджата, ако не пита. Ако баба ми установеше, че майка ми е сложила една лъжичка захар или мас и т.н. при готвенето повече от необходимото според нея, тя веднага отпращаше укори към майка с най-зъл език. И това не беше израз просто на скъперничеството на дребния частен собственик — така релефно описано от Иван Хаджийски, — а икономическа необходимост за свързване на двата края, моделирала съзнанието в продължение на годините.

Такова беше моето „кулачество“ и „чорбаджийство“, с което Тодор Живков по-късно — когато станах неудобен и бях

подгонен от него, заради проявената от мен критичност и самостоятелност — със свойственото си дебелоочие спекулираше. Но за това ще стане реч по-нататък, нека не изпреварвам изложението.

Както сестра ми, три години по-голяма от мен, така и аз от най-ранна детска възраст бяхме включени в семейно-битовия и земеделския труд. Всъщност такава беше типичната картина за повечето селски деца. Да се даде храна на кокошките, да се занесе 3-4 пъти на ден пълна кофа с хранителни отпадъци на прасето, да се изчисти оборът на биволиците с таргата, да се помага при готвенето и чистенето на къщата, при биенето на млякото и др. — това бяха всекидневни дейности от 5-6 годишна възраст. Заедно с годините започна постепенно включването ми в по-тежките селскостопански работи: оконаването на царевичката, което се правеше с мотика два пъти — „първи коп“ и „зариване“; жътва на пшеницата и вършитба, прекарване на сноните; косене, пластене и прекарване на сеното; бране на фасула, царевичката и тиквите, белене и ронене на царевичката; есенна оран и засяване на пшеницата; пролетна оран и засяване на царевичката; след коситбата, до началото на учебната година — пасене на биволиците; сечене на шума за овцете и дърва за огрев и прекарването им през есента; отглеждане на конопи и зеленчуци главно за семейни нужди; занаятчийски работи по поддържане на къщата, на стопанския двор и на инвентара и още десетки други битови и производствени дейности, характерни за дребнособственическото стопанство, което се самозадоволяваше в огромна степен. Всичко това се следваше, застъпваше, преплиташе, съвпадаше, за да създава голямо напрежение в трудовата заетост на всички ни през цялата година. Участвувах съм цялостно в 12-15 годишни селскостопански цикъла.

Нямаше ден без редица трудови ангажименти, независимо от ходенето на училище и подготовката на уроците. Те отнемаха поне няколко часа от деня, а в по-напрегнатите периоди, главно при прибирането на реколтата през лятото се работеше от тъмно до тъмно. Баба Стана до такава степен бдеше да се работи, че трудно ме пускаше да играя. „Има работа“ — това беше магическата формула на ограничението.

Така се научих на труд. И обикнах труда. През целия си живот съм работил напрегнато, винаги пренатоварен със задължения. Затова във всекидневието не усещах вървежа на времето.

Затова ми е свършено непознато чувството на скука. Ако искаш да ме сломиш, остави ме в безделие!

Така обикнах и хората на труда, проникнах се от вътрешно уважение към тях. Оттук съпричастието ми към тяхната нерационална съдба в условията на недоразвития и може би затуй особено безскрупулен и безпощаден български капитализъм. За да станат обичта и уважението към трудовите хора мои трайни и непоколебими качества, са допринесли и други обстоятелства, някои от които искам да отбележа.

Дядо ми Стоян, на когото съм кръстен и който, според еднородното мнение на познаващите го, бил умен, работлив и инициативен, е тръгнал в личния си живот от нищото. Макар и починал само на 52 г., от тях 12 г. е бил ратай. Получил рани по бойните полета в защита на България, по-късно в резултат на продължителен напрегнат труд той се замогнал и достигнал до едно средно жизнено ниво. Имал пет деца, от които четири израснали, петото умряло още като дете. Свирел на тамбура и пеел, акомпанирайки си, бил общителен и любезен с хората, помагал им, когато имал възможност. Аз си спомням само погребението му: един дъждовен късноесенен ден и гъмжило от народ — бяха дошли хора от цялата околия да се простят завинаги с него, защото го почитаха. Дълбоко се е врязал в моята психика и душевност неговият пример на неутолимо трудолюбие и топла човещина.

На четири години майка ми останала сираче. Дядо Васил отдал младия си живот на подстъпите към Люлебургас по време на Балканската война. Тогава баба Гена, неговата съпруга и майка на майка ми била бременна с последната си дъщеря. Един баща, невидял неродената си дъщеря и една дъщеря, слушала само спомени за баща си, но никога не усетила бащината му сладостна милувка! Едва 28-годишна баба Гена останала с пет малки деца, четири нейни, едното от тях току-що родено и петото — заварен син. Между заварения си син и собствените си деца тя не правела никаква разлика — грижата и топлотата били еднакви. Хубавица, тя получила редица предложения за женитба, но отхвърлила всичките, защото решила докрай да изпълни своя майчински дълг. В името на децата си се отказала от житейската сигурност и от мъжкото присъствие, опора и грижи, пожертвала младостта си, не се огънала пред безкрайния неодоимък и непосилния труд!. Каква нравствена мощ извира от

този пример! Как да не се преклони човек пред душевността на такива най-обикновени селянки, на такива внушителни образи!

Преминала през горнилото на нищетата, на непрекъснатия труд от най-ранна възраст, без бащина опора и грижи, майка беше всмукала в себе си благородството на нравствения пример на баба Гена. Всичко това в нея се беше трансформирало в една безкрайна доброта към хората, особено към отрудените и бедните. От нея пък това проникваше у сестра ми и у мен.

Баща ми владееше всички основни селскостопански дейности, повечето от които опираха до занаятчийски сръчности и предполагаха добър опит и специфична квалификация. Самият той имаше вкус и държеше на качеството. Отличен косач, умееше чудесно да клепе коса, да прави купни от житни снопове, да натовари кола с дълги ритли с житни снопове или със сено и т.н. Не понасяше нечистотата. От него към мен идваше и друга струя — на своеобразна демократичност. Той беше зевзек, виждаше и умееше да отрази хумористичната страна на нещата. Проявяваше остро критично чувство към недостатъците в обществения живот. В това не влагаше корист. Но понякога си печелеше неприятели от станалите обект на неговите насмешки и хапливи забележки. Имаше чувство на уважение към достойнството на личността. Например, той не отваряше писмата, адресирани до нас.

По такъв начин семейната ми среда ми вдъхна трудолюбие, дълбока почит към човека, към отрудените и унизените, специфична демократичност и чувство за справедливост.

Добър пример на нравственост, трудолюбие, познавателни интереси и патриотизъм ми дадоха редица учители от селската прогимназия — особено учител Никола Стойнов и дългогодишният директор на прогимназията Лазар Георгиев.

Действителността в селото отразяваше всички основни противоречия в обществото. Мнозинството от селяните бяха бедни и търпяха хронически лишения. В селото имаше няколко огнища на туберкулоза. Значителна скрита безработица — земята беше малко, за да поеме и уплътни работното време на всички трудоспособни, а в София извънредно трудно се намираше работа, защото нови работни места се откриваха в ограничено количество. Да не говорим за Ботевград, който беше едно по-голямо село, но с тая разлика, че в него като околийски център се намираха някои административни и културни институции. Всяка година ставаха многобройни конфликти, които често предизвик-

ваха остри разпри, нерядко водеха до съдилища и побоища: за навлизане в територията на съседа преораване, прекопаване, прежънване и т.н., кражби на селскостопанска продукция; сечене на дърва и шума от чужда гора. Стигаше се и до убийства. Частнособственическата стръв вземаше периодично своя нравствен и своя кървав данък.

Отвратителни бяха съдебните дела за разделяне на имотите на починалите родители. Брат срещу брата, сестра срещу брата. Скъперничество и алчност. След смъртта на дядо ми една от сестрите на баща ми води няколкогодишни дела за наследство — все ѝ се струваше, че е ограбена. А това се съпътстваше от клевети, клетви, завист, омраза. Тя беше извънредно трудолюбива, но частнособственическият нагон беше изсушил сърцето ѝ. По повод на това още в детската ми душа се роди неприязън към частната собственост и нравите, които тя ражда и възпроизвежда.

Земята продължаваше да се раздробява. Мнозина не издържаха на теглото и сиромашията и се отдаваха на пиянство, а някои се превръщаха в алкохолици. Българският капитализъм беше докарал селото до безизходица. В Скравена това се виждаше осезателно.

Моето детство съвпадна с войната и въоръжената борба срещу фашизма. През Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война Скравена беше дала към 120 жертви. На всеки десетина жители на селото, като се броят и децата, един убит. Какъв ужас! Все здрави и в силата си мъже. Те повече не можеха да оплодотворяват земята кърмилница с труда и потта си, нито да раждат деца. Кои бяха тези неведоми, зли и безмилостни сили, опълчващи непрекъснато народите един срещу друг, предизвикващи планетарни пожари, чието зарево хвърляше своите проблясъци сякаш в цялата вселена, заплашвайки самия живот? И океани от кръв, и планини от разрушения, и огромни зейнали незапълними рани в човешките души! Все още не разбирах от политика, ала от многото разговори на възрастните, които с интерес слушах, в детските ми уши постъпваха все повече сигнали, от които се образуваше едно внушение: крупните собственици, господарите на живота, в алчността си не се спират пред нищо, самата кръв на народите е едно от средствата за нарастване на техните богатства, власт и слава. В по-сетните юношески и младежки години това внушение щеше да се затвърди и получи своята научна обосновка. За мен то не беше никаква безплътна абстракция, а емоция, лич-

но преживяване, индуцирано от майка ми и нейните сестри и брат, от баба Гена, жестоко опарени от Молоха на войната. А такива като нея само в Скравена бяха 120 — само за няколко години селото се напълнило с вдовици, все жени с енергия и животелни сокове, но обречени оттук нататък да живеят без мъжка ласка и закрила, да поемат върху нежните си плещи непосилните грижи за децата; оттук насетне стотици сираци няма да знаят що е баща, стотици родители ще останат без синовна подкрепа.

И още неизчезнали изцяло раните от Първата световна война, започна Втората. Никога не мога да забравя зловещия ден на 25 май 1944 г. Още рано сутринта на селския площад бяха хвърлени телата на убитите през малките часове на нощта партизани — съпрузите Койна и Никола Мукански. Цял ден стояха там на поругание. Един алкохолик, пиан, с върлина ги удряше и псуваше. На същия площад, на който преди 68 г., проявявайки смелост и съобразителност, скравенци бяха спасили от гавра 12 набучени на пръти глави на Ботеви четници, убити и обезглавени във Врачанския балкан, които турските палачи носели към Орхание, за да сплашат населението. Но тогава зад варварската жестокост стоял иноземен завоевател, а тук българин срещу българин, надминал в злобата и жестокостта си турчина. Защо? Кое превръща хората в диви зверове един за друг?

Та тези млади хора, ненавършили още 29 години, с две невръстни деца, бяха тръгнали към смъртта с най-чисти пориви. Тогава те бяха част от световната демократична армия на борците срещу нацизма. Те спасяваха демокрацията и хуманизма. С кръвта си те измиваха позора от българската държава като сателит на фашистка Германия. Тъкмо оттук дойдоха главните аргументи на Парижката мирна конференция през есента на 1946 г., за да се отстои каузата на България. Тогава тяхната борба, спасявайки България, се вливаше като органична част в Европейската съпротива. Друг е въпросът, че техният идеал отиваше по-нататък — към мечтата за социално преустройство и установяване на справедливо общество.

В западните страни борците срещу хитлеризма са на висока почит. Тодор Ангелов, бащата на известната ни писателка Свобода Бъчварова, която имам честта да познавам и да смятам за мой приятел, е провъзгласен след войната за национален герой на Белгия, въпреки че е комунист. В случая партийността няма значение. Саможертвата срещу хитлеризма е саможертва срещу

най-тъмните бесовски сили на човечеството, за хуманизъм и демокрация и стои над всяка партийност и над всяка националност.

Разбира се, до тези отговори в теоретично отношение аз стигнах години по-подир, но въпросите още тогава възникваха в ужасените ми детски очи и насочваха по-нататъшното моделиране на психиката и съзнанието ми.

Ето защо посрещнах 9 септември с вътрешна, макар все още инстинктивна надежда. Тогава бях на 14 години без един месец. През следващите четири години като ученик в Ботевградската гимназия се включих активно в обществена дейност, преди всичко по линията на ЕМОС (Единен младежки общоученически съюз). Този период в развитието на страната беше остро противоречив, пълен с политическо напрежение и борби. От сегашни позиции ми е ясно, че БКП като утвърждаваща се и фактически управляваща партия е допуснала и редица крупни грешки, да не кажа престъпления. Но няма да бъдем обективни, ако отречем, че тогава имаше и масов ентузиазъм.

Два пъти съм бил бригадир: през 1948 г. в Ботевградската строителна бригада по корекцията на река Бебреш и през 1949 г. в Димитровград по строителството на ж.п. линия. От тях запазих спомена за извънредно хубави и силни преживявания. Изнурителен физически труд, но със спонтанно въодушевление. Истинско съревнование. Лагерни огньове с възторжени рецитации, песни, танци в топлите летни нощи под замечтания небесен звезден свод. Романтика на времето! Благородна и чиста, защото бе лишена от всякаква корист!

В политическо отношение определено влияние ми оказа примерът на някои комунисти, които лично познавах — бай Лазар Стоянов, бай Цено Кьонтов и др. В същата насока ми въздействаше делото на убития през 1925 г. земеделец-единофронтовец Алипи Първанов, с когото по линия на майка ми бяхме в родствени отношения.

Четири години следвах философия в Софийския университет (1948-52) Онова, което в детските ми години беше емоция, което по-сетне прерасна във внушения, а още по-подир се издигна до фрагментарни разсъждения, постановки и убеждения, тук получи цялостното си оформяне, систематизираността на емпиричната си база, логичното си обосноваване като система. Това беше вече светоглед, методология, взаимосвързаност на световъзприятието и ценностните системи.

Оттук идеалът, който изкрystalизира в няколко същностни съставки:

- общество без експлоатация на чужд труд и други народи;
- производителните сили са на такова ниво, че: а) рационалните материални, спортни, хигиенни потребности на всички хора се задоволяват напълно; б) решават се всички налични екологични проблеми и не се допуска възникването на нови;

- духовното богатство на личността се разширява извънредно много: тя усвоява основните достижения на духовната култура (това, което се нарича класика в изкуството и науката); специализира се дълбоко в определена област на обществената практика съобразно собствените си заложби и потребностите на обществото; занимава се преди всичко с творчески труд;

- причините за световните и регионалните войни се премахват завинаги, премахват се и етническите противопоставяния и дискриминация и значително се разширява процесът на преодоляване на етническите различия, човечеството се формира като единна общност;

- развитието на демокрацията достига такава пълнота, че става възможно държавата, репресивните институции, политическите партии, правото като регулатор на обществените отношения да отмрат, обществото започва да функционира като планетарна органична социологическа система по коренно нов начин, да решава своите проблеми при оптимално съчетаване на централизирани решения, вземани по най-демократичен начин, с отраслово и регионално самоуправление, даващо възможност за пълна изява на безкрайното многообразие на общностно-груповите, регионалните, обичайно-традиционните и индивидуалните различия;

- всичко това създава една съвършено нова обществена среда за формиране на личността. Масовият процес на нейното лумпенизиране и отчуждение се преустановява. Няма повече колониализъм и неоколониализъм, завинаги ще отидат в музея на историята „богатият север“ и „бедният юг“. Ще изчезнат човешките резервати — жалки отломки на унищожени цивилизации от конквистадорите;

- функционирането на новото обществено устройство няма да бъде идилия, скучна всестранна задоволеност, всеобщ сентиментализъм, то ще има своите проблеми, които ще тревожат хората, своите противоречия и отклоняващи се прояви, но тези проблеми и противоречия ще възникват и ще се разрешават вър-

ху качествено различна основа, по качествено различен начин в сравнение с досегашното частнособственическо общество.

В съвкупност това означава висше, радикално и всеобхватно осъществяване на хуманистичните устремления на най-смелите и благородни мислители, писатели, политици, религиозни апостоли — пророци в цялата история на човечеството. Утопия ли е това или тенденция в обществения живот, имаща обективни основания?

По времето на сталинисткия тоталитаризъм тези идеи бяха компрометирани по драстичен начин. След неговия крах тяхното обругаване продължава интензивно. Думите „комунист“, „комунистическо“, „комунизъм“ нерядко се употребяват в средствата за масово информиране и политическия живот в отрицателен смисъл. Най-често борбата за смяна на „системата“ се представя като преход от комунизъм към демокрация. „Декомунизацията“ — ето една от водещите посоки, в които духа вятърът сега.

Ако се абстрахираме от политическата шумотевица, от често наблюдаваното съчетание на невежество с партийна тенденциозност, от проявите на демагогия в политическия живот и проанализираме по-внимателно интересувания ни въпрос, не можем да не стигнем до извода, че в логическата основа на такива прояви и постановки стои отъждествяването на сталинисткия тоталитаризъм с комунизма. Поддържането на това отъждествяване, според мен, е израз на неаналитично мислене. Всъщност, няма по-голям враг на комунизма от сталинисткия тоталитаризъм. Грандиозният опит за комунистическо преустройство на обществото пропадна не главно поради съпротива на старите сили, не главно поради саботажите, интервенциите, планетарните политико-пропагандни кампании и опити за ерозия, умишленото надпреварване на въоръжаването, което изтощаваше и без това хилавата икономика на СССР и другите сталинисткототалитарни страни. Определящата причина за краха на този опит се заключава в установеното след Ленин обществено устройство, което е отрицание на марксизма и комунизма, но скрива своята антимарксистка и антикомунистическа същност зад паравана на марксистките идеи, на комунистическия идеал.

Ето защо сега една от най-важните задачи на борбата за хуманизъм е да се разграничи по принцип и цялостно сталинисткия тоталитаризъм от комунизма. Трябва да се изстъргват напълно сталинисткототалитарните наледи от комунистическите идеи. Са-

мо тогава може да се прояви отново автентичността и да се види огромният хуманистичен заряд на комунистическия идеал.

Отново подчертавам: сталинистият тоталитаризъм е анти-марксизъм и антикомунизъм. Вероятно мнозина ще погледнат на тази парадоксална постановка като на безпочвен опит да се реабилитират комунистическите идеи. Но нека не прибързват. Ще взема няколко примери, за да се опитам да докажа, че те са безспорно завоевание на човешката мисъл, на мечтите за един по-добър свят, извиращи от самия ход на общественото развитие и опиращи се на неговите закономерни тенденции.

Преди 13 години се появи нашумялата в целия свят книга на Алвин Тофлър „Третата вълна“ (33). Събитие в духовния живот в международен мащаб, тя развълнува различни и голям брой хора от много страни. Очевидно идеите на книгата резонират с нещо много съществено от нашето съвремие, проблемите и внушенията ѝ са се срещнали с изопнати душевни струни на милиони хора. Защо? Нима може да бъде случайно това?

В своята книга Тофлър обширно говори за т.нар. втора вълна. Със страст и многообразен фактически материал, взет от всички области на живота, той разкрива обречеността на втората вълна: тя вече е изгълнила историческата си мисия, дошло е времето ѝ да слезе от историческата сцена! Тофлър не се интересува само от един или друг елемент на обществения живот, неговият подход е глобален, типично социологически, той разглежда обществото като цялостно социално образувание, като органична система.

Тофлър доказва и се стреми да убеди читателя, че третата вълна намира с вулканична мощ и нищо не може да предотврати идващата с нея смяна на досегашното обществено устройство. Но какво се крие зад метафората „втора вълна“? Както подробно разяснява самият Тофлър, това е индустриалната цивилизация с всичките ѝ атрибути и във всичките ѝ същностни направления. От формационно гледище обаче, тази цивилизация възникна и се разви, продължавайки да съществува и до днес, като капиталистическо обществено устройство. Втората вълна следователно е образното название на капитализма като глобална обществена система. Всичко казано за втората вълна всъщност се отнася за капитализма. Доказателството, поднесено с такъв размах и патос, че втората вълна отстъпва, че трябва да отстъпи и ще отстъпи неизбежно на третата вълна, в действител-

ност е непоколебимото убеждение на Тофлър за обречеността на капиталистическата формация.

Тук е необходимо уточнение. Тофлър смята характеристиките на втората вълна за валидни и за бившите „социалистически“ страни. Ала този факт не отменя извода ми за тъждеството на втората вълна и капитализма в Тофлъровата книга. Защото той извежда тези характеристики от анализа на западните страни и след това ги пренамира в „социалистическите“ страни. В случая Тофлър следва примера на широко известния Реймон Арон при обосноваването на концепцията му за индустриалното общество.

По начало Тофлър не си служи с термина „капитализъм“. В неговата книга този термин се среща само епизодично. И в това отношение той не е оригинален, а продължава традицията в западната общосоциологическа футурологична мисъл, появила се след Втората световна война и положена от Реймон Арон, а по-късно утвърдена и продължена от Уолт Ростоу, Даниел Бел и др. И в концепцията за „единното индустриално общество“ на Арон, и в концепцията за „стадиите на икономическия растеж и обществото на масовото потребление“ на Ростоу, и в концепцията за „постиндустриалното общество“ на Бел се съдържа ядрото на тофлъровата концепция за третата вълна. Две са жалоните идеи в това ядро: първо, капитализмът е толкова компрометиран, че е време да се остави настрана терминът „капитализъм“ — това е обществено устройство, изчерпващо вече възможностите си; второ, осъзнатата или неосъзната мечта за едно ново, некапиталистическо, следкапиталистическо общество, то вече идва, долавя се неговият тътен, нищо не може да го спре.

Тази моя интерпретация на книгата на Тофлър вероятно ще срещне свои опоненти. Уверен съм обаче, че няма да им е лесно да я оспорят.

В доклада на Римския клуб за 1991 г., озаглавен „Първата глобална революция“ (9), се констатира, че в индустриалните общества духовните ценности ерозираха, че материалистическият подход, базиран на технологиите, се възприе от всички, че не може да се разчита само на пазарната икономика като панацея за всички злини и др. Във връзка с това авторите мечтаят за нов световен ред, за нова ера в развитието на човечеството, за формирането на нов човек, за глобално общество в планетарен мащаб.

Както се вижда, патос, сходен на тофлъровия, пронизва доклада на Римския клуб 11 години след появата на „Третата вълна“.

И за да приключа с тази тема, искам да прибавя: единствената алтернатива на капитализма е обществено устройство в духа на комунистическите идеи. Дори да не се използва терминът „комунистически“, по същество това ще бъдат идеите, които са съставки на комунистическия идеал и които все по-често и категорично се обосновават в трудовете на най-мастити западни учени. Ала не в затлечения си и чудовищно извратен от сталинския тоталитаризъм вид, а в автентичната, сиреч в марксистката си интерпретация.

Удовлетворен съм, че намерих сили по времето на живковизма да не допусна търгуване с идеите си, а инерцията на тази търговия протягаше и към мен костеливите си ръце; че след 10 ноември 1989 г. не тръгнах с идеите си на пазара, за да купувам индулгенции, докато БСП беше на власт; че не се поддадох на екстремистката прокапиталистическа вълна, която вместо със средствата на властта да прочиства демокрацията от наносите на сталинския тоталитаризъм, се увлече по същество по неговия зловещ пример. Вместо да установяват демократични методи и форми на обществен живот, екстремистите разкриха своята необуздана алчност за собственост, власт и слава, демонстрирайки интелектуална посредственост и често нравствен цинизъм.

* * *

Описаното дотук идейно-методологическо съзряване намери своя организационен израз на времето си във влизането ми в БКП.

Инициативата за това не беше моя. През 1955 г. Аспарух Аврамов, мой колега асистент във ВИИ „К.Маркс“ и секретар на първичната партийна организация, ме запитва защо още не съм член на партията. Отговорих му, че имам две задръжки от биографичен характер: баща ми освен с основното си занятие — земеделие, известно време се е занимавал и с кръчмарство, а аз, като 12-годишен ученик в прогимназията, една година съм бил член на „Орле“. Аврамов помисли и каза, че тези неща не са съществени, за да бъдат пречка за моето приемане. Той ме познаваше от съвместната ни работа в катедрата от края на 1952 г. Този подтик преодоля моите колебания, аз подадох документи и станах кандидат-член, а по-късно редовен член на БКП.

Дейността ми като такъв, освен с участието ми в събрания на

организацията, се изразяваше най-напред в изнасяне на лекции и ръководене на конференции по актуални теоретични въпроси.

През 1956-57 г. изключителен интерес предизвикваше темата за класовата борба при изграждането на социализма. Говорил съм по този въпрос на няколко десетки места пред най-различни аудитории както в София, така и в други градове, а и в села. В лекциите си доказвах, че сталиновата теория за изострянето на класовата борба заедно с напредъка в изграждането на социализма е логически неиздържана и погрешна. Тя е създадена, за да обслужва култа към личността, масовите репресии.

Тогава беше времето непосредствено след XX конгрес на КПСС и Априлския пленум на ЦК на БКП (1956). При изслушването на поверителния доклад на Хрущов пред XX конгрес за Сталин, четен по партийни организации у нас (март 1956), аз получих първия си политически шок. Той ме разтърси и аз преболедах в продължение на няколко месеца една идейна криза. Спомням си многочасовите разгорещени разговори с колежката ми Радка Брадинска при връщането вкъщи от работа (с нея бяхме съседи). Тя беше по-възрастна от мен, беше участвала в антифашистката борба. Аз бях с по-малко опит, но и двамата се бунтувахме срещу изнесените от Хрущов факти (не че се съмнявахме в тях, а тъкмо защото им вярвахме): как е възможно Сталин, превърнат в мит, в който сме вярвали, да се окаже жесток диктатор и убиец, политически карьерист с алчен, не спиращ се пред нищо стремеж за власт, такъв грандиозен демагог с най-светлите ценности на марксизма-ленинизма, на комунизма, на човечеството, такъв фатален субективист в управлението, който може да загуби икономиката на една огромна страна, да закрепости десетки милиони хора? А къде са били другите членове на ръководството, защо не са възразявали, защо са били безгласни пионки? Нима всичко това има нещо общо с идеите и морала на комунизма? И т.н.

Нашето възпитание на честно отношение към нещата като основна комунистическа добродетел, изключваше всякакъв култ. Не случайно антикултовският патос, дошъл от XX конгрес, съвпаднаше с моите нагласи и разбирания. Ето защо аз посрещнах с надежда антикултовските постановки и насоченост на Априлския пленум. По-късно у нас се заговори за Априлска линия и във връзка с това — за априлско поколение в изкуството и духовния живот изобщо. Мисля, че имаше реални основания за такава постановка, защото моето очакване за преодоляване на култа към лич-

ността, за демократизиране, моята надежда по повод Априлския пленум повече или по-малко бяха характерни за мнозина представители на младите творци в духовната сфера и идеологическия живот, навлизащи в живота около 1956г. Друг е въпросът, че Априлската линия още от самото начало се съпътстваше и от стремежи да се използва за укрепване на личната власт на Тодор Живков, за манипулиране на интелигенцията и трудещите се в това отношение.

Този политически кипнеж диференцираше слушателите на лекциите ми за класовата борба. Двата полюса в отношението към култа на личността остро се противопоставяха. Тогава имаше вкоравели сталинисти, които яростно защитаваха Сталин, в това число теорията му за изострянето на класовата борба. Основния си аргумент те извеждаха от действителното противоречие между СССР, „социализма“ и империалистическата политика. На всяка лекция се намираха по няколко души, които задаваха въпроси и се изказваха против моите постановки. Даже усещах, че в много случаи те се изпълваха с подозрителност и се проникваха от идеологическо недоверие към мен. Наистина, това бяха малки битки. Те засилваха надеждата ми в делото на Априлския пленум. През 1959 г. публикувах основните положения от тази си лекция като раздел в една моя брошура за класовата борба.

Към края на 50-те и началото на 60-те години в духовния живот избуя, приковавайки вниманието на обществеността, проблемът за отрицателните явления, за отклоненията, за социалната патология. Започнаха да се организират теоретични конференции по тези въпроси от окръжните комитети на БКП, от общинските организации и др. По покана на съответните институции аз ръководих 10-15 такива конференции в продължение на няколко години, като обикновено бях и основен докладчик. Това ме накара да изуча литературата по въпроса, данни от съдебната статистика, започвайки от 30-те години, данни от емпирични социологически изследвания, каквито бяха започнали да се провеждат и др. Така си изработих концепция за отрицателните явления — същност, класификация, причини. Тя се обогатяваше от конференция на конференция, защото обикновено на конференциите се разгръщаха оживени спорове, които ме караха да доаргументирам вижданията си, по повод на тях откривах нови аспекти на въпроса, които включвах в концепцията. Така се стигна до книгата ми „Социализъм и отживелици“ (12). За нея ще стане дума по-нататък.

През 60-те години започнах да получавам поръчки от Милко Балев — тогава началник на кабинета на Тодор Живков — за изготвяне на справки по някои научни въпроси. Справките бяха писмени материали от няколко машинописни страници (5-10-15), в които стегнато се излагаше същността на даден проблем. Например такава справка направих за ритуалите (използвана за подготовката на тезисите на Живков за младежта — 1967), за моделирането като метод в научното познание (1969) и др. Когато се появяха съответни партийни документи от името на Живков, в част от случаите моите справки се оказваха използвани — било идеите в тях, било текстуално, обикновено не целия текст. Така ми става ясен част от механизма на написването на многобройните трудове на Живков. Но смятах, че до известна степен използването на експерти е неизбежно: тази практика повече или по-малко е всеобща; по този начин идеите на науката се трансформират в управленски решения, което е една от висшите форми на ефективност на научното познание; физическото време на един ръководител е пренапрегнато, за да има възможността той сам да пише от началото до края всички документи, които служебно трябва да излязат от негово име. Друг е въпросът за мярата на такава помощ — очевидно при Живков тази мяра по-късно все повече е била нарушавана, особено през 80-те години.

За да приключа с моята дейност като редови партийен член е необходимо да отбележа още два момента. Рано есента — вероятно през септември 1967 г., ме извика доц. Костадин Байчински (по-късно той стана професор) и ми съобщи: през юли същата година е излязло решение на Политбюро за социологически изследвания у нас (аз вече знаех за това); в него се предвижда създаване на социологическа група при ЦК; Байчински е назначен за неин ръководител; предлага като утвърден вече български социолог да премина на работа в групата. Аз му отговорих отрицателно, защото имах доста на брой научни задачи (след 3-4 месеца започваше работата на терена по набирането на индивидуална информация на емпиричното социологическо изследване „Градът и селото — '68“ под ръководството на проф. Живко Ошавков — уникално в международен мащаб, а аз бях член на авторския колектив и научен ръководител на изследването в Пловдивски окръг; бях отговорен секретар на Българското социологическо дружество, Изпълнителният комитет на Международната социологическа асоциация беше вече взел решение за

провеждането на VII световен конгрес по социология в нашата страна — той се състоя във Варна през 1970 г. и аз щях да участвувам в ядрото социолози по подготовката на конгреса — едно извънредно сложно научно събитие, в организирането на което ние няхахме опит). Така се разделихме. Но след около месец и половина Байчински отново ме извика по този повод. На въпроса дали иска отново мнението ми или има решение, което трябва да се изпълнява, той потвърди второто. Така постъпих на работа в Социологическата група на ЦК като съвместител.

В групата работих почти две години (XI.1967 — VIII.1969). През този период групата подготви и проведе две-три емпирични социологически изследвания, данните от които бяха използвани от ЦК и някои окръжни комитети. Наложих се да бъда освободен от нея, защото работата по подготовката на VII световен конгрес по социология навлизаше в заключителната си фаза и изискваше пълно съсредоточаване, а аз бях главен секретар на Българския организационен комитет и организирах цялата оперативна работа.

Потребно е да отбележа и участието си в написването на програмата на БКП, приета от X конгрес през 1971 г. То премина на четири етапа: бяха създадени около 20 групи по отделни проблеми — те подготвиха материали по съответните проблеми (аз участвах в групата по социално-класова структура, отговорник на която беше покойният Мишо Мишев); обсъждане на сглобен цялостен вариант през пролетта на 1969 г. при тогавашния секретар на ЦК Венелин Коцев, на което се изказах; нов колектив от 15-20 души, в който също участвах, подготви нов пореден вариант през XII.1970 г. под ръководството на проф. Стефан Ангелов; окончателно редактиране и допълване на проекта за програма от сътрудници на кабинета на Тодор Живков (Милко Балев, Нико Яхиел, Димитър Методиев, Емил Христов) и от един учен в мое лице под ръководството на самия Живков. По-нататъшните бележки и уточнения са правени в кабинета на Живков непосредствено преди конгреса, а по време на самия конгрес от специална комисия, в която бях избран и аз.

В СЪСТАВА НА ЦК. ЗАВЕЖДАЩ ОТДЕЛ

През февруари 1971 г. получих покана от окръжния комитет на БКП в Благоевград за участие в предстоящата окръжна отчетно-изборна конференция. Не можах да отида. След конференцията получих съобщение, че съм избран за делегат на X конгрес на партията. Бях изненадан, защото никоой дотогава не беше говорил с мен за това. По-сетне разбрах, че избираните за делегати в даден окръг, които работят в София, се канели като гости на съответните окръжни отчетно-изборни конференции. Такава била практиката.

Десетият конгрес се състоя от 20-25.IV.1971 г. в зала „Универсиада“, София. Делегатите бяха подредени по окръзи. Аз бях сред делегатите от Благоевградски окръг. В последния ден на конгреса, както обикновено, се проведе закрито заседание за избиране на нов ЦК и Централна контролно-ревизионна комисия. Непосредствено преди него е заседавала комисията по изборите. Няколко минути преди подновяването на конгресната работа членовете на комисията, връщайки се от нейното заседание, си заеха местата. Членът на комисията от Благоевградската делегация, Петър Бонков, сядайки на мястото си през един човек от мен, ми се усмихна с думите: „Честито!“. От него разбрах, че съм включен в проекто-листата като кандидат-член на ЦК. Изненадата ми беше още по-голяма: не съм очаквал такова нещо и пак никоой не беше говорил с мен предварително. Така, след тайното гласуване, бях включен в състава на ЦК с право на съвещателен глас.

През февруари 1973 г. бях извикан от Александър Лилев, тогава секретар на ЦК, в неговия кабинет. С него се познавахме от XII.1970 г. — и той участваше в групата на Ст. Ангелов по написване на програмата на БКП. Лилев ми предложи да премина на работа в ЦК като първи заместник завеждащ отдел „Пропаганда и агитация“. Отговорих веднага: в момента съм директор на Единния център по философия и социология при БАН, от началото на февруари с.г. съм назначен и за директор на Института по социология и продължавам да бъда главен редактор

на двумесечното академично списание „Социологически проблеми“ (основано през 1969). Това ми е предостатъчно, даже ми е много, не желая административни ръководни постове. В бъдеще ще сътруднича на ЦК с научни материали, с лекции, но моля да бъда оставен на работа в научната сфера, където ще бъда по-полезен. Лилов каза, че ще се срещнем пак и се разделихме. Минаха няколко седмици, никой не ми се обади и аз помислих, че въпросът е отпаднал. Ала в края на март ми позвъни секретарката на Лилов: включен сте в работна група начело с Лилов, която заминава за три дни в СССР. За мен това беше индикатор, че в ЦК не са уважили моите доводи и са решили все пак да премина на работа там. И наистина беше излязло решение за назначаването ми за първи заместник завеждащ отдел „Пронаганда и агитация“ от 1 април 1973 г. Подчиних се както поради чувството на дисциплина, така и поради обстоятелството, че работата в ЦК даваше по-голяма възможност някои от социологическите разработки да намират практическо осъществяване.

Мнозина сътрудници на ЦК са посрещнали моето назначаване не добре, защото са ме смятали за ревизионист.

Първата задача, която ми възложи Лилов, беше да сформирам група за написване на доклад за идеологическо съвещание. Скоро тази група започна работа на Витоша в почивния дом на ЦК. Ядрото, което има основен принос за написването на доклада се състоеше от Васил Момов, покойният Любен Николов, Катя Василева и моя милост. Освен това бяха използвани материали по отделни въпроси от още 10-15 души. Лилов не стоеше постоянно на Витоша. Повечето време прекарваше в ЦК, а на Витоша идваше вечер. Към края на подготовката на доклада оставаше по-малко от няколко дни. Той ръководеше обсъжданията на междинните варианти на доклада, окончателно решаваше въпроса за структурата, редактира внимателно и прецизно целия доклад като направи редица допълнения, уточнения и съкращения, написа целия въвеждащ раздел. Като цяло докладът придоби отпечатъка на неговия почерк.

Като му даде добра оценка, Политбюро реши да се проведе не съвещание, а пленум на ЦК. Той се състоя на 6-7 февруар 1974 г. Беше посрещнат с голям интерес от партийния актив и интелигенцията. Докладът на Лилов придоби голяма популярност и започна често да се цитира от журналисти, общественици и др. Този факт правеше впечатление, защото дотогава се ци

тираше изключително само Тодор Живков, докато документи, публикувани с подписа на други членове на партийното ръководство се цитираха съвсем епизодично. Това се дължеше на новаторския дух на доклада — за първи път в партийната литература в него се поставяха въпросите за ролята на социалната среда във възпитателната работа, за социално-психологическите механизми на възпитателния процес, по-реалистично се интерпретираше въпросът за отживелиците и т.н.

На 1 декември 1973 г. бях назначен за завеждащ отдел „Пропаганда и агитация“. До есента на 1979 г. отделът се наблюдаваше от Лилев. С него работех с лекота. Умен, с остро политическо чувство, той бързо се ориентираше в проблемите. Само с по няколко думи се разбирахме. Между ръководството на отдела и него имаше взаимно доверие. Аз го информирах и съгласувах с него всички необходими въпроси. Никога не си позволявах да го „прескачам“ с цел да се срещам по-често с Тодор Живков. Когато се налагаше да ходя лично при Живков, предварително той знаеше за това, понякога то ставаше по негова поръка, а след разговорите с Живков винаги го информирах за станалото. Отделът проявяваше активност в поставянето на нови въпроси, в откриването на нови форми на работа. Така например, отделът организира специални мероприятия по масово-политическата работа със строителните работници, по изграждането на т.н. „бригадни станове“ в ТКЗС (става дума за създаването на оптимални културно-битови условия за работа на механизаторите), въведе по-голяма системност в обмяната на опит между идеологическите кадри и т.н. Лилев подкрепяше начинанията на отдела, понякога даваше уместни съвети. Рядко се налагаше да получаваме от него задачи извън инициативите на ръководството на отдела.

През периода на съвместната ми работа с Лилев аз се чувствах добре: имах значителна свобода и възможности за инициатива. Нещата се промениха след избирането ми за секретар на ЦК.

* * *

Но преди това. Работата в ЦК беше напрегната и изискваше концентрация. Налагаше се да съкратя значително научните си ангажименти и личната си изследователска работа. А не беше и етично да заемам ръководни постове в науката без да имам въз-

можност за пълноценно изпълнение на съответните задачи. Веднага писмено подадох оставката си като директор на Единния център по философия и социология на БАН и като представител на България във Виенския център за документация и изследвания в областта на социалните науки, работещ под егидата на ЮНЕСКО. С особено съжаление направих второто — Виенският център провеждаше международни сравнителни емпирични социологически изследвания, които бяха интересни за мен в професионално отношение както със съдържателните си резултати, така и със своята методика.

Подадох си оставката и като главен редактор на списание „Социологически проблеми“. Чувствах го като своя рожба, защото бях един от неговите основатели в началото на 1969 г., обичам редакторската работа. В края на 1973 г. списанието се сдоби с нов главен редактор.

Оставката си като директор на Института по социология подадох по-късно — през 1976 г. Но през трите години и половина на директорството предприех редица мерки за усъвършенстване на вътрешната организация на работата, поддържах демократична атмосфера. Сътрудниците се изказваха свободно по научните проблеми. Често се застъпваха различни и дори противоположни на моите мнения. Няма нито един случай по пряк или косвен начин да съм преследвал сътрудници на института за различни становища от моите. В подхода си към хората и проблемите винаги съм се стремил към обективност.

В Института по социология продължих да работя по съвместителство през цялото време докато бях в ЦК. Ръководех секция. Известно е, че значителна част от съвместителите не изпълняваха задълженията си изобщо или най-малкото както трябва. Съвместителството според мен беше полупаразитна форма на организация на научния труд, която повече вредеше, отколкото да помага. Като ръководен партийен работник няколко пъти съм се изказвал и предлагал на официални форуми да се премахне съвместителството и да се замени с договорни системи, със система на заплащане „на парче“. Уви, без резултат.

Като завеждащ секция се стремях пълноценно да си гледам работата. Освен текущите задължения — обсъждане на планове за научната дейност на сътрудниците на секцията, обсъждане на ръкописите на планови работи, на проекто-дисертации, организиране и участие в научни форуми, ръководство на аспи-

ранти, международно научно сътрудничество и т.н., които се изпълняваха акуратно, секцията подготви и проведе под мое ръководство известното емпирично социологическо изследване в завод „Елпром“ в Троян (1976). Оригинално изследване, с което се експериментираше нов подход към промишленото предприятие. През 1978 г. излезе от печат колективната монография върху основата на това изследване под моя редакция — „Промисленото предприятие — социологическа система и трудова активност“ (С., Изд.на БАН). Макар и дискуссионна, книгата предложи нова социологическа концепция за промишленото предприятие и предизвика жив интерес сред социологическата общественост.

През 1982 г. след кончината на проф. Живко Ошавков, аз поех ръководството на неговата секция по обща социология и теория на социологическото познание, а секцията по социология на социалното управление премина под ръководството на ст.н.с. Ради Василев. Под мое ръководство новата секция подготви и проведе крупното емпирично социологическо изследване „Градът и селото — '86“, като повторение на същото изследване от 1968 г., но с редица допълнения и изменения в програмата и методиката; написа върху основата на изследването четири тома материали, публикувани от ЦСУ; подготвен е (обсъждан в научния съвет на Института по социология) голям колективен труд върху основата на изследването, чакащ публикуване; секцията организира две научни конференции — върху трилогията за системата на социологическата информация, подготвена и публикувана под ръководството на проф. Живко Ошавков (20) и върху категорията „социологическа система“ (1988) — и на двете основен докладчик бях аз; извънредно полезно бе организирането и провеждането на четири четения за млади социолози в памет на Ошавков, три от които с увеличаващо се участие на чуждестранни социолози (1985, 1987, 1989, 1991); от 1984 г. секцията започна написването на Енциклопедичен речник по социология — първо такова справочно пособие у нас, — който вече е завършен и чака публикуване; бях научен ръководител на 3 аспиранти, които успешно защитиха дисертации. Тук няма да изброявам доста други прояви на секцията, включително редица приемания на специализанти от чужбина и организиране на тяхната програма, както и други международни участия. И всичко това само за 10 години.

Ето защо и по въпроса за моето съвместителство съвестта ми е чиста.

И най-подир, още един факт. Отивайки в ЦК, аз се отказах от участие в международни социологически форуми. През 1974 г. участвах само в VIII световен конгрес в Торонто, тъй като бях включен в подготовката за него преди отиването ми на работа в ЦК. Отказах се от участие в IX световен конгрес в Упсала (Швеция, 1978), в X конгрес (Мексико, 1982) и в XI конгрес (Индия, 1986). Отказах се поради две причини: няхах възможност да се подготвям в достатъчна степен научно за участие в обсъжданията; знанието ми на френски език — един от официалните езици на конгреса — се влошаваше в резултат на неизползването му във всекидневието. А да бъда командирован нямаше никаква пречка. При това имах силно желание да посетя Швеция и Индия, където и досега не съм ходил. Преди всичко защото в Швеция от десетилетия управляваха социалдемократи и тя ми навяваше за еталонна страна с жизненото си равнище, някои даже направо я смятаха за *par excellence* социалистическа страна. Но дали наистина беше така и в какво всъщност се състоеше „социализмът“ на шведските социалисти? Що се отнася до Индия, индийският народ е дал такъв влог в общочовешката цивилизация, че един културен човек не би имал основание да се мисли за такъв без поне минимум от познания за Индия. Особено професионалистът социолог.

Може би тези мои скрупули, определили отказа ми да участвам в международните научни прояви, изглеждат наивни. Ала аз продължавам да мисля, че е необходимо човек да има чувство за достойнство и поне малко етичност.

Извънредно голямото напрежение в партийната работа и продължаващата изследователска (макар и в намален обем) дейност, значително ограничиха възможността ми да участвам в организирането на семейния бит и в грижите за децата, а по-късно и за внуците. Съответният товар от моите задължения се прехвърли върху съпругата ми Мария. Нейното всекидневие се утежни чувствително. Тя продължи да изпълнява служебните си задачи като учителка и заместник директор на училище, а по-късно като сътрудник на Музея за българо-съветска дружба, като ги съчетаваше с нарасналата домашна заетост. Напрежението в нейния бюджет на времето рязко се увеличи, но тя пое допълнителния товар без оплаквания. С присъщата си изключителна

преданост към семейството, децата и внуците съпругата ми се справяше с цената на преумора и пренебрегване на грижите за личното си здраве. Нейната скромност, нравствен максимализъм и чистота бяха ориентир и коректив при оценяването на хората и събитията, които в редица случаи ми помагаха да намеря по-точно мярата на поведението си.

За нещастие, натрупването на стресови ситуации по повод преди всичко на моята политическа съдба две-три години преди Десети ноември, както и след тази дата достигна предела на нейната чувствителност и жизнени сили. Резултатът беше фатален — отиде си преждевременно от семейството ни нашата неподкупна съвест и всеотдайна опора в живота.

Благодарен съм и на децата си — Михаил и Петя, че нито веднъж в своето развитие не си позволиха да спекулират с името ми на ръководен деец. Те си пробиваха път със своите собствени усилия и заложиби. Онова, което постигнаха, е резултат единствено на техния личен интелект и труд. След ноември 1989 г. те не побързаха да се преобоядисат, за да заемат изгодни меркантилни позиции, както направиха немалко деца на бивши високоръководни дейци и на активни борци, а съхраниха своето идейно-методологическо и просто човешко достойнство.

СЕКРЕТАР НА ЦК

Избирането ми за секретар на ЦК стана на 21 юли 1978 г. Отново не бях питан и не знаех предварително. Научих по време на почивката преди пленумът на ЦК да продължи работата си по следващата точка от дневния ред, посветена на организационни въпроси. Предложението не беше обосновано с характеристика за дотогавашната дейност, с плюсовете и минусите ми като характер, учен, гражданин. „Другарят е известен!“. Никакви алтернативни кандидатури, никакви въпроси, единодушно гласуване.

Известно време ми беше potrebno, за да опозная организацията на работата, хората, формите и механизмите на това партийно-организационно ниво. Този период се удължаваше от липсата на практика новопостъпващите и повишаваните на по-високо ниво веднага да бъдат запознавани със съответните статuti (таква нямаше, а там където ги имаше бяха негодни по съдържание и събираха паяжините по рафтовете), веднага да бъдат характеризирани достатъчно пълно институциите и хората, с които ще работят, вкл. историята на по-важните проблеми, да им се разясняват задълженията и правата, формите и механизмите на работата. Такова встъпление не направи и наблюдаващият ме член на Политбюро. С всички тези неща се запознавах на части в течение не на месеци, а на години, когато се сблъсках практически с даден проблем. Даже не съм уверен, че съм се запознал с всичко в това отношение до момента, когато бях изхвърлен от ЦК.

При първите контакти с установените порядки ги приемах като естествени и нужни, едва по-късно, заедно с натрупването на впечатления в хода на работата, започнах да откривам дефекти, а още по-късно — да установявам техните причини. Ще дам един пример.

След избирането ми за секретар, започнах да участвам в заседанията на Секретариата на ЦК и в част от заседанията на Политбюро. Тогава се говореше упорито за нуждата от усъвършенстване на работата в ЦК, за ограничаване на щатния състав. Лично от устата на Тодор Живков това съм го слушал няколко пъти. В отделите реорганизацията се очакваше не само с инте-

рес, но и като необходимост. През есента на 1979 г. се направи реформа: бяха създадени 6 комисии на ЦК начело с членове на Политбюро и с по един наблюдаващ секретар. Една от тях беше Комисията за наука, култура и образование. Неин председател стана наскоро избраната за член на Политбюро Людмила Живкова, а аз бях определен за наблюдаващ секретар. Някои от комисиите заработиха, в т.ч. Комисията за наука, култура и образование. Но след две-три години — след неочакваната смърт на Людмила Живкова — те бяха изоставени. Това дава основание да се предполага, че тази реформа в ЦК е била извършена с оглед издигането на Живкова в партийната йерархия.

През 1984 г. се проведе окрупняване на отделите, като начело на новите големи отдели бяха поставени секретари на ЦК. След известно време отново бяха създадени комисии, а някои от големите отдели — разкрупнени. Подобни непрекъснати реорганизации се правеха и по държавна линия.

Наистина, огромна преустройствена динамика. Тя може да създаде впечатление за управленска енергичност, за антидогматизъм, за движение в крак с времето. Ала това би било лъжливо впечатление. В случая ставаше въпрос преди всичко за въртене в омагьосан кръг, за случайни и необосновани реорганизации, имащи често пъти характер на импровизации, за самозаблуда, че се прави нещо. С тия реорганизации в партията и особено в икономическия и държавен живот повече се вредеше.

При това, те се правеха „на тъмно“. Обикновено се подготвяха с много тесен кръг хора около Тодор Живков. Проектите най-накрая се внасяха в Политбюро, обаче не за да се обсъдят критично и по същество, а за да се благословят като поредна проява на далновидността на първия ръководител, евентуално с някои откъслечни, несъществени поправки. При структурните промени в ЦК със създаването на комисиите през есента на 1979 г. например, аз не само че не участвах, но и изобщо не бях питан. Научих за „реформата“, засягаща и моето направление в ЦК, на заседанието на Политбюро. Това игнориране не бе само проява на държането ми под похлупак, за което ще стане дума по-нататък, но и част от стила.

Когато натрупах повече впечатления от реорганизациите и започнах да анализирам по-задълбочено техния смисъл, достигнах до извода, че те играеха важна роля във властническите отношения. В някаква степен, разбира се, те бяха израз на неустой-

чивостта, безпринципността и енергичността на Тодор Живков, като отражение както на негови характерологични особености, така и на неговите недостатъчни познания и подготовка. Постепенно проникнах в техния политико-управленски смисъл, изразен в следното двуединство:

От една страна, многобройните непрекъснати реорганизации в нашата страна създаваха впечатление, че нещо се върши, че се гледа напред, че се правят усилия за решаване на назревящите проблеми.

От друга страна, реорганизациите даваха чудесна възможност за освобождаване от неудобните кадри, за държане на кадрите в „шах“, за гарантиране на тяхното послушание, т.е. за стабилизирание на личната власт.

Този политико-управленски смисъл не се изменя от евентуалността повече или по-малко Живков да си е вярвал при някои реорганизации, че върши нещо съществено и важно. Реорганизациите вероятно са били израз и на искрено желание за решаване на назрелите проблеми. Тук този субективен момент е без значение, защото обективните резултати в огромната си част бяха отрицателни — обективно реорганизациите се оказваха преди всичко велика демагогия.

Започнаха все повече да ми правят впечатление два факта.

Първият се изразява в пълното съгласие на членовете и кандидати-членовете на Политбюро, на секретарите на ЦК и на председателя на Централната контролно-ревизионна комисия с постановките, предложенията и мненията на Тодор Живков. Основната характерна черта на отношението към действията на Живков, без никакво пресилване, беше апологията. Колко навременни са постановките на другаря Живков! Той отново показва образец на далновидност! Каква задълбоченост и научна обоснованост! Най-после дълго мъчещият ни проблем (в икономиката или в друга сфера) ще бъде решен!

Рекорд в апологията се постигна при четирикратното (VI-VII.1987) обсъждане в Политбюро на т.нар. по-късно Юлска концепция. Този документ има програмен характер! Само БКП, сиреч само Тодор Живков може да представи такъв документ! Каква смелост лъха от документа, какъв блестящ пример за самокритичност! Най-после е намерено разковничето за преодоляване на отрицателните явления и тенденции, на социалните деформации, за превръщане на обществото в такова, каквото

трябва да бъде! Живков беше обявен едва ли не за четвърти класик на марксизма.

Слушайки възхвалите за Юлската концепция, аз няколко пъти вътрешно се изпотяхах от неудобство и срам. А Живков слушаше без никакво смущение и неудобство. Той отдавна беше повярвал, че е единственият в България, който може да разнищи и най-сложния проблем, убеден беше че Юлската концепция е негово върхово постижение, смяташе се за крупен теоретик.

Никога, нито един път, по нито един проблем не беше направена критична бележка от принципиен характер, която засяга същността на дадена постановка на Живков, камо ли да бъде отхвърлена. Обикновено в изказванията се привеждаха допълнителни примери от различните области на живота, които илюстрираха и доказваха правилността на живковите постановки. Тази атмосфера на апологетичност към Живков важеше абсолютно за конгресите на БКП, за пленумите на ЦК, националните конференции и съвещания.

Вторият факт е израз на практиката всички предложения, идеи, постановки по важни проблеми на партийния, държавния, икономическия, културния, та даже и на спортния живот да излизат от името на Тодор Живков. Той беше непрекъснатият докладчик на конгресите, националните конференции, на повечето от пленумите на ЦК, постоянен вносител на докладни записки в Политбюро, инициатор на решения. В извънредно редките случаи, когато други членове на ръководството бяха вносители на проекторешения, докладчици на пленуми и национални съвещания, те правеха многократни уговорки, че съответният материал е съгласуван с Живков или е вдъхновен от него. Нищо значително не ставаше в страната, независимо за коя сфера от живота се отнася, без инициативата, подготовката на съответните документи или даването на магистралните указания от него. Самият той беше свикнал и ревниво държеше на това. През 1969 г. се проведе пленум на ЦК по проблемите на образованието с докладчик Венелин Коцев, тогава секретар на ЦК. В последния момент обаче, Живков изпраща своя докладна записка, с която внася съществени промени в постановките и заляга в основата на преустройството на образованието. През 1975 г. се състоя национално съвещание за работата на първичните партийни организации с докладчик Борис Велчев, тогава член на Политбюро и секретар на ЦК. Пак в последния момент във Велико Търно-

во, където се проведе съвещанието, идва Живков и произнася реч по този въпрос, която става главният документ за работата с първичните партийни организации. През 1978 г. у нас беше организирана международна теоретична конференция по въпроса за реалния социализъм. От страна на БКП докладчик беше Александър Лилев. В последния момент Живков депозира изказване, което засенчи доклада на Лилев.

А ето един пример, свързан с мен. В началото на 80-те години се заговори за необходимостта от усъвършенстване на организацията и управлението на науката. Подготвяше се даже конгрес на науката, през 1983 г. бяха подготвени тезиси за развитие на науката в страната. Но всичко това се отлагаше и фактически беше отменено, за да не засенчи проведения през февруари 1985 г. пленум на ЦК по проблемите на науката, естествено с докладчик Тодор Живков. След този пленум и в изпълнение на неговите решения малка група сътрудници на ЦК под мое ръководство, използвайки и няколко материала на външни експерти, подготви шест документа по най-важните проблеми на организацията и управление на науката: Основни насоки за реструктуриране на научния фронт съобразно с потребностите на социално-икономическото и културното развитие на страната; Основни положения на закона за научните организации; Правилник за устройството и функционирането на програмните колективи в научната и развойната дейност; Основни положения за преустройство на информационното обслужване в съответствие с програмната организация на науката и научно-техническия прогрес; Устав на Българската асоциация за наука и технически прогрес; Основни насоки за осъществяване на нов подход в развитието на фундаменталните изследвания и на приложните собствени и чуждестранни разработки. И сега като ги преглеждам установявам, че те не са загубили стойността си в редица основни насоки. Обаче Живков изобщо не им даде ход. Не можеше по такъв фундаментален проблем основни идеи и документи да излязат от името на други лица. Вместо тези документи да се приемат след съответно обсъждане и доработка и по този начин да се даде пълен ход на преустройството на науката, в началото на следващата 1986 г. беше проведен нов пленум по науката пак с докладчик Живков, за да начертае практическите задачи за изпълнение на решенията на пленума от 1985 г. Макар че в докладите на двата пленума, особено в първия има редица разумни мисли и постановки, като цяло в тях все повече се увеличаваха

терминоманията и шумотевичните словеса. А освен това годините бързо се източваха и проблемите се изостряха. Протакането на решаването им предизвикваше нарастващи вредни последици.

Спомням си също така, че във връзка с острият недостатък в черната металургия през 80-те години този проблем се постави много остро. Недалновидното и дълбоко погрешно изграждане на Кремиковци и започването на строителството на Третата металургична база в Дебелт с огромните си капиталовложения и ниска ефективност — оставям настрана огромните екологични поражения — увиснаха като дамоклев меч над националната икономика. Но Живков няколкократно отлагаше разглеждането на въпроса: не бил готов с вижданията си. Естествено според него никой друг не би могъл да подготви разумно решение. Всички наоколо, разбира се, мълчаха и не възразяваха.

Така развитието на страната като цяло, както и на отделни области на обществения живот се лимитираше от интелектуалния таван, пристрастията и физическите възможности на първия ръководител. В това аз виждам един от най-важните пороци на сталинисткия тоталитаризъм и на неговата живковистка модификация у нас.

Изострена бдителност винаги да бъде изтъкван на първо място Тодор Живков проявяваше неговият кабинет: Началникът на този кабинет в продължение на три десетилетия и половина Милко Балев, едно от най-доверените лица на Живков, знаещ всичките му прояви и действия — от общодържавните и общопартийните до най-интимните в личния му живот, — не даваше никаква възможност да се изтъкне приоритет на друг член на ръководството по който и да е въпрос. Като произнесеше две изречения, той пет пъти споменаваше името Живков. В това отношение той надминаваше всички и беше широко известен с рекордните си постижения.

С отдел „Пропаганда и агитация“, както и с останалите отдели, които съм наблюдавал, с малки изключения нямаше проблеми. В началото мнозинството от сътрудниците на отдел „Пропаганда и агитация“ ме приеха като утвърден научен работник, но далеч от „живия живот“. Спомням си, че на обсъждането на предложения от мен план на доклада за национално идеологическо съвещание, за който стана дума (април 1973), основната критична бележка в отдела, повторена многократно, беше: „Няма го живият живот“. Но това мнение за книжност и откъсна-

тост от действителността се разсея скоро. В същия отдел възникна конфликт с двама сътрудници и се наложи да бъдат освободени по целесъобразност. Аз се стараех да се отнасям безпристрастно както към проблемите, така и към хората във и извън отделите, поддържах демократична обстановка, сътрудниците ми свикнаха с този стил на работа, изказваха се свободно, изразяваха често различни мнения от моите.

* * *

И все пак аз не бях доволен от битността си на секретар на ЦК. Поради две главни причини.

Първата е свързана с обстоятелството, че над мен в партийната йерархия винаги стоеше член на Политбюро, а над него — Тодор Живков. Бях длъжен да информирам и за предстоящите начинания на наблюдаваните от мен отдели, и за извършеното, и за кадровите проблеми, да съгласувам и получавам съгласие при решаването на проблемите. В огромната част от случаите членът на Политбюро, а не аз, съгласуваше нещата с Живков. Преките ми контакти с него бяха твърде малко, а и той ме викаше извънредно рядко.

Това обстоятелство рязко съкращаваше територията за инициативност, което предизвикваше вътрешна неудовлетвореност у мен. Първата година, когато над мен в йерархията стоеше Ал.Лилов, както и преди, аз се чувствах добре.

От есента на 1979 г. наблюдаващ ме член на Политбюро става Людмила Живкова. Предоставила ми по въпросите на партийната работа по-голяма свобода, самата тя се занимаваше почти изключително с проблеми на културата. Освен това тя пътуваше много често в чужбина и цялата оперативна работа лягаше върху мен. Държах се откровено с нея, казвах ѝ критични мнения дори и по нейни постановки и указания. Тя не ми се сърдеше, още в началото на съвместната ни работа се бяхме разбрали да бъдем откровени един към друг. Ала самият аз се ограничих да проявявам инициатива. Вече ставаха все по-ясни стремежите на Живков да изтиква нагоре по стълбата на партийната и държавната йерархия Людмила. Моето въздържане от инициативи се налагаше от опасението ми, че те можеха да се изтълкуват като опити от моя страна да се конкурирам с Людмила. А за това дебнеха мнозина от новопоявилите се и издигна-

ти нависоко в йерархията дейци около Людмила, част от които освен с посредствените си възможности, блестяха с ласкателство, карьеризъм и интригантство.

След преждевременната смърт на Людмила Живкова контрол над мен упражняваше Милко Балев. Настъпи истинско мъчение за мен. Самият той преди 9.IX.1944 г. имал смели прояви в антифашистката борба, за което получил смъртна присъда. След Девети септември по едни или други причини не завършил висше образование и останал с твърде ограничени знания. Още от първите години след Девети септември постъпил на щатна работа в апарата на РМС, а от 1950 г. в кабинета на току-що избрания за секретар на ЦК Тодор Живков. Голямото напрежение в работата прогресивно го изсушавало, още повече, че той нямал компенсаторни интелектуални механизми и го превърнало в ограничен и механичен диспечер и разпоредител. И това в продължение на десетилетия.

Към мен Балев се отнасяше с изострена завист и се стремеше да ме изолира. Започнах да чувствам това от края на 70-те години, което съвпадна с избирането ми за секретар на ЦК. То е свързано и със стремежа му да изолира Нико Яхиел от кабинета на Живков. Макар и негов подчинен, Яхиел го превъзходеше тотално с широката си ерудиция, с езиковата си подготовка, с евристичните си научни качества, със стремежа си към обективност и честност.

На Яхиел Милко Балев противопоставяше Никола Стефанов. Стремеше се да подмени Яхиел със Стефанов в кабинета на Живков. И накрая успя. В началото на 1986 г. Стефанов стана началник на кабинета на генералния секретар, което учуди мнозина. За това сигурно има принос и Георги Атанасов. Той и Балев, подпомагани от Никола Стефанов, бяха хората, имащи най-голямо политическо влияние върху Живков от края на 70-те години почти до неговата смяна. Те се ползваха с неговото пълно доверие. Мизантроп изобщо, Никола Стефанов изпитваше към мен свръхзавист и очевидно той е един от онези, които са настройвали Балев, както и Живков срещу мен. Балев бавеше въпросите, които аз поставях, пазеше ме от преки контакти с Живков. Не веднъж ми предаваше указания от Живков без обяснения на мотивите. Аз бях длъжен да изпълнявам „на доверие“. При това беше недопустимо при поставена от Балев задача за изпълнение да си позволя да отида пряко при Живков за обяснение. Веднага след смъртта

на Людмила Живкова Балев си беше въобразил, а и явно го желаше, че ще стане вторият човек в партията след генералния секретар. Даже побърза да се намести в оня кабинет в ЦК, който беше отреден за втория човек в партията (югоизточният кабинет на втория етаж на ъгъла откъм Народната банка). Там преди това бяха Борис Велчев, Александър Лилев, а по-късно Чудомир Александров. Не ми е известно за преместването на Балев в този кабинет да е имало решение, то сигурно е дело на самия него.

От началото на 1986 г. Йордан Йотов, освен член на Политбюро (за такъв беше избран през януари 1984), стана и секретар на ЦК. Той пое ръководството на културно-идеологическата сфера, оставайки още една година и няколко месеца и главен редактор на в-к „Работническо дело“. Зарадвах се, защото го познавах от първите години след 9 септември 1944 г. Той е също от ботевградско и ме познаваше лично от бригадата през 1948 г. Бях си съставил извънредно положително мнение за него. Първо го уважавах като партизанин, за участието му в антифашистката борба. Второ, той не тръгна да прави административна кариера, както много други, използвайки антифашистките си заслуги, а се зае с образованието и научните си интереси — стана кандидат на науките и научен работник, в продължение на десетилетия изтъкваше столовете на библиотеките и архивите за да върши проучванията си по история на тесния социализъм у нас, публикува статии и книги, хабилитира се по естествен път.

Назначен за главен редактор на в-к „Работническо дело“ през 1977 г. той нямаше журналистически опит и не познаваше проблемите и кадрите. Аз съм един от хората, които го въведоха в сложността и спецификата на новата му работа. Доста пъти по негово време съм посещавал редакцията на вестника, няколко пъти съм говорил пред редакционния колектив. В такива случаи той внимателно, по стенографски си водеше записки. От своя страна той често ме търсеше за съвети. Отношенията ни бяха лоялни, почти приятелски. Но когато стана и секретар на ЦК и пое ръководството по културно-идеологическите проблеми, т.е. когато ми стана партийен началник, нещата не след дълго се промениха. Тук аз не бях един от няколкото, а главният, който го въведе в проблемите и институциите, кадрите, противоречията, формите и механизмите на работа в наблюдаваната сфера. А той дотогава доста слабо познаваше нещата. Правех го чисто сърдечно без да скриям нищо, което знаех. Но Йотов постепен-

но започна да ме озадачава с поведението си. На заседанията на Политбюро, на които съм бил, винаги правеше ласкателни изказвания за Тодор Живков и никога не си позволяваше никаква критика и различия. По-късно разбрах с дълбоко разочарование, че по съществени въпроси, някои от които лично са ме засягали, той не ме е информирал.

Най-фрапантният пример е свързан с прословутия Комитет за екологична защита на Русе, основан на 8 март 1988 г. Създаването на този комитет силно изплаши Тодор Живков и Политбюро. Още на другия ден (сряда) секретарите на ЦК разменихме мнения по въпроса. Предложиха се разумни идеи: в Русе на следващия ден (четвъртък) предстоеше да се създаде екологичен комитет на обществеността. Едно от предложенията беше в него да бъдат включени членове на софийския комитет. Така да се постигне интеграция и да се избегне възможността създаването на софийския комитет да се тълкува политически. Не знаех защо, но тези разисквания не са протоколирани. По указание на Живков в четвъртък сутринта се проведе извънредно заседание на Секретариата. В този ден бях на семинар с идеологически работници в АОНСУ и бях извикан оттам. На заседанието се очерта мнението да се разговаря с членовете на Комитета и да се убедят да се оттеглят от него и така той да престане да съществува. След краткото заседание на Секретариата членовете на Политбюро отидоха при Живков. Действията, които бяха предприети срещу Русенския комитет, са били решени там. Те включваха не само разговори с членовете на Комитета, но и прилагането на наказателни мерки в зависимост от държането им. Наред с другото там е било решено да се създаде щаб за проучване и реагиране начело с Йордан Йотов, което става на 14 март, както и да се изключи Стоян Михайлов от участие в разпитването на членовете на Русенския комитет. То започнало още на следващия ден — петък, 11 март. Изключването ми от участие в него беше първата стъпка за отстраняването ми от функциите като секретар на ЦК. По-късно (14 април 1988) бяха изключени от БКП Георги Мишев, Христо Смоленов и Соня Бакиш, естествено пак без мое участие.

На 14 март, сиреч само четири дни след сбирката на членовете на Политбюро при Тодор Живков, заминахме заедно с Йордан Йотов и други сътрудници на ЦК в Монголия на поредното съвещание на секретарите на ЦК от „социалистическите“ страни по идеологическите въпроси. Пет дни бяхме заедно с

Йордан Йотов от сутрин до вечер, често оставахме сами. Нито звук от негова страна, че Секретариатът започва разследване, че аз съм изключен от участие в него. За тези неща научих след връщането ни от Монголия и то по неофициален път. Това притворство на Йотов ме порази.

На 27 март 1988 г. (неделя) през целия ден в Бояна се проведе заседание на Политбюро за обсъждане на материала на Тодор Живков за преустройството на духовната сфера. Този материал беше предизвикан от уплахата от създаването на Русенския комитет. На заседанието всъщност се обсъждаше политическата ситуация главно сред интелигенцията и мерките, които трябва да се вземат. Главният критичен огън беше насочен срещу мен, като редица участници цитираха името ми и отдела, който ръководех. Отговорността за опозиционните прояви сред интелигенцията се приписваше преди всичко на мен. Аз по-нататък отново ще се върна на това заседание. Тук искам само да изтъкна, че Йордан Йотов не само че не ме защити, но и не пое както трябва собствената си отговорност — все пак аз бях секретар на ЦК, а той член на ПБ и мой началник.

И още един последен пример. В началото на декември 1988 г. в „Работническо дело“ срещу мен беше организирана политическа провокация с известното писмо на комунисти от 4 първична партийна организация, община Лозенец. Йотов е бил в течение на провокацията, повече от сигурно е, че е участвал в нейното осъществяване, вместо решително да се опълчи.

Няколко дни след пленума на ЦК на БКП от юли 1988 г. Йордан Йотов прави информация пред апарата на ЦК за неговите решения. Основно внимание е отделил на моето снемане като секретар на ЦК, изтъквайки, че по този начин партията се чисти от „отпадъчни“ продукти.

Ето как в живота се рушат кумирите. Как понякога някои хора се изменят, губят своята добродетелност и се превръщат в карриеристи, затрупвайки с кал младежките си идеали.

По държавна линия проблемите на културата се управляваха от 1982 г. от Георги Йорданов, заемащ по-висок пост от мен в партийната йерархия като кандидат-член на Политбюро. Той идваше при мен главно в два случая: или да ме помоли за съдействие по проблем, по който очакваше съпротива, или да ме включи в изпълнението на вече решени от Тодор Живков въпроси по негово предложение и с негово съгласие. Защото той,

грижейки се за възхода на Владимир Живков, имаше често директен достъп до Живков. С това ни най-малко не искам да отрека голямата енергия и организаторски умения на Георги Йорданов, който действително се стремеше към позитивно решаване на доста проблеми, в редица случаи с полезен резултат.

Едва ли някой би се чувствал комфортно, ако работи при такива условия.

* * *

Втората причина за моята неудовлетвореност от секретарството произтичаше от системното ми изолиране от участие при вземането на решения и при осъществяването им по проблемите на сферата, която бе в кръга на моите служебни задължения. Фактите, които подкрепят такава констатация, са многобройни и многопосочни.

Много често Тодор Живков вземаше решения из културно-идеологическата област без мое участие. Не бях питан, не се искаше моето мнение, не се излагаха пред мен аргументи за и против. След вземането на решения по даден въпрос не бях информиран — защо се прави дадена институциона промяна, защо се сменя даден ръководител, защо се публикува критична статия срещу дадено произведение на изкуството. Обикновено научавах за тези неща постфактум и по неофициален път. Често изпадах в крайно неудобни ситуации: дейците в сферата, наблюдавана от мен, мислеха, че нещата стават, ако не по моя инициатива, поне с мое знание и участие, с мое одобрение, а аз бях в течение колкото и те. Те питаха, възразяваха, а аз самият неинформиран какво можех да им кажа.

Спомням си характерен случай. На 25 януари 1979 г. (четвъртък) сутринта ми позвъниха Кольо Георгиев, тогава директор на театър „София“, Иван Радоев и Младен Киселов (и тримата изтъкнати творци в областта на театралното изкуство, които и тогава, и сега дълбоко уважавам), с молба да ги приема. Веднага ги поканих и след около половин час те бяха в кабинета ми. В „Литературен фронт“ от същия ден се беше появила обширна статия срещу пиесата на Иван Радоев „Човекоядката“, която в постановка на Младен Киселов се играеше с голям успех. Питаха ме какво да правят. Те естествено не можеха даже и да допуснат, че и аз съм в неведение. Вътрешно се изпотяхах от неу-

добество и срам. Добре, че бях гледал „Човекоядката“. Отговорих им: вероятно в пиесата има критични абсолютизации. Спомних си изречение на финала, което можеше да се интерпретира по такъв начин. Препоръчах им да го махнат. В заключение им обърнах внимание, предприемайки някакви изменения, да не развалят хубавата пиеса. Разделихме се дружелюбно.

За структурните и функционалните изменения в ЦК от есента на 1979 г., за които стана дума, нито бях питан, нито информиран че се подготвя съответно решение, макар че те засягаха и моята сфера.

По повод на програмата за работата с „българските турци“, изработена под мое ръководство и внасяна пет пъти през периода 1975-80 г. в кабинета на Тодор Живков — при това изработена по негово указание — никой не ми каза бележки и никой не ми обясни защо изобщо не ѝ се даде ход (18, с.93-94).

За организирането на международните софийски писателски срещи, както и на детската асамблея „Знаме на мира“ научих постфактум. За създаването на фонда „Национално историческо наследство“ научих с години закъснение. Изобщо не бях запознат с конкретната организация по закупуването на картините.

Не бях питан, нито участвах, нито бях информиран за екстремистко-националистическата линия, изработена спрямо Института за български език при БАН през пролетта на 1979 г., която нанесе големи поражения на нашата езиковедска наука и българистиката в СССР, Полша, Унгария, Чехословакия и т.н. Специално по този въпрос ще стане дума още веднъж.

При назначаването на Георги Йорданов за министър на културата научих след вземането на решението.

Всички тези примери, а техния брой бих могъл да увелича многократно с лекота, предизвикваха у мен не само недоволство, но и безпокойство. Обществеността не знаеше, че аз съм грубо пренебрегнат и изолиран. А това значеше, че тя ме смята за отговорен. Злощастieto е, че тя имаше право. Ето защо недоволството у мен постепенно нарастваше, заедно с натрупването на нови факти и с течение на времето се изостряше и безпокойството.

Изолирането ми ставаше и в други направления. Нито веднъж не бях допуснат да бъда докладчик на пленум на ЦК. Нещо повече — не ми се даваше възможност и за изказвания на пленумите. Направил съм само две изказвания — през 1971 и през 1977 г. по моя инициатива. Но тогава още не бях секретар

на ЦК. По-късно се реши членовете на ръководството да не се изказват на пленумите освен по указание. Тодор Живков и неговите доверени съветници никога не се сетиха за мен, макар че на много от пленумите се третираха въпроси от моята сфера. Същевременно на други членове от ръководството се предоставяше думата. И така — нито едно изказване на пленум, конгрес, национална конференция като секретар на ЦК.

Народен представител станах през 1976 г. До 10 ноември 1989 г. не съм направил нито едно изказване — в продължение на тринадесет години и половина. Не знаех дали Владимир Бонев и Станко Тодоров като председатели на Народното събрание са ме включвали в проектолистите на изказващите се, защото по всеки обсъждан въпрос ораторите предварително се определяха, но ако са ме включвали, при съгласуването съм бил зачеркван от Живков и най-близките му сътрудници от неговия кабинет. Веднъж направих опит да се изкажа по своя инициатива. Следвайки установения ред, попитах председателя на парламентарната група на БКП Пенчо Кубадински може ли? Последва отговорът: „Може, но след това ще разгледаме партийното ти положение“. „Благодаря“ — казах аз и повече не направих такъв опит.

Аналогично беше отношението към мен и при провеждането на външната политика от генералния секретар. При честите си пътувания в чужбина по партийна и държавна линия Тодор Живков винаги вземаше със себе си други партийни дейци, държавници, интелектуалци, специалисти било като членове на делегацията, било като експерти. За мен не се сети нито веднъж за почти десет години, естествено и по внушението на антуража, към който се допитваше от Министерството на външните работи, Кабинета му, отдел „Деловодство“ и др. Той посещаваше театрални и оперни представления, правеше срещи с групи от интелигенцията сравнително често. За десет години аз съм бил с него всичко пет-шест пъти, средно по един път на две години.

Не мога тук да не посоча два шокиращи примера за изолиране. През 1981 г. по време на върховото честване на 1300-годишнината от създаването на българската държава Народната опера реализира две крупни постановки на нови български опери: „Хан Крум Ювиги“ от Александър Райчев и „Аспарух“ от Александър Йосифов. И след двете премиери Живков направи срещи с творческите колективи. С него бяха Г.Йорданов и Г.Джагаров, но не и Стоян Михайлов. При това аз бях и на двете премиери. Тук не

става дума за суетно самолюбие — то винаги ми е било чуждо. Обаче аз бях наблюдаващ секретар и вършех с отделите основната работа по 1300-годишнината и когато съответните интелектуалци не ме виждаха на такива срещи, те се питаха защо? Освен това в такива случаи обикновено Живков правеше оценки и изказвания, за които никой по-сетне не ме информираше, а това понякога ме поставяше в смешно положение.

И вторият пример: от 1983 до 1989 г. Тодор Живков организираше ловни излети във Воден с председателите на художествено-творческите съюзи. Обикновено в тях освен председателите на художествено-творческите съюзи участваха Г. Джагаров, Г. Йорданов, Ангел Балевски, Пантелей Зарев. В събота следобяд те отиваха там със самолет и след вечерята в продължение на часове обсъждаха проблеми, факти, прояви и събития в областта на художествената култура, на духовния живот изобщо, както и проблеми на политиката в тази област. На другия ден до обяд се провеждаше лов и следобяд председателите се прибираха пак със самолет. От 7-8 такива излета аз съм участвал само в един. От кабинета на Тодор Живков, нито по друга линия, не получавах никаква информация за говореното на тези излети. След излетите обикновено все се намираше някои председател, който идваше при мен уж по друг въпрос, а всъщност да ме информира за проблемите и становищата по тях, изразени при обсъжданията във Воден. Така по деликатен начин ме измъкваше от неловкото положение да не знам неща, които бяха известни не само на председателите на художествено-творческите съюзи, но ставаха много скоро известни на не малко хора в отделните съюзи и съответните културни институции и засягаха проблеми на моята служебна сфера.

Привеждам тези факти за изолирането ми, а те лесно могат да се увеличат твърде много, не като израз на накарънено самолюбие или на съжаление, че не съм бил заедно с първия ръководител, а защото по силата на служебното си положение в съгласие с партийния устав и правилния стил на ръководство беше необходимо да участвам във вземането на решенията по проблемите в областта на обществения живот, за която служебно отговарях и съответно да бъда информиран. Очевидно е, че без това аз не можех нормално да си гледам работата.

Откъде са идвали импулсите за това изолиране?

Очевидно е, че не съм бил симпатичен на Тодор Живков. Нуж-

ни са му били моят интелект, организационни умения и авторитет, знаейки, че не съм от интригантите и от дейците, които подвеждат с кариеристични цели и не допускаш, че мога да се разбунтувам. За тези груби нарушения на стила на ръководство, вероятно е повлияло и вече утвърденото му самочувствие, че стои над всичко, че едновременно е недосегаем и вън от отговорност и затова много неща, включително за които говорят горните примери, му са се стрували дребни и несъществени. Божеството, поставено толкова високо на Олимп, не различава дреболиите долу на Земята. Във всички случаи той е бил и съветван било изрично, било с вметнати уж случайно фрази, било с възклицания и интонации преди всичко от тройката М.Балев, Г.Атанасов и Н.Стефанов, които тъкмо през десетилетието на моето секретарство, както вече посочих, в политическо отношение бяха най-близо до Живков и се радваха на безусловното му доверие.

Посочените факти се натрупваха постепенно, в продължение на години. На някои от тях особено в началото не обръщах внимание. Смятах, че са проява на случайност. Едва по-късно стигнах до извода, че няма случайност, а стил, линия и утвърдено самочувствие. Така се получи един поток от впечатления, създаващ у мен нагласа, която ме подтикваше да направя по-дълбоки и същностни изводи. Но за това бяха необходими и други аргументи и съображения.

РАЗГРАНИЧЕНИЕ И... ГОНЕНИЕ

Натрупването на факти за слабости и деформации през известен период не променяше цялостната ми положителна гледна точка за развитието, за общественото устройство и ръководството начело с Тодор Живков. Години наред аз продължавах да смятам, че социално-патологичните отклонения могат да се ограничат до възможния минимум и възловите проблеми на икономиката, както и на останалите сфери на обществения живот могат да се решават под ръководството на Живков. По-нататък ще се опитам да обясня как се създаде и просъществува през определен период това убеждение в моето съзнание.

Натрупването на отрицателни впечатления най-напред предизвикваше въпроси, след това се трансформира в безпокойство, самото безпокойство се изостряше, за да достигне с течение на времето оня критичен момент, отвъд който гледната ми точка се промени качествено. За мен тая промяна се изразяваше в оформянето на схващането, че без смяната на Тодор Живков не са възможни нито преодоляването на деформациите, нито успешното управление на социалните процеси. До такъв извод стигнах към 1983-84 г. Как стана това?

Все по-силно впечатление започна да ми прави повторението на едни и същи слабости в управлението, които нееднократно се осъждаха, но не се преодоляваха.

Много често, например, се критикуваше трайно очерталата се тенденция увеличението на работната заплата да изпреварва растежа на производителността на труда. Тази тенденция нарушаваше един от основните икономически закони. Не може да се изияжда повече от произведеното. Но икономическото ръководство се оказа неспособно да я преустанови. Оттук изводът, че част от повишаването на жизненото равнище на народните маси у нас имаше пясъчна основа. В перспектива това неизбежно водеше до икономическа криза, както се и получи.

В началото на почти всяка година с плана се утвърждаваха голям брой обекти за строителство. Регионалните и отрасловите ръководства с всички сили се стремяха да включат своите

предложения за строителство. „Философията“ беше елементарна, но непоколебима: започне ли се веднъж един строеж, няма как да не се довърши. Ала само след няколко месеца Министерският съвет замразяваше не малка част от планираните обекти. Изграждането им се проточваше с години. Един от главните критерии за ефективност на капиталните вложения — срокът за въвеждане на новите обекти в експлоатация — се взривяваше. Освен това започнатите, но изоставени обекти ерозираха; строителните организации прехвърляха работници и техника от обект на обект на „празен ход“; като правило обектите не се насищаха оптимално с работна сила и техника. Оттук огромно оскъпяване на строителството и огромни загуби за националната икономика. И пак неумение да се реши проблемът.

Почти всяка година, някъде към лятото или рано есента, Министерският съвет вземаше решение за замразяване на незаети щатни бройки. Това вредеше на ония ръководители, които по-взискателно се отнасяха към подбора на кадрите и така или иначе имаха повече вакантни длъжности. Пак некадърност и безпомощност да се реши проблемът — в началото на годината по планов път на институциите се разрешаваха определен брой щатни бройки и само след няколко месеца фактически планът се ревизираше.

Всичко това подконаваше плановостта и показваше какъв субективизъм се допускаше в икономическото управление.

Винаги се установяваше изоставане в изпълнението на годишния план и през есента се вземаха извънредни мерки. Членовете на партийното и държавното ръководство се разпределяха по окръзи и отиваха там — всеки с група експерти, — за да осигурят изпълнението на плана. Постановката беше неизменна: планът следва да се изпълни на всяка цена. Тези мерки не носеха особена полза. На срещите с окръжните ръководства и при посещенията по предприятия, като причина на затрудненията в изпълнението на плана се посочваха най-често недостиг на суровини, липса на резервни части, наличие на недоизградени мощности и на диспропорции в окръжната инфраструктура. Оказваше се, че тия въпроси многократно са били поставяни преди това пред компетентните органи: министерства, Комитет за планиране, Министерски съвет, икономическите отдели на ЦК. Сиреч тия посещения не даваха нищо ново, те бяха една формалност, придаваща вид, че се вземат мерки, една тупурдия.

И още един пример: сравнително често Тодор Живков проявяваше силна, дори драстична критичност към недостатъци в обществото. Той въведе в партийната литература термина „социални деформации“. Тази критичност в началото възприемах с радост и надежда: ето най-после ще се вземат сериозни мерки срещу съответните пороци. Но с натрупването на критични изяви на Живков, у мен започна да се прокрадва съмнение, което прерасна в неверие към неговия „критичен“ патос. Защо?

Неговата критика беше анонимна — без посочване на отговорните институции и лица. Извънредно рядко се посочваха институции и лица, но без никакъв анализ защо са станали възможни и са допуснати недостатъците. Така причините на слабостите се превръщаха в някакъв неуловим невидим демиург и всичко продължаваше да тече по старому.

Отговорност нямаше. На върха на пирамидата — абсолютно. Самият Живков често обичаше да се шегува: „Аз — неведнаж казваше той — отговарям за успехите, а министър-председателят — за недостатъците“. Чувайки за първи път тази шегушка човек неволно се усмихваше, но като я чуеше няколко пъти и проникнеше в нейния метафоричен смисъл, изтръпваше: та тук се провиждаше една от зловещите характерни черти на сталинисткия тоталитаризъм — извеждането на първия ръководител на партията и държавата извън всякаква критика, той можеше да е с посредствени познания, да допуска груби грешки, да извършва даже престъпления, но никой нямаше да заяви това, нито ще му се потърси отговорност. И при най-малкия намек в тази насока се вземаха драстични мерки срещу критикуващия.

От това най-високо ниво като стоглава хидра безотговорността плъзваше надолу и се превръщаше в същностна особеност на управлението. Министър-председателят, министрите, председателят на Народното събрание и т.н. при опит за критична бележка към техни действия, веднага изваждаха несъкрушим и безотказно действащ аргумент: прави се по указание на другаря Живков или е съгласувано с него. Тук спираше и угасваше безмълвно всеки критичен глас и порив. Не ще и дума, че това даваше широки възможности за спекула с името на Живков. По-ниските нива в управлението също ставаха безотговорни. С едно изключение: ако у гръмовержеца се беше появило разочарование и недоволство от някого, той стоварваше върху него своя височайши гняв. Но така взетите мерки срещу даден ръ-

ководител, дори когато имаха основание, не бяха вече нито истинска критика, нито реална отговорност, а придобиваха вид и смисъл на отмъщение, на гонение, на изкупителна жертва.

Рязко промених оценката си за Тодор Живков по повод отстраняването на Александър Лилев от партийното ръководство. Тази история заслужава да се разкаже малко по-подробно. На 15.IV.1982 г. в София беше насрочено национално идеологическо съвещание. Докладът, предварително отпечатан и раздаден, трябваше да се изнесе от Лилев. Целта на съвещанието беше да направи изводи за идеологическата работа в светлината на XII партийен конгрес, проведен точно преди една година. Докладът беше подготвен от работна група, в която възлово значение имаше Георги Атанасов като секретар на ЦК. А тогава партийно-организационната комисия на ЦК се възглавяваше от Лилев като член на Политбюро и Атанасов като наблюдаващ секретар (от есента на 1979 г.). Организационният отдел и отдел „Пропаганда и агитация“ принадлежаха към тази комисия. Този факт именно определяше по-особеното място на Атанасов при написването на доклада. Той беше автор на раздел и вземаше активно участие при обсъждането на останалите раздели.

Около един час преди откриването на съвещанието, по време на обeda в ресторанта, участници от провинцията ми казаха, че съвещанието ще се отложи. Възразих: как е възможно, та аз съм секретар на ЦК, при това работя в духовната сфера, а нищо да не зная! Но те се оказаха прави и аз изпаднах в безкрайно неловко положение. Съвещанието наистина беше отложено. Уж болен, Живков на „легло“ продиктувал на Милко Балев критични бележки срещу доклада на Лилев и отложил (всъщност отменил) съвещанието. Обърни внимание, читателю, на няколко неща във връзка с това:

— Отменя се съвещание в последния момент, след като участниците от цялата страна са в София, за да няма никаква възможност отменянето да мине незабелязано. Живков и тия няколко души около него, които са го съветвали по този въпрос, нарочно са се стремили то да се превърне в скандално събитие! Това беше силен удар в гърба на Лилев, извършен пред лицето на цялата общественост. Очевидната цел е била да се подготви психологически активът на партията и обществеността за бъдещото освобождаване на Лилев от партийното ръководство;

— Самият Лилов, тогава член на Политбюро и секретар на ЦК, официално утвърден за заместник на Живков в партията, не беше предупреден за отлагането на съвещанието. А най-елементарната вътрешно-партийна демокрация изискваше Живков да го извика и най-напред на него да каже критичните си бележки;

— Живков сам, еднолично отменя национално съвещание, организирано по решение на Секретариата, без да сезира колективния орган. Той даже не скрива самочувствието си, че за него колективните органи са само един формален параван на личната му власт. Друг е въпросът, че никой от партийното ръководство, включително и моя милост, тогава не възрази на това нарушение на партийния устав.

За всички запознати с манталитета и „маньоврите“ на Живков, на утвърдения стил на управление, стана ясно, че се започва кампания за отстраняване на Александър Лилов от партийното ръководство. Но Живков в такива случаи не бързаше: Лилов беше освободен чак през септември 1983 г., а в периода до тогава функциите му бяха фактически отнети. Каква фарисейщина от страна на Живков и членовете на Политбюро, които разбира се, безусловно го поддържаха. За съжаление тогава Лилов не намери сили в себе си да се опълчи.

През лятото на 1983 г. (21 август) Политбюро разгледало и решило въпроса за снемането на Лилов. Това става във Варна, Евксиноград. Естествено без неговото участие — той не ходеше на почивка на море, предпочиташе планината, Карамуш, може би поради здравословни причини. Но повече от очевидно е, че не това е била причината за отсъствието му. Просто не е бил извикан. Живков всяка година прекарваше в Евксиноград около един месец. През това време там винаги се правеха по 1-2 и повече заседания. Налагаше се част от членовете на ръководството да идват от София и други места. Безспорно е, че Лилов нарочно не е бил извикан. 11 години секретар на ЦК, 9 години член на Политбюро, 6 години заместник на Тодор Живков в партията и ръководител на Секретариата — и без него.

Каква безпомощност на мотивите за освобождаването му и какво инстинктивно угризение да срещнеш погледа на довчерашния си „другар“, когото всички назоваваха Сашо, за да се страхуваш от въпросите, обясненията и възраженията му! Но какво общо имаше това с комунистическата идеология, с вътрешно-партийната демокрация, постановена в партийния устав?

На 26.IX.1983 г., два дни преди пленума на ЦК, на който беше освободен Лилев, кандидат-членовете на Политбюро и секретарите на ЦК нечленове на Политбюро бяхме извикани вечерта в резиденцията на Тодор Живков в Баня. Дотогава нито дума за освобождаването на Лилев. Обърни внимание, читателю, става дума за кандидат-членовете на Политбюро и секретарите на ЦК — до последните два дни преди пленума те не са уведомени за снемането на Лилев.

Георги Атанасов прочете протокола от заседанието на Политбюро в Евксиноград. Какви мотиви за освобождаването се изтъкваха в протокола?

Отведнъж Тодор Живков и Политбюро разбрали, че Лилев нямал икономическа подготовка. Та той никога не е претендирал да е специалист по политическа икономия. Тия неща са били известни още преди Лилев да бъде избран за секретар на ЦК и член на Политбюро. В ЦК той не ръководеше икономическото направление, известно е, че през цялото време той се занимаваше с проблемите на културно-идеологическата сфера. Но анализ на познанията му и на дейността му тъкмо в тази сфера нямаше. Парадоксално и подло.

Другият мотив — Лилев не ходел по партийните организации — нямаше фактическо основание. Той доста често участвал в пленуми на окръжните комитети, посещавал художествено-творческите съюзи, посещавал производствени предприятия, присъствал на културно-естетически прояви, сам бил тънък познавач на изобразителното изкуство и си събирал колекция от картини. Редица други членове на Политбюро поддържаха много по-малко контакти с партийни организации и с производствени и културни институции, отколкото Лилев. Тук вече направо се изопачаваха фактите.

Голямо внимание беше отделено на проектостатията на Лилев за Маркс, по случай 100 години от смъртта му. Наистина в ръкописа, според мен, има няколко теоретични неточности и грешки. Те ме учудиха, защото обикновено Лилев добре изпипвал текстовете, които излизаха от негово име. Но това бяха неточности и грешки, които изобщо не даваха основание за отстраняване. Най-много, което би могло да се предприеме, е да се кажат на самия Лилев критичните бележки с пожелание да ги вземе предвид при окончателното редактиране на статията. Още повече, че преди не е имало такива прецеденти с него.

Имаше подхвърляния и за неправилни възгледи на Лилев относно борбата против догматизма и ревизионизма в културно-идеологическата сфера у нас, за негови домогвания до по-високи институционални позиции и др., които се поднасяха на ключарско махленско ниво.

Очевидна беше безпомощността на Живков и Политбюро да намерят сериозни основания за отстраняването на Лилев. Членовете на Политбюро проявиха обичайното си безгръбначие в отношението си към Живков, а някои от тях явно са били заинтересовани от смяната на Лилев.

Дадена беше думата за изразяване на отношение. Всички присъстващи — Андрей Луканов, Георги Атанасов, Георги Йорданов, Петър Дюлгеров, Васил Цанов, Кирил Зарев, Мишо Мишев, Чудомир Александров — се изказаха. Те изразиха съгласие със съображенията на Политбюро, а някои даже се нахвърлиха върху Лилев. Никой не каза добра дума за него. Припомниха си неговия „болезнен кариеризъм“ още от комсомолско време. (Известно е, че след освобождаването на Иван Абаджиев като първи секретар на ЦК на ДКМС през 1965 г. основните кандидати за този пост са били Георги Атанасов и Александър Лилев; тогава Атанасов взема връх и отстранява Лилев от ЦК на ДКМС като урежда неговото изпращане на аспирантура в СССР). Лилев беше изкаран едва ли не враг на партията. За първи път присъствах на такова обсъждане, не, на такава клетва за вяност, на такава изява на верноподаничество. Бях силно смутен не само от морала на Живков, но и от морала на ветропоказателите.

Моето изказване прозвуча в известен дисонанс. Намерих кураж и заявих, че с Лилев съм работил добре, че ценя редица негови качества като партийен ръководител, нещо повече, че съм се учел в политическо отношение от него. Изразих учудване от обстоятелството, че е допуснал някои неточности и грешки в статията си за Маркс. Предложих да се информират партийният актив и художествено-творческите съюзи за мотивите за снемането му.

Лилев не присъстваше на пленума на ЦК от 28.IX.1983 г. Обичайната практика — в грубо противоречие с партийния устав — да не се допускат на пленумите тия, които подлежат на снемане, беше в ход. От тази практика се правеха редки изключения. Но на пленума — изненадващо за мен — беше прочетена молба от Лилев за освобождаването му като член на Политбюро и секретар на ЦК. Той беше отстъпил на увещанията на

неговия земляк и „приятел“ Петър Младенов да напише такава молба. Според мен — сериозна политическа грешка на Лилев, защото така той прие смилено отстраняването, не разобличи неговите истински мотиви, не се разграничи от живковизма.

След 10.XI.1989 г. прозвучаха гласове, които приписваха на Лилев едва ли не антиживковистко поведение. Такова нещо няма, не заради това беше отстранен той. Тогава какви бяха причините за отстраняването му?

Анализирайки този въпрос, аз поставям на първо място в причинната обусловеност започналата борба за наследството — кой да стане приемник на Тодор Живков след преждевременната смърт на Людмила Живкова. Докато Людмила беше жива, тази борба беше притънена, тя не можеше да се прояви. Но нейната смърт освободи територията, която се гласеше за нея. Възникна въпросът: кой ще наследи Живков? Най-малкото, кой ще бъде вторият човек в партията? От 1977 г. — официално утвърден — това беше Лилев. По една съвсем проста логика той трябваше да бъде отстранен, за да се освободи мястото за друг. Това внушение трябваше да се направи на Живков и да се подсилва в неговото съзнание.

А у самия Живков нагласата в тази насока в значителна степен беше възникнала. Лилев повече не му трябваше за политическата кариера на Людмила. През 70-те години навлизането на Людмила в политико-държавния живот, утвърждаването ѝ, израстването ѝ беше немислимо без съдействието на Лилев: идеи, разработки пряко от него или от групи под негово ръководство, които по-късно се появяваха от нейно име, съвети и т.н. И не от време на време, а често и системно. Оттук до известна степен и благоразположението на Живков към него. Но кончината на Людмила снем тази потребност. Бащата, който по-рано многократно повтаряше, че Господ е сипвал, сипвал в главата на Лилев, отведнъж забрави характеристиките си и започна да доказва колко неподготвен и откъснат от живота е той. Колко жесток и подъл се оказа Тодор Живков — поне в името на бащиното си чувство, поне от уважение към паметта на собственото си дете да беше проявил капчица признателност. Не, интересът на личната му власт стоеше над всичко, изтривайки от грозната му душа както бащинското чувство, така и елементарния морал.

Ще напомня още един факт, който илюстрира моралното израждане на Живков под влиянието на властта. През 1989 г.,

вече разбрал неизбежността на падането си от първия пост, той се сеща за Лилев, като евентуален кандидат за генерален секретар на неговото място. Но къде останаха аргументите му срещу него само от преди 6 години? Защо тогава се поддаваше на внушенията на най-доверените си сътрудници и приближени срещу Лилев?

Другата причина, поради която Живков отстрани Лилев през 1982-83 г. се заключава в неговата неприязън към по-умните и подготвени от него. Както и Наполеон, той не обичаше стърчащите над неговата глава. А Лилев по ерудиция, интереси, ниво на политическо мислене и дълбочина на анализа превъзхождаше останалите членове на Политбюро, включително и генералния секретар. Живков обичаше да смайва останалите с постановките си, но той не можеше да смае знаещите повече и по-умните от него. Ако интелектът на Лилев му беше потребен за кариерата на Людмила, след нейната смърт същият този интелект стана нещо не само дразнещо самочувствието му, но и съдържащо потенциална заплаха за неговата позиция в управлението.

Ето как в продължение на няколко години у мен се натрупваха впечатления, предизвикващи размисли и анализи, които рушиха доверието в Тодор Живков, в Политбюро, в установения стил на ръководство, в начина на функциониране на социалното управление и оттук на цялата обществена система. Логичният край на тази еволюция беше изводът, че с това ръководство начело с Тодор Живков нещата не могат да се оправят. По-нататък, от една страна, този извод трябваше да се утвърди и от друга, беше необходимо да се набере кураж за публично реагиране.

* * *

За да стигна до разграничението от живковизма изигра роля и една особеност в моето научно и гражданско развитие. Става дума за самостоятелността на мисленето и упоритостта в отстояването на схващанията, в които съм убеден, което на някои може да се стори като конфликтност. И наистина тя често ме е вкарвала в противопоставяния на лица и социални реалности. Движен от методологията и идеите си, мислейки, че партията е вярна на това, което провъзгласява — критичност към отрицателното, борба с ретроградното, порив към истинното и красивото, аз се отнасях към нещата аналитично, не конформистки и

изразявах мнението си без много много да се съобразявам с авторитети. Ще приведа няколко примера.

През пролетта на 1959 г. бях назначен за научен секретар на Института по философия на БАН. Още не бях нито хабилитиран, нито бях защитил кандидатска дисертация. През есента на съвместно заседание на два научни съвета — на философския и на правния институти на БАН, беше приета за завършена плановата работа на един научен работник с посредствени способности, но изключителен интригант и карьерист. Наскоро постъпи протоколът от заседанието, направен от най-близък негов приятел. В протокола се твърдеше, че плановата работа е приета за защита като докторска дисертация. А за докторска дисертация изобщо не беше ставало дума. Подкрепен от двама колеги, поставих въпроса за фактическата фалшификация пред Директорския съвет на Института. Авторът на плановата работа беше известен като протеже на акад. Тодор Павлов, готов заради него да заложи авторитета си. За да не противоречат на акад. Павлов, подкрепиха автора и директорът на Института по философия акад. Асен Киселинчев, и секретарят на отделението по философия и право на БАН акад. Любен Василев, и акад. Сава Гановски. С поставянето на въпроса за фалшификацията на протокола, ние тримата, най-обикновени научни сътрудници, влязахме в противоречие и конфликт, както се вижда, с учени, заемащи високо отговорни длъжности в БАН, от които ние изцяло зависехме. Директорският съвет на Института по философия се съгласи с критиката и реши да се внесе поправка в протокола. Но „докторската дисертация“ заедно с фалшифицирания протокол и с придружително писмо от акад. Киселинчев вече бе заминала за СССР, където се състоя защитата.

През 1964 г. отново се сблъсках с акад. Тодор Павлов. В самото начало на февруари във в. „Народна младеж“ се появи статията ми „Защо пък да не бъдем модерни?“ (11). В нея остро реагирах срещу разглеждането на модата като буржоазно явление, срещу преследването на различни елементи на облеклото (шарени ризи, ризи за външно носене, тесни крачоли, крачоли без маншет и др.), на елементи на външния вид (конска опашка, дълги коси на младежите, маникюр и др.), на някои музикални направления (естрадна и джазова музика, т.нар. модерни танци и др.). По онова време ДКМС и милицията режиха тесните крачоли без маншет, дългите коси, момичетата с „конски опашки“ бяха обявявани за хулиганки, забраняваха модерните танци и т.н. Критikuвах

ретроградните позиции на някои учители като пазители на добрия стар вкус. Във връзка с това изводът: „Ние не можем да отречем модата, особено по този смешен начин, като я отъждествим с буржоазното. Фактът, че редица явления в модата идват и се налагат у нас от буржоазни страни, не е никакъв аргумент в полза на нейните отрицатели. Той показва само, че ние сме изостанали в тази област, че не проявяваме необходимата инициативност, съобразителност и гъвкавост“. Накрая завършвах статията с призива: „Време е лозунгът „Да бъдем модерни“ да стане основна максима във всички области на нашия живот!“. Организационният отдел на ЦК на БКП, Министерството на народната просвета и ЦК на ДКМС бяха скандализирани. В края на месеца, на 29 февруари (годината беше високосна) се появи статия на акад. Тодор Павлов във в-к „Отечествен фронт“ (22), озаглавена красноречиво: „Неправилно и опасно“. В нея той подлага на идеологическа критика сегашния член-кореспондент, проф. д-р Кръстьо Горанов и мен. По-конкретно, със статията си за модата аз съм отварял вратата на буржоазното влияние. Това беше тежък удар не сам по себе си, но и защото идваше от член на ЦК, бъдещ член на Политбюро, председател на БАН, най-авторитетната фигура на БКП в духовно-идеологическия живот, при това в един от най-масовите всекидневници.

По-подир излезе статия на двама научни сътрудници в сп. „Философска мисъл“ (24), в която идеологическата критика на акад. Тодор Павлов срещу мен е подхваната и разгърната на широко.

Веднага написах остър отговор на акад. Тодор Павлов, но нито в-к „Отечествен фронт“, нито в-к „Народна младеж“, нито друго издание се осмелиха да го отпечатаат. Написах отговор и на статията в сп. „Философска мисъл“, но редакцията не го публикува.

Същевременно някои сътрудници на Института по философия започнаха да говорят срещу мен в идеологически план. Това ме накара да си изтегля документите от конкурса за старши научен сътрудник, който беше в ход. По този повод получих официално писмо от зам. директора на Института по философия да обясня мотивите за оттегляне на документите. Ето какво отговорих:

„По повод на писмо 93 от 7 март т.г., подписано от зам. директора на Института по философия проф. Райчо Караколов, с молба да посоча мотивите, поради които искам да изтегля документите и трудовете си по конкурса за старши научен сътрудник

по исторически материализъм, мога да дам следните обяснения:

Засега, главно във връзка с една моя статия във в-к „Народна младеж“, срещу мен се отправят напоследък най-тежки обвинения от политико-идеологически характер в печата и пред официални органи на Института по философия от редица, вкл. най-ръководни другари в Института по философия. Като имам предвид, че само преди 8-9 месеца беше провалена кандидатурата за старши научен сътрудник на др. Кръстьо Горанов с помощта именно на такива политико-идеологически обвинения, като бяха оставени настрана научните му заслуги и качества — по мое мнение съвсем необосновано, — имам основание да считам, че това би могло да се повтори и с мен. Естествено едва ли някой, в т.ч. и аз би се съгласил да стане обект на подобни методи на научен избор.

София, 14 март 1964 г.“

Както вече отбелязах в интервюто си, взето от Петко Симеонов и публикувано през 1988 г. в сп. „Социологически проблеми“ (25, с.72), този отговор бе плесница за Тодор Павлов. Така приключи този конфликт, който ми струваше оттеглянето на документите от конкурса за старши научен сътрудник и забави неговото хабилиране.

През 1967 г. излезе от печат монографията ми „Социализъм и отживелици“ (12). Вече разказах как стигнах до тази проблематика. Книгата беше посрещната с интерес и бързо се изчерпи. Аз виждам главния принос на това си изследване в цялостно разработената и обоснована нова обяснителна схема за причините на отживелиците, сиреч на социалнопатологичните, девиантни явления в обществото. До тогава в литературата и партийните документи отживелиците се обясняваха с две основни причини: влиянието на капиталистическия свят и стереотиите на буржоазното минало. Аз окачествих това обяснение като идеалистическо и ненаучно. Обосновах тезата, че определящите причини на отживелиците се крият в социалистическите обществени отношения, в тяхната същност. Диаметрално противоположна на дотогава господстващите разбирания, тази теза срещна възражения от идеологически характер. Появиха се статии, изтъкващи, че аз очерням социализма. По онова време сталинско-тоталитарното мислене беше утвърдило силно идеализирана представа за социализма като обществен строй, която се подкопаваше от моята концепция. Идеологическата критика на

книгата ми не можа да получи голям размах, защото се появи-
ха автори, които защитиха моите постановки.

В същата книга си позволих да засегна и въпроса за привилегиите, по-конкретно за привилегиите на активните борци против фашизма и капитализма. Те бяха въведени от Тодор Живков в края на 50-те години. По онова време вътре в БКП имаше все още опозиция срещу Живков, в която участваха видни дейци на въоръжената съпротива през Втората световна война, с много по-голям актив от неговия. Той успя да отстрани последната група от тях през нощта срещу откриването на VIII конгрес на БКП (есента на 1962). Така окончателно укрепи своята власт. С привилегиите на активните борци против фашизма и капитализма Живков целеше да си създаде възможно най-масова социалнополитическа опора. И успя. Раздути повече, отколкото е необходимо, тези привилегии в по-сетнешното развитие в редица отношения на практика бяха абсолютизирани. В резултат не малко активни борци против фашизма и капитализма от борци в името на определени хуманни идеи се превърнаха в еснафи, харчещи моралния си капитал за меркантилни цели. От тук дойде едно от нравствените замърсявания на обществото.

В книгата без да заобикалям въпроса за привилегиите на активните борци против фашизма и капитализма, аз разграничавам в него два аспекта. От една страна, посочвам, че за активните борци трябва да се положат специални грижи, като се премерват точно две неща: размерите на привилегиите и техните форми. Тук се съдържа намек за раздутите размери и за наличието на обидни форми (например, безплатен билет за баня). От друга страна, се обявявам срещу привилегиите за децата на активните борци. Теоретичната ми теза, обоснована в книгата, е: привилегии при дадени конкретни исторически условия може да има, но единствено за лични заслуги. Принципно неправилно е те да се разпростират и върху техни наследници (12, с.254-256). Тук искам да изразя своята признателност на редактора на книгата ми партизанинът Илия Шидеров, без смелостта и честността на когото горните „еретични“ постановки тогава трудно щяха да видят бял свят.

През 1967 г. бях поканен от отдел „Деловодство“ на ЦК на БКП да изнесе лекция за „културната“ революция в Китай. Известно е, че този отдел организира работата на Политбюро, на Секретариата и на ЦК. Негови сътрудници стенографират заседанията им, редактират и оформят решенията им. При него са най-по-

верителните документи. Завеждащият този отдел е едно от най-доверените лица на Тодор Живков. В първичната партийна организация към отдела членуваха помощниците на членовете на Политбюро и на секретарите на ЦК, които са на щат към ЦК. Напомням за това, защото някои от помощниците бяха дошли на лекцията. Там беше например началникът на кабинета на Живков Милко Балеv. Аз изложих основните факти по възникването и феноменологията, обосновах рязката си критична интерпретация за маоистката „културна“ революция. Наред с другото разкритикувах издигнатата постановка на Живков, дадена в конгресни доклади и други документи от негово име, че културното развитие у нас след привършването на преходния период от капитализма към социализма има формата на културна революция. Обстоятелството, че и научни работници поддържаха това схващане, не отменя неговата погрешност. Тази критична изява пред такава аудитория за самия мен беше нещо съвършено естествено, защото така разбирах марксизма и комунистическите идеи — при научния анализ се съблюдава и цели само истината и нищо друго. Няма никакво значение чие е погрешното схващане — дори и на първия партиен и държавен ръководител да е, то трябва да се критикува на общо основание. След лекцията не ми бяха направени политически възражения. Това засили увереността ми в правилността на подхода, който следвах като нещо съвършено нормално.

Позволявах си да правя остри критични бележки и на заседанията на Секретарията на ЦК, а и на Политбюро.

Тук искам да посоча два примера, които засягат лично Тодор Живков. На 15.VI.1981 г. отидох при него и изразих безпокойството си от една погрешна и вредна за интересите на страната постановка, която изхождаше от Людмила Живкова. Ставаше дума за тезата, че България и нейната столица София ще се превърнат в световен културен център. Людмила беше говорила по този въпрос на официални форуми, а лакействащите около нея веднага бяха подхванали тази теза и тя взе да се появява в печата. Едва ли е потребно да се напомня, че една такава мегаломанска постановка щеше де ни превърне в обект на присмех от страна на чуждестранната културна общественост. Посочих, че нито в науката, нито в изкуството ние можем да правим основния влог в общото развитие на човешката цивилизация. Ще бъде превъзходно, ако по отделни проблеми на науката и при отделни прояви в изкуството създаваме ценности, имащи международна стойност и приз-

нание. Такава е съдбата на малките народи. Напомних, че дори традиционни международни центрове от мащаба на Париж и Виена не могат да си поставят подобни цели. Живков ме изслуша и се съгласи, като ме помоли да помагам на Людмила да не допуска такива увлечения. Същия ден се срещнах и с Людмила и повторих същото. Макар, че не ѝ стана много приятно, тя не възрази на критиката и не ми се разсърди.

Вторият пример е много по-показателен. След като станах секретар на ЦК на БКП, особено от 1979 г. нататък, при мен започнаха да идват все по-често сътрудници на Института по български език при БАН с оплаквания от провежданата политика към Института. Аз лично не ги познавах, но бях чувал някои от техните имена. Повечето бяха изтъкнати наши езиковеди. През 1979 г. беше започнало гонение на сътрудници на Института за български език — като правило по-кадърните. Уволнения, изгонвания чрез преместване в други научни звена. С помощта на ръководството на БАН беше назначено екстремистко-националистическо ръководство.

Всъщност екстремизмът беше прикритие на кариеризма на посредствеността. Всеки, който беше неудобен, се обявяваше за национален предател. Търсеха се с лупа изказвания, за да се докажат политико-идеологически обвинения. Срещу различни и противоположни научни постановки вместо толерантна научна дискусия, се формираше непримиримост, която непосредствено преминаваше в организационно-административно преследване на иначе мислещите.

Освен пораженията върху изследователската дейност, този екстремизъм започна да отслабва и руши връзките с българистите в СССР, Полша, Унгария и т.н. Затрудни се участието на наши учени в изготвянето на международни лингвистични атласи — Общославянски, Карпатски, Географски. Опасността българската езиковедска наука да се самоизолира ставаше все по-голяма и пряка. Аз започнах да проучвам фактите, поръчах съответните справки и се убедих, че всичко идва от политиката към Института за български език и езиковедската наука. Научих по неофициален път, че тази политика е изработена от Тодор Живков, Георги Атанасов, Ангел Балевски, Пантелей Зарев и Никола Стефанов на сбирка, проведена на Витоша през пролетта на 1979 г. Аз и този път съм бил пренебрегнат, въпреки че като секретар на ЦК наблюдавах БАН. Завеждащият отдел „Наука и образование“ Ни-

кола Стефанов е взел участие в сбирката и изработването на политиката към Института за български език, а аз наблюдавах неговия отдел. Отново парадокси на безпринципността и субективизма в управлението.

Помолих да се подготви докладна записка до Тодор Живков в духа на сложилите се мои виждания, допълнителни, уточнителни и редактирах представения ми вариант и на 24.XII.1979 г. я представих на Живков. В нея се сочеше, че след назначаването на новото ръководство на Института за български език (юни 1979) начело с Дора Мирчева и Иван Кочев е започнало гонение и оклеветяване на кадри от Института, че се е превърнала в стил на работа грубата необективност, че научноизследователската дейност е ограничена само до проблемите, свързани с т.нар. „македонски въпрос“, че към българистите в чужбина се проявява субективизъм, елементи на екстремизъм и отблъскване, че изваждането от Института на голям брой най-подготвени изследователи лишава езиковедската наука от компетентни ръководни кадри, че е създадена атмосфера на страх, безпринципност и подлизурство.

Живков ме изслуша, не каза нито „да“, нито „не“. Нещата продължиха по старому. Атмосферата в Института за български език се влошаваше. Зачестяваха фактите на отслабване позициите на българистиката в чужбина. Разпиляваха се най-ценните кадри на Института за български език, част от които определяха националното ниво в тази научна област. Това ме накара да поръчам втора докладна записка — две години и нещо след първата — с още по-остри констатации относно погрешността на политиката спрямо Института за български език. Докладвах я на Живков на 13.I.1982 г. Посочих, че състоянието на Института за български език се влошава. Оклеветяванията, заплахите, безпринципното деление на езиковедите на „патриоти“ и „национални нихилисти“ са създали отношения на неискреност, климат на страх и стъписване пред необективността и саморазправата с кадрите. Очертава се научно изоставане в тази научна област. Накърнява се международният престиж на българската езиковедска наука. Този път Живков нареди въпросът за Института за български език да се обсъди в ръководството на БАН, с Единния център по български език и литература и отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП и се вземат необходимите мерки. Но и това не даде резултат.

Най-острият конфликт във връзка с Института за български език се получи в кабинета на Живков на 7 юли 1982 г. При него о

проведе сбирка с участието на Ангел Балевски, Пантелей Зарев, Георги Джагаров, Дора Мирчева — директор на Института за български език, Никола Стефанов, Румен Нешев и моя милост. Трябваше да се обсъди работата на партийния секретар на Института за български език Румяна Златанова, избрана само няколко месеца преди това. Най-големият парадокс беше, че в сбирката участваше като информатор безпартийната Дора Мирчева, а партийната секретарка, която щеше да бъде съдена, не беше поканена.

Аз възразих категорично на този подход, защитих Румяна Златанова, отново посочих пагубността на курса към Института за български език, който се провежда повече от три години. Напомних, че два пъти съм се занимавал с този институт. Още в края на 1979 г. съм изработил мнение, оказало се песимистично, на което не беше обърнато внимание. За съжаление това мнение се оправда. Ръководството на БАН често прескача нива при разглеждането на някои въпроси. Ето и този въпрос за партийната секретарка се внася направо при генералния секретар без да е минал през съответните нива. Акад. Ангел Балевски като активен проводник на политиката към Института за български език се опита да ми опонира и между нас избухна остър спор.

Тодор Живков нареди партийната секретарка да бъде сменена и посочи, че са нужни решителни мерки. Екстремистката политика към Института за български език продължи.

Акад. Ангел Балевски заяви, че никога не съм го уважавал. Отношенията ни се охладиха. По-късно акад. Пантелей Зарев пое инициативата да ни сдобри. След тази сбирка заявих на Никола Стефанов, че преставам да се занимавам по същество с проблемите на Института за български език. Той беше участник при изработването на погрешната линия към Института за български език и неин поддръжник. В интерес на истината трябва да кажа обаче, че при разговори на четири очи с мен долавях резерви към тази политика от негова страна, но с присъщото си угодничество пред Живков и най-близките му приятели и приближени той не смееше да ги изрази.

Иска ми се да приведа още един факт, който смятам за показателен. През 1982 г. при мен идва акад. Атанас Малеев с предложението Медицинската академия да бъде преустроена в Академия на медицинските науки. Един от най-важните моменти на преустройството беше да се даде право на академията да избира академици и член-кореспонденти. Аз не се съгласих — това

би довело до снижаване на критерия при изборите и до прекалено увеличаване на академиците и член-кореспондентите. Акад. Малеев беше напорист и никой не смееше да му възразява, съобразявайки се с неговите близки родствени връзки с Тодор Живков. След моя отказ той продължи да настоява. На 26.VIII.1982 г. изпрати министъра на народното здраве акад. Радой Попиванов да ме агитира по същия въпрос. Аз пак аргументирано отказах. На 10 ноември с.г. при мен дойдоха акад. Попиванов, акад. Малеев, Никола Стефанов и проф. Иван Николов, зам. завеждащ отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП. След моя пореден отказ изглежда Малеев разбра, че аз няма да се поддам на натиска и преустанови усилията си.

Критичните ми изяви, които се натрупаха главно през първата половина на 1987 г. и които „преляха чашата“, идваха като продължение на дотогавашното ми възпитание и стил на действие, на чувството ми за вътрешна свобода като научен работник. В това отношение получавах морална подкрепа от мнозина: сътрудници на ЦК, научни работници, видни дейци на изкуството, журналисти. Искам с благодарност специално да отбележа съдействието, което получавах от политическия си помощник проф. д-р Любен Димитров. С широката си ерудиция в областта на педагогиката, с богатата си организационна култура, с неподкупността си той допринасяше за вярно проучване на проблемите и намиране на обективната мяра при вземането на практически мерки. Представителите на интелигенцията го уважаваха като отговор на неговия вътрешен респект към тях и тяхното творчество.

* * *

През първата половина на 1986 г. написах книгата „Оптимално функциониране на социалното управление“ (13). Тя излезе от печат в края на годината, макар че е датирана 1987 г. Един ден преди Нова година получих първите десет екземпляра от нея. Тя е документ за еволюцията на моето мислене както в критичен, така и в позитивен аспект. Критиката на функционирането на управлението в страната е остра и многостранна. Нивото на критиката достига Министерския съвет. Изрично се посочва, че опитът на социализма включва и горчиви събития и процеси: прояви на субективизъм в управлението, на егоизъм в мисленето и поведението, на нарушаване на социалната справедливост, пренебрегва-

не и премълчаване на истината, на социални деформации, икономически и политически кризи, малки и големи различия и съответни противопоставяния между социалистическите страни, на разминаване между декларираните принципи и делата и т.н. (13, с.8-9). Главната причина за това се търси в състоянието на социалното управление при дадени обективни и субективни, вътрешни и външни условия, възможности и тенденции (13, с.9). Категорично е формулирана прогнозата, че ако съществените пороци в управлението не бъдат преодоленни и не се осигури неговото оптимално функциониране, последиците ще бъдат извънредно тежки: нови забавяния на темповете, въртене в кръг по редица съществени въпроси, нови конфликти и политико-икономически сътресения, нови трудности, създавани от самите нас (13, с.207-208). Редица познати — сред тях и изтъкнати интелектуалци — се учудваха на смелостта ми, още повече че бях секретар на ЦК.

Същевременно предлагам изход от положението по цялата социологическа структура на обществото. Всъщност в книгата се опитам да аргументирам една концепция за автентичния социализъм, както го виждах тогава. За руското издание на книгата (14) авторският окончателен текст бе предаден за печат през октомври 1988 г. То излезе от печат през лятото на 1989 г.

В него някои постановки от българското издание бяха доразвити, особено в един новонаписан раздел за ролята на комунистическата партия и държавата. Като посочвам, че наличието само на една ръководна политическа партия създава опасност от монополизъм в управлението, от нарушаване на демократичните свободи, от узурпиране на ръководството на партията и държавата от група лица или даже само от едно лице, поставям въпроса — как може да се предотврати тази опасност?

Изход виждам най-напред в даването на пълен простор на вътрешнопартийната демокрация. Но и най-широкото ѝ разгръщане не е достатъчно за създаване на истинска социалистическа атмосфера в обществото. Доколкото партията ръководи цялото общество, нейната дейност и стратегическа линия трябва да се подлагат на проверка както от страна на непартийните организации, така и от страна на всички трудещи се. А това изисква установяването на практика, при която непартийните организации могат да оценяват критично партийната политика и като цяло, и по отделни въпроси. Същото важи за съществуващите некомунистически партии. Твърде полезно би било те в определени случаи да

издигат свои алтернативни кандидати за народни представители и за ръководни длъжности в държавата и народното стопанство. Освен това трябва да се създаде законна възможност за образуване на паралелни комунистически партии, предлагащи различни форми, методи и пътища за изграждането на комунистическото общество. И най-сетне, потребно е да се създаде законна възможност за поява и на партии с несоциалистическа ориентация (14 с. 76-96). Както се вижда, в руското издание фактически се пледира за въвеждането на политически плурализъм като гаранция за действителен социален контрол върху работата на управляващата партия и за действителна демокрация.

В печата тази моя книга предизвика интерес, появили се редица рецензии.

След няколко месеца Тодор Живков внесе в Политбюро за обсъждане „капиталния“ си труд „Основни насоки за изграждането на модела на социалистическото общество в НРБ“. Като го сравних с моята книга изпъкнаха някои общи моменти. И в двата случая се подхождаше към обществото като към цялостна система с всичките ѝ главни съставки. И в двата случая се обосноваваше цялостна реформа на управлението и оттук на обществото. Разбира се, в съдържанието на постановките и решенията имаше качествена разлика. Това ми дава основание да мисля, че този документ на Живков, който след приемането му стана известен като Юлска концепция, поне в известна степен се появи като алтернатива на моята книга. Тя вероятно е допринесла да възникне и се оформи идеята за написването на Юлската концепция. И времето на написването ѝ потвърждава същото.

Тук важна роля вероятно е изиграл Никола Стефанов, вече началник на кабинета на Живков. Той болезнено ми завиждаше и следеше внимателно всяка моя научна проява. В никакъв случай не би позволил една такава моя книга да остане без похлупак.

А критиката към начина на управление в моята книга — явна, но в голяма степен и подтекстова — едва ли се е понравила на Живков. Той не обичаше нито самостоятелната мисъл, нито появата на по-значими истини от други уста.

В края на януари 1987 г. се състоя пленум на ЦК на КПСС. Доклад направи Михаил Горбачов. Макар и посветен на кадровите въпроси, докладът имаше общо принципно значение за разгръщане на „перестройката“ в СССР, която привлече световния интерес, повлия силно върху ситуацията в останалите „социалис-

тически“ страни и стимулира реформистките, вкл. опозиционните сили в тях. В самото начало на февруари 1987 г. Живков внесе за обсъждане в Политбюро „Някои съображения във връзка с пленума на ЦК на КПСС и с по-нататъшната ни работа за изпълнение на стратегическия курс на нашата партия“. Всъщност в Съображенията се декларираше отношението на БКП към започналото преустройство в СССР. Личеше самодоволството на Живков от състоянието на нещата в нашата страна спрямо усилията на съветското ръководство начело с Михаил Горбачов. Благодарение на Априлската линия ние по начало сме решили проблемите, с които сега се захваща ръководството на КПСС. Така се раждаше едно внушение за разграничаване от КПСС. Аз се изказах само по този въпрос — срещу такова внушение за разграничение. Още повече, че само няколко дни преди това на съвещание на секретарите на ЦК в „социалистическите“ страни по идеологическите и външнополитическите въпроси във Варшава (22-23.I.1987) Курт Хагер, член на Политбюро и секретар на ЦК на ГЕСП, направи официално изявление, че ГДР-ското ръководство не приема преустройството в СССР. Изрично заявих, че не бих желал по този въпрос ние да се наредим в едни и същи редици с ГЕСП.

Тук искам да напомня, че тогава „перестройката“ беше символ на реално преодоляване на сталинисткия тоталитаризъм, на истинско демократизиране, в СССР се налагаше действителна гласност. Нашата интелигенция жадно и с одобрение следеше процесите в СССР и се опитваше да съдейства за демократизацията у нас. Но тия главни редактори например, които започнаха да пускат по-смели материали, да превеждат статии от съветския печат, скоро се опариха — един Стефан Продев, например и др. Друг е въпросът, че Горбачов не се оказа на необходимата интелектуална и управленска висота. Той нито можа да преустрой икономиката върху стоковопарични и пазарни отношения, да я изведе от кризата и направи рентабилна и конкурентноспособна, нито съумя да осигури обективно нужната поетапност в разгръщането на преустройството. В резултат той доста бързо загуби контрол върху процесите, връх взеха разрушителните сили, което доведе до главоломното разпадане на СССР и на цялата предишна „социалистическа“ система. В това, според мен, се заключава историческата отговорност на Горбачов и на неговия екип. Но тази отговорност ни най-малко не дава основание за каквото и да е реабилитиране на сталинисткия тотали-

таризъм и за оправдаване на неосталинистките тежнения сега.

По-късно за това си изказване бях обвинен от милкобалевци и тодорживковци, че се опитвам да противопоставя БКП на КПСС, една абсурдна клевета. Аз исках само и у нас да започне истинска демократизация, действително преодоляване на сталинисткия тоталитаризъм в неговата живковистка версия.

Следващата ми проява намери израз в интервюто, което взех от мен Петко Симеонов, публикувано в съкратен вариант в две книжки на сп. „Социологически проблеми“. За него ще стане дума по-нататък. Тук искам да отбележа, че то бе дадено на 26.IV.1987 г. Общият му обем (стенографският протокол) възлиза на 186 машинописни страници — отговори на въпросите задавани от Симеонов. От тях са публикувани около 70. Редакторската работа на Симеонов се състои в съкращаване и промяна на мястото на някои пасажки, в някои езикови уточнения и подобрения без изменения по съдържание. Както ще видим по-нататък, това интервю толкова силно е раздразнило Тодор Живков и антуража му, че послужи като повод за политическа провокация срещу мен в началото на декември 1988 г. на страниците на в-к „Работническо дело“.

През март-април 1987 г. кръгът около Тодор Живков роди две „крупни“ инициативи: Народното събрание да излезе с две декларации — едната за предаване на средствата за производство на трудовите колективи и другата за местното самоуправление. Живков смяташе, че те ще вдъхновят трудещите се за ударен труд. При обсъждането на текста на декларацията за предаването на средствата за производство в Политбюро (24.IV.1987) аз единствен изказах, че това е безсмислено, защото още след национализацията средствата за производство са в ръцете на трудовите колективи, те именно работят с тях и произвеждат материални блага. Истинският проблем е другаде — ще се разширят ли правата на трудовите колективи при разпореждането със средствата за производство, в какво отношение и доколко — какво и колко да произвеждат, какви цени да се определят на произведените стоки, на които да ги продават и от кого да купуват суровини и машини, как да се организира и заплаща трудът, ще имат ли право предприятията на преки външнотърговски връзки и т.н. Защото от това зависи тяхната материална заинтересованост. Нито Живков, нито членовете на Политбюро, нито икономическите експерти обърнаха никакво внимание на мнението ми. Декларацията беше гласувана от

Народното събрание без никакъв отзвук в живота. Дезорганизицията и деморализацията в производството продължиха да се задълбочават, а „предаването“ на собствеността се провали.

Най-сериозната ми критична изява през 1987 г. беше при обсъждането в Политбюро на материала, внесен от Живков, „Основни насоки за изграждането на модела на социалистическото общество в НРБ“, наречен по-подир Юлска концепция. Обсъждането се проведе на пет заседания на Политбюро. Изказаха се всички членове на партийното ръководство. Аз взех думата на 10.VII.1987 г. на третото заседание. Преди мен се бяха изказали 11 души. При обсъждането на нито един документ на Живков дотогава не се бяха лели такива суперлативи. Ето какви оценки на материала дадох изказалите се преди мен по реда на изказванията им:

Георги Атанасов: Необикновен документ. Програма за постигане на качествено ново състояние. Съгласен с разработените виждания.

Станко Тодоров: Документ от историческо значение. Съгласен с цялата разработка. С нея партията и Тодор Живков дават нов принос в развитието на социализма.

Гриша Филипов: Фундаментален документ. Има съдбовно значение. Принос за социализма изобщо. Нова програма на партията.

Добри Джуров: Обобщаваща комплексна програма с историческо значение за НРБ. Има значение и за братски комунистически партии. Напълно поддържа всички постановки.

Петър Дюлгеров: Моделът в документа има програмен характер, стига до корена на нещата.

Милко Балев: Исторически документ. Своеобразен комунистически манифест за изграждане на социализма и комунизма в НРБ. Ще придобие значение на програма. Изцяло поддържа документа.

Григор Стоичков: Изключителен документ. Манифест за изграждане на комунистическото общество. Грабва, удивлява. Само нашата партия може да разработи такъв модел.

Андрей Луканов: Капитална разработка. Ново явление в марксистко-ленинската теория в последните десетилетия и не само за НРБ.

Начо Папазов: Поддържа документа.

Огнян Дойнов: Най-революционното преустройство след Априлския пленум. Напълно съгласен и се гордее.

Пенчо Кубадински: Материалът е голям принос. Първи ние започнахме преустройството.

След такива възможно най-високи оценки, създали съответна атмосфера на обсъждането, аз започнах изказването си като още с първото изречение подчертах:

„По въпроса за материала, който е предложен — за модела на социалистическото общество в НРБ — моето мнение се различава от мненията на досега изказалите се. Когато прочетох материала, до известна степен се учудих и останах с впечатлението, че др. Живков не е работил лично и достатъчно по този материал, а се е предоверил. Защо останах с такова впечатление? Защото материалът е уязвим по съществени въпроси“.

Понеже гледах бележките си, нанесени на малки листчета, не съм видял как при тези думи Тодор Живков е почервенял, а после позеленял. По-късно това ми каза Продан Стоянов, тогава зав.отдел „Деловодство“ на ЦК. С тази констатация аз оставях отворена врата на Живков да излезе от неудобното положение като прехвърли на помощниците си вината за слабостите в обсъждания материал.

Веднага оспорих оценката на материала като нов програмен документ на Партията. Ако се приемеше такава оценка, това означаваше отхвърляне на партийната програма, приета на X конгрес (1971). Но никой не каза нито дума по този въпрос. В материала също нямаше нищо по него.

Всъщност това беше стил. При отхвърлянето на стари постановки Живков никога не правеше анализ и не доказваше тяхната непълнота, погрешност или изчерпаност. Направо постулираше: „Нужен е нов подход, коренно нов подход, който няма нищо общо със старото“. Но какво значи това, никой не можеше да разбере. Терминоманията цъфтеше и все повече се разрастваше, но цветовете ѝ бяха пусли. Увеличаваха се думите, ала те не отразяваха действителността и затова само дезорганизираха кадрите, пораждаха хаос. На кадрите вече им омръзваха тези „нови“ подходи, идващи като магическо заклинание, като панацея на всичко, и отминаващи само за месеци, рядко за една-две години, издухвани от поредния напън за новаторство.

Ни най-малко не бих желал да опростявам нещата. В документите на Тодор Живков се съдържаха много верни констатации, разумни предложения, правилно насочени критични бележки, понякога дори драстични. По някои въпроси, особено в по-раншните

етани на ръководната си дейност, в документи от негово име имаше постановки, които са принос в развитието на партийното мислене, съзвучни бяха с най-нови научни достижения, имаха понякога и международно значение. Една от отличителните негови особености бе острият нюх към проблемите, често той долавяше зараждащи се тенденции. Но липсата на системна подготовка от училището (завършил професионално училище, което дава ограничени и едностранни знания), той се намираше далеч от научното ниво (като ерудиция и методология) и затова беше органично неспособен да обхване даден проблем по системен и вътрешно непротиворечив начин върху основата на цялостен критически анализ на историята на проблема. Обикновено той получаваха идеите за нови постановки, подходи, начинания от помощниците си и от експерти. А това са постановки, подходи, начинания от всички области на живота, защото, както вече подчертах, никаква съществена инициатива в страната не биваше да излиза от друга уста. Той не познаваше същността и познавателния контекст на идеята, затова въвеждането на съответния термин или термини, изразяващи идеята, се превръщаше повече или по-малко в терминомания.

Неговото дилетантство си казваше думата — документите придобиваха повече или по-малко компилативен характер, съдържаха вътрешни противоречия, винаги имаше абсолютизации, още повече, че често се готвеха в последния момент без да има време да „узреят“. Заедно с натрупването на годините и същевременно с нарастването на самоувереността му, съпътствано от засилване на апологията към него от страна на Политбюро и заобикалящите го, органичните слабости се засилваха. В тази насока съдействаха с всички сили и някои от помощниците му.

Врх в това отношение се постигна с назначаването на Никола Стефанов за началник на неговия кабинет в началото на 1986 г. Започнал успешно като млад научен работник, според мен, с безспорни потенциални изследователски качества, той изостави езиковата си подготовка и сериозното изучаване на научните направления, остана дилетант в областта на емпиричните социологически изследвания, а без тях той не можеше да мине в собственото си научно поле. Така постепенно той започна да се ограничава с четене на встъпителните раздели на нови книги, да заимства от тях нови понятия и да ги включва все по-масирано в своите публикации, без да разбира с необходимата задълбоченост съдържанието им. Така понятията се превръщаха в

безсъдържателни термини, плашещи неуките и впечатляващи наивните. Стефанов постепенно стана шампион — поне в общественото знание у нас — на терминоманията. Този негов вече непоправим недъг и начин на мислене и писане допадна на нагласата на Живков: външно погледнато научност, която стряска незнаещите, подхващане на актуални проблеми, което говори за динамичност и антиконсерватизъм.

След смъртта на Брежнев и започването на „перестройката“ в СССР Тодор Живков придоби самочувствието на най-опитен ръководител в „социалистическите“ страни. Той се опита едва ли не да стане четвърти класик на марксизма. В това отношение Никола Стефанов като помощник беше извънредно подходящ. Не случайно през периода 1986-89 г. от името на Живков взеха да се появяват все повече и все по-обемисти материали не само по проблемите на българското, но и по проблемите на световното развитие. За да ги проучи, човек трябваше да вземе отпуската. Но мелницата на Стефанов бълваше, а безпомощното теоретико-политическо сито на Живков пропускаше новата „продукция“. Така той се самоуспокояваше и същевременно хвърляше прах в очите на обществеността, че върши нещо за излизане от започналата криза, за решаване на проблемите.

По подобен начин стоеше и въпросът с Юлската концепция. В нея имаше основателна остра критика не само на еднократни, но и на функционални повтарящи се слабости и пороци в социалното управление. Като постановки бяха формулирани редица идеи за демократизация на обществения живот, свързани главно с разширяване на самоуправлението. Настояваше се за разграничение на Партията от държавата. Но същевременно в концепцията нямаше анализ на причините, довели до крупните социални деформации. Отново нямаше виновни. Силен беше компилативният момент. Много бяха неизяснените постановки, имаше редица вътрешни противоречия и абсолютизации. Централизмът в управлението се отхвърляше по същество изцяло, а местното самоуправление се абсолютизираше. Например беше формулирана смешната теза, че занапред всичко в управлението ще тръгва отдолу нагоре.

И така да се върнем към обсъждането на внесения от Живков материал в Политбюро. С примери аз доказах, че както по въпроса за икономическото развитие, така и по въпроса за демократизацията в партийната програма са формулирани правилни пос-

тановки. Следователно, преди да се отрече Програмата трябва да се докаже едно от двете: или тя вече е изчерпана, т.е. изпълнена, или пък се е оказала погрешна. В материала липсва и едното, и другото. В такъв случай възниква въпросът: поради какви причини постановките в Програмата не са изпълнени, кой носи отговорността за това? Но и по този въпрос в Юлската концепция няма и дума. Заключениеето ми беше: няма никакво основание на предоставения материал да се придава програмно значение. Това беше фактическо отхвърляне на материала.

Другият голям проблем, който поставих, засягаше темповете на икономическото развитие. Дотогава беше въведена формулата, че у нас са налице едни от най-високите темпове на икономически растеж в света. Тя се повтаряше във всеки доклад на Живков, на всяко съвещание, а в Политбюро много често някои говореха как сме изумили света с нашите АПК. Аз бях попаднал на данни, които опровергаваха тази постановка. Колкото и да се нагаждаха статистическите данни, те не можеха да прикрият положението. В изказването си посочих непрекъснатата тенденция на спадане темповете на икономически растеж от V-та петилетка (1966-70) насам. През VIII-та петилетка (1981-85) в селското стопанство средногодишните темпове бяха станали отрицателни, а това вече беше индикатор за икономическа криза. Към това трябва да се прибави масовата дезорганизация и деморализация в труда, бързорастящите външни дългове по второ направление (към западни страни). И заключих: ако тези тенденции незабавно не се прекъснат и не се осигури подем в производството, очакват ни лоши дни.

Изказването ми беше изслушано с пълно мълчание и падна като камък в блато.

Веднага взе думата Емил Христов и направи подробна критика на моето изказване. Той беше едно от най-доверените лица на Живков по въпросите на икономическото развитие, особено в последните години и носи сериозна политическа отговорност за настъпилата икономическа криза. От следващите оратори само двама души споменаха моето изказване. Във формалноюридически смисъл Георги Йорданов изрази несъгласие партията да се разглежда като субект на властта. А Петър Младенов подчерта, че по начало не е съгласен със Стоян Михайлов, с начина му на мислене. Няма съмнение, че — отнасяйки се за пореден път апологетично към Живков и неговата политика, — той вярно беше схванал духа на критиката ми.

Всички останали оратори по обсъждания материал продължиха хвалебствията: според **Емил Христов** нито една друга комунистическа партия няма такъв документ, другите генерални секретари нямат качествата да направят такъв документ; според **Петър Младенов** на това заседание се прави история не само на НРБ, но и на социализма изобщо, предлага се нова политика, с която ще влезем в комунизма; според **Димитър Стоянов** такъв оригинален документ няма в други страни, това е истинска революция, слага се началото на нов етап и т.н.

В краткото си заключително слово **Тодор Живков** не каза нищо за моето изказване. На пленума на ЦК в края на същия месец, който утвърди Юлската концепция, беше изтъкнато, че при предварителното ѝ обсъждане в Политбюро тя е получила пълно одобрение, което не отговаряше на истината. Никой не се опита да отговори на въпросите ми и на направените от мен критични бележки.

Един ден след пленума на ЦК на БКП, утвърдил Юлската концепция, на заседание на Политбюро **Тодор Живков** даде висока оценка на пленума: отишло се е до корените, вярно са се поставили въпросите, този път бил хванат дамарът, пленумът бил необичаен, нямал нищо общо с досегашните подходи, за пръв път се предлагал истински модел на социализма след Парижката комуна и Октомврийската революция, след Ленин. Тази всъщност самооценка на Живков показва невероятното му самочувствие по онова време.

След изказването ми за Юлската концепция, в това число за темповете на икономическия растеж, което съвсем преля чашата, аз знаех, че дните ми в ЦК са преброени:

Първо. Вече две десетилетия и половина **Тодор Живков** не беше слушал критика от член на партийното ръководство, а само венцехваления. Неговото ухо напълно беше отвикнало да чува такива дисонанси. Беше нанесен удар върху неговия вкоравен стереотип.

Второ. Той залагаше извънредно много на Юлската концепция, за да укрепи авторитета си не само в България, но и в СССР и другите „социалистически страни“ като теоретик, реформатор и доайен на първите ръководители на партиите в тези страни. Не случайно след приемането ѝ от Пленума тя беше митологизирана. И отведнъж, изневиделица — отрицание на това негово творение.

Трето. Една от най-големите му гордости — твърдението за високо ниво на темповете на икономически растеж се оказа демаскирано за последните две десетилетия.

Наистина много му дойде, за да не предприеме нищо. Но не знаех кога, по какъв конкретен повод и начин ще бъде отстранен и подгонен.

Първата мярка, предприета от живковистите, беше да засилят изолирането ми. Това пролича само дни след моето изказване. На 14 юли по решение на Политбюро се създава комисия начело с Петър Младенов по атрибутите на държавната власт (химн, герб, знаме, звания, манифестации, ордени и др.). Макар че предметът на задачите на комисията се отнасяше преди всичко до сферата, в която работех, аз не бях включен в нея.

Нова неприятна проява за Тодор Живков извърших през есента на 1987 г. На 26 октомври в Троян на масово посетено общоградско събрание изнесох доклад за Иван Хаджийски по случай 80-та годишнина от рождението му. В доклада определих Хаджийски като класик на българската обществена наука, на българската духовна култура. Нарочно подбрах няколко негови изказвания със силен критичен заряд, които звучаха съвършено актуално. В условията на фашизма Хаджийски призовава да се говори, сиреч да се критикува, да се заема достойна гражданска позиция, а не да се мълчи. По този повод изтъкнах:

„Поставеният от Иван Хаджийски въпрос не е личен или точно не е главно личен. Когато приятелят греши, мълчанието го тласка по наклонената плоскост. Но особено вредно е то, когато се касае за социални проблеми. Независимо от какво е продиктувано, тогава мълчанието неизбежно и фактически придобива характер на нагаждане към силни на деня с оглед на карьеристични съображения и даже на участие и съпричастие в престъпления. Горчивата практика на култа към личността показва, че мълчанието не е само подлост, но и фактическо отстъпление от идеала“ (15, с.10). По-нататък аз продължих: „Като изтъква, че завистта е болест на посредствеността, Иван Хаджийски стига до забележително обобщение — всъщност той формулира общосоциологически закон. „Малко ли са случаите — пише той, — когато организуваните единни фронтове на посредствеността... са убивали с най-непростени средства всяка глава, която ги е поставяла в сянка и ги е изобличавала не с друго, а с простия факт

на съществуването си, с това, че е установила един по-висок мащаб“. „Великолепно!“ — възкликнах аз на тази мисъл (15, с.11). И още една постановка на Хаджийски, на която се позовах: „Не е загубила никак актуалността си мисълта, че „животът е посилен от непочиващите на законите му желания и мерки“. Колко пъти досега в научната литература и в политическите документи е поставян въпросът за субективизма в социалното управление? Но все още този въпрос си остава нерешен. Все още желанията ни и съответните практически мерки често се разминават в една или друга степен с действителността — с всички печални последиствия за развитието на страната“ (15, с.12).

В приведените постановки на Иван Хаджийски и направения коментар към тях се съдържат неприкрити алюзии за политическата действителност в условията на живковизма.

Това е било доловено от Милко Балев, който седеше в президиума на събранието, и очевидно веднага е било докладвано на Тодор Живков. Същото установих от разговор с Йордан Йотов на 16.XI.1987 г. Отидох при него по повод на критика, която направи Живков на моя статия, поместена в сп. „Ново време“ и посветена на годишнината от Октомврийската революция. Живков заяви на заседание на Секретариата на ЦК, че не би поместил такава статия, в която имало само един пасаж за България. Изразих несъгласие с Живков пред Йотов. Последният забеляза обаче, че в такива статии, както и в доклада за Иван Хаджийски, нещата трябвало да се актуализират. Очевидно критичният заряд в доклада ми за Хаджийски е бил предмет на коментар не само в кабинета на Живков, но най-малкото и с Йотов.

Накрая в тази поредица още един факт. През 1987 г. във в-к „Труд“ се появи един цикъл от четири материала (4, 5, 6 и 8 юни) на Георги Тамбуев под заглавието „Корупция, облечена във власт“. Остро разобличителна, наситена с много факти, тази публикация показваше на бял свят меркантилните незаконосъобразни прояви и лумпенизирания морал на етрополския прокурор. Предизвикан беше скандал. По повод на възражението на прокурора със случая се зае Централната контролно-ревизионна комисия на БКП. След няколко месеца тя изготви проект за решение с компромисен характер: на прокурора и сестра му (изключени от БКП) се смекчаваха партийните наказания, на Тамбуев се налагаше „порицание“. Но отведнъж като гръм от ясно небе идва наме-

сата на Тодор Живков. Силно разгневен, той налага и Политбюро послушно приема съвсем друго решение (26/19.II.1988): прокурорът и сестра му напълно да се реабилитират, Тамбуев да се изключи от партията и да се освободи от длъжност от „Работническо дело“, Дамян Обрешков — да се смене като главен редактор на „Труд“. За мотивите на Живков се говореше, че били от семейно естество: синът му Владимир бил приятел на прокурора и съвместно правили почерпки със съответния им реквизит. Тъй като нямам никакви лични впечатления и доказателства, не мога да потвърдя този слух.

Централната контролно-ревизионна комисия не възрази и излезе със съответно решение. Наред с другото тук отново по най-груб начин се нарушаваше устава на БКП. Централната контролно-ревизионна комисия би трябвало да бъде по устав независим от ЦК орган, нещо повече, избирана от конгрес, нейното предназначение беше да изпълнява контролни функции по отношение на ЦК. На практика тя се беше превърнала в придатък не даже на ЦК или Политбюро, а лично на генералния секретар.

Когато наказанията станаха известни на журналистите, сред тях се получи брожение. Цялата журналистическа колегия недоволстваше. Беше дадено указание да се направят събрания в отделните средства за масова информация за разясняване на „решението“ на Централната контролно-ревизионна комисия. За избягване на нежелани реакции от страна на журналистите в ЦК на 11.III.1988 г. предварително беше проведено съвещание със секретарите на първичните партийни организации в отделните средства за масова информация. Присъстваха над 20 души. Аз ръководех срещата, а информация направи Кирил Несторов, който като зам.председател на Централната контролно-ревизионна комисия беше ръководил проверката по възражението на прокурора. Явно стремейки се напълно да оправдае прокурора, Несторов наблегна само на това, че той не бил извършил правонарушения.

Не можах да издържа и кипнах. Станах и изтъкнах: Централната контролно-ревизионна комисия е партиен орган и следва да обърне внимание най-напред на нравствено-политическата страна на въпроса; прокурорът е бил осиновен през 1971 г,когато е бил на 17-18 години, и е взел името на убит през 1943 г. антифашист; за тази цел е бил разсиновен баща му, чието осиновяване е станало през 1945 г.; очевидно тази процедура е извършена единствено от търгашески съображения, за да се използват привиле-

гиите на активните борци; прокурорът същата година е бил приет за студент по право с привилегия; още по-отвратителна е неговата автобиография при постъпването му в Университета. В нея той надълго говори за осиновителя си, убит 11 години преди раждането му, като за свой баща, без да спомене нито една дума за родния си баща — мъж в разцвета на силите си. Това може да направи само напълно деградиран човек.

Журналистите слушаха шокирани — това се говореше от секретар на ЦК, който на официално съвещание в ЦК пряко се противопоставяше на становището на Живков.

След 10.XI.1989 г. за горните мои критични прояви се появили признания и потвърждения в печата. На въпрос на журналист: „Кой все пак си позволяваше най-резки критики, най-големи несъгласия? — Добри Джурев ли?“, Гриша Филипов отговаря: „Абсолютно не. Чест опонент преди беше проф. Иван Попов. Най-остра критика един път направи Стоян Михайлов“. „Но той не беше дори кандидат-член на Политбюро“ — възкликнал журналистът (4). Пак в интервю на въпроса „Не се ли намираше някой, който да противоречи на Тодор Живков?“ Димитър Стоянов посочва: „Единствен Стоян Михайлов говореше, че не така трябва да се развива икономиката, той единствен излизаше с аргументи“ (3). Никола Стефанов, отхвърляйки твърдението за наличие на опозиция в Политбюро срещу Тодор Живков, изтъква: „Ако се изключи обаче изказването на Стоян Михайлов през 1987 г., с което се отрече т.нар. Юлска концепция, какво съществено бе противопоставено от страна на бившето партийно ръководство?“ (30). А за случая с етрополския прокурор писаха Георги Тамбуев (32) и Евелина Георгиева (5).

Като говори за ненавистта на Живков към Стоян Михайлов, която навярно не е била само негова, а услужливо му е била внушавана от някои най-близко заобикалящи го, Радослав Радев предлага обяснение на нейните причини: „...най-напред с това, че си е позволявал да изразява собствено мнение дори по материали, внасяни от Тодор Живков. Не съм бил никога на заседание на Политбюро и не мога да съдя как са прозвучавали думите му там, но като го помня колко категоричен бе в разсъжденията си в Секретариата, как не се съобразяваше с някаква префинена система на взаимно уважение и поставяше остро въпроси от работата на ЦК, на Секретариата и на отдели, представям си като как ще са се приемали думите му в най-висшия оперативен партийен ор-

ган. Защото да се оспори Юлската концепция, смятана от Живков и от другите за изключително завоевание на теорията, да се оспорят разбиранията на първия за поуците от Януарския пленум на ЦК на КПСС (1987) — това вече не може да не дразни човек, привикнал да чува само пълно одобрение и славословене. Така че навярно първата причина за падането на Михайлов се състои в това, че невинаги е пригласял на мелодията на големия. Втората причина аз виждам в обстоятелството, че Тодор Живков, а особено някои край него не са могли да понесат сред тях да има самостоятелно мислещи, уважавани от широки кръгове на интелигенцията хора“ (27, с.31).

Моите прояви на самостоятелна мисъл и критичност, които зачестяваха и придобиваха все по-проблемен и глобален характер, не бяха изолирано явление, а част от един по-широк и разгръщащ се процес. След 1962 г., когато позициите на Тодор Живков като първи ръководител на партията и държавата бяха укрепени, опозицията срещу него всъщност не е преставала. Тя се изявяваше преди всичко вътре в партията, като същевременно се разширяваше и извън нея. Димитър Иванов публикува изследване върху заговорите срещу Живков от началото на 60-те години насам (7). Друг е въпросът за техните идейни позиции. В края на 60-те години четири писатели не подкрепиха осъждането на Солженицин и бяха изключени от БКП (Валери Петров, Марко Ганчев, Гочо Гочев, Христо Ганев). В киното беше известна опозиционната линия на Бинка Желязкова и Христо Ганев. Появиха се остро критични филми, за някои от които в печата бяха поместени специални осъдителни материали по указание на партийното ръководство („Китът“, „Кратко слънце“, „Една жена на 33“ и др.). В театъра зачестяваха постановки със силен критичен патос. Вече стана дума за „Човекоядката“. Пряка антиживковска насоченост имаше пиесата на Йордан Радичков „Образ и подобие“, публикуването на която стана с големи усилия. Тодор Цонев рисуваеше своите остро сатирични карикатури срещу Живков. Радой Ралин и Борис Димовски често създаваха ядове на Живков с оригиналните си сатирични творби. Засилваха се критичните прояви в средствата за масова информация. В средата на 70-те години в телевизията се появи рубриката „Диалози“ на Марко Семов, в която се бичуваха остри пороци в обществения живот. Книгата на същия автор за Япония фактически беше инкриминирана. А синът му заради преки антиживковски прояви беше разжалван от школ-

ник във войник, след това изпратен в строителни войски като трудовак и с големи усилия беше спасен от военен съд. Появи се книгата на Желю Желев „Фашизмът“, която беше характерна не толкова с научния си принос, колкото с политическото си значение. През есента на 1987 г. бяха изключени от БКП четири преподаватели от Софийския университет за критични изказвания на партийна конференция. Засилиха се протестните действия по екологични проблеми. Създадени бяха комитети за защита правата на човека. През ноември 1988 г. беше създаден Клубът за подкрепа на гласността и преустройството. Зачестиха интервютата и изказванията на наши интелектуалци по радио „Свободна Европа“. Институтът за младежки изследвания при ЦК на ДКМС проведе редица проучвания на неформалните образувания сред младежта и смело отстояваше тяхната легитимност, подкрепен от ръководството на Комсомола (А.Бунджулов, Ал.Мирчев).

Тези откъслечни примери, които приведох, защото по силата на моето служебно положение ми бяха по-известни, показват постепенно разгръщане на критичността и опозиционността заедно с изострянето на противоречията и навлизането на българското общество в криза от началото на 80-те години. В този поток очевиден са се вливали и моите прояви.

* * *

Повод за започване на гонението срещу мен стана основаването на Русенския комитет за защита на града от румънските обгазвания, зачестили от есента на 1987 г. В Дома на киното в София на 8.III.1988 г.(вторник), при пълен салон се прожектира документален филм, направен от телевизионен екип (Виолет Цеков, Георги Аврамов, Юрий Жиров) за тежката екологична обстановка в града в резултат от обгазванията и за вълненията на населението. След станалите разисквания се избира комитет с председател талантливият ни писател и сценарист Георги Мишев. Аз вече разказах за мерките във връзка с това от страна на Секретариата на ЦК по нареждане на Тодор Живков. На 12 март (събота), се състоя обсъждане в Политбюро на Тезиси по възродителния процес. Присъстваха и всичките девет първи секретари на областните комитети на партията. Аз започнах да се изказвам, но Живков, държейки се с явна неприязън и грубо към мен, ме прекъсваше: „Ти, твоите приятели...“ — подхвърляше той във връзка с Русенския коми-

тет. Сиреч, аз и моите приятели бяхме виновни за създаването му. А Георги Атанасов поясни за какво става дума: в идеологическия център (Единния център по философия и социология на БАН — С.М.) — каза той — са надделели антисили. Стефан Ангелов, Кръстьо Горанов и Васил Момов са двуличници.

Сега би било удобно политически да си припиша заслуга за Русенския комитет, но не би било етично. Аз нямам заслуга за неговото създаване. Този комитет беше създаден от опозиционни сили вътре и вън от Партията по повод на екологичните проблеми на Русе, но главното му предназначение беше политическо — като легална макар и срамежлива проява на опозиционност. Бях информиран за намеренията да се създаде комитет в понеделник вечерта от първия ми заместник в отдел „Идеологическа политика“ Васил Момов и зам.зав.отдела Иван Попчев. Те бяха дали указание проф.Стефан Ангелов, директор на Единния център по философия и социология при БАН и партийният секретар проф.Иван Кирилов да разговарят с Христо Смоленов и Стефан Гайтанджиев, научни сътрудници в Института по философия и едни от главните организатори на събранието, с молба да отложат създаването на комитета. Във вторник около обяд ми бе съобщено, че разговорът е проведен. Как е станало това не зная, но и двамата са продължили работата си по организирането на събранието. Смоленов е бил избран за зам.председател, а Гайтанджиев — за член на комитета. Освен това поръчах да се каже на Петър Кожухаров като зам.председател на Комитета за телевизия и радио да не се прожектира филмът, доколкото той още не беше минал през установените процедури за завършване и приемане. Рано следобяд от телевизията съобщили, че са взети мерки, но те са били такива, че филмът е бил прожектиран. Аз дадох тези указания не защото имах нещо против комитета, а защото предчувствах, че неговите организатори ще бъдат подложени на преследвания, както и стана.

Още на 12.II.1988 г. във в-к „Култура“ беше публикувано обръщение на Управителния съвет на Съюза на художниците под заглавието „Вик за Русе“. Призивът на художниците се подкрепяше от редакцията на вестника. Аз одобрително се отнасях към призива и публикуването му, инициатор на който беше Светлин Русев, Бях имал среща с него на 2 февруари и бях информиран за тези негови намерения. По повод на тези действия на Светлин, недоволството срещу него от страна на Живков се изостри рязко

и той предприе драстична кампания против Светлин, обвинявайки го в монополизъм. Позволи си да спекулира с произхода му, служейки си с инсинуации.

Очевидно моите недоброжелатели в кабинета на Тодор Живков веднага са се възползвали от случая, за да го настроят допълнително срещу мен. На това, най-малкото мълчаливо, са пригласяли Чудомир Александров, който беше ръководител на Секретариата на ЦК и наблюдаваше орготдела, както и Йордан Йотов, който стоеше над мен в йерархията и трябваше да снемем отговорността от себе си.

Създаването на Комитета за екологична защита на Русе официално нямаше политически характер и не представляваше никаква опасност за властта. По същото време по държавна линия бяха предприети редица мерки пред Румънското правителство, но не им се даваше гласност. Русенският комитет обаче, накарни един от принципите на личната власт: в тази страна не биваше да става нищо съществено без знанието и одобрението на властта. Оттук яростта на Живков и уплахата на Политбюро — комитетът беше индикатор, че някои процеси в държавата бяха започнали да се изпълзват изпод контрола на Живков и възглавяваната от него власт изобщо в нашата страна. Колко силна е била уплахата на Живков се вижда от обстоятелството, че той пусна в ход тежка артилерия. Светкавично беше подготвен материалът „Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера“ и внесен за обсъждане в Политбюро. То се проведе в продължение на 8,50 часа в Бояна на 27.III.1988 г.(неделя), от сутринта до вечерта с обедна почивка. Изказаха се всички.

От членовете на партийното ръководство в материала единствено аз бях критикуван персонално. „Ние трябва — изтъква Тодор Живков — да подходим самокритично към собствената си работа като Политбюро и Секретариат. Но ако нашето внимание в последно време бе ангажирано преди всичко с проблемите на преустройството на икономиката, нищо не може да извини органите на ЦК и по-конкретно другаря Стоян Михайлов за това, че не е работено със съответните научни и творчески организации. За него не са съществували първични партийни организации. В последно време не са предприемани сериозни мерки в тази насока“ (6, с.63).

По повод на тази критика искам да отбележа три момента: Първо. От началото на 60-те години в официален документ

на ЦК, предназначен за публикуване, не е отправяна критика срещу член на партийното ръководство. Назоваването ми като виновник приех като сигнал колко надълбоко Живков е взел моите критични изяви и действия.

Второ. Като говореше за недостатъци в духовния живот, причините за които ми се приписваха, Живков фактически имаше предвид зачестяващите и засилващи се прояви на критичност и опозиционност главно сред интелигенцията във и извън Партията. Сега би било много удобно за мен да се представя като един от причинителите им. Но това би било грубо опростяване на нещата и би изопачило картината. Способните да правят верен анализ на процесите, да гледат честно на нещата и имащи смелостта да рискуват, виждаха все повече противоречията и деформациите, разграничаваха се, започваха все по-често да участват и организират опозиционни прояви. Всеки правеше това по своему. В началото проявите имаха повече или по-малко прикрит и срамежлив характер, но постепенно ставаха по-открити и смели. Следователно, опозиционността си беше заслуга на интелигенцията. Може би аз съм подпомогнал този процес със собствената си обективност и критичност, както и спасявайки в редица случаи някои опозиционери от преследване и оказвайки на други някаква помощ като използвах поста си на секретар на ЦК, а също така разграничавайки се от живковизма на определен етап. Но само толкова.

Трето. Критиката, че не съм се срещал с първични партийни организации ме удиви, защото едва ли имаше член на ръководството, който толкова често да обикаля предприятия, културни учреждения, организации, учебни заведения в градове и села по цялата страна, както аз. Страшно ме впечатли и разочарова обстоятелството, че членовете на Политбюро, които добре знаеха за моите контакти с низовите институции и звена, не са се осмелили да възразят даже срещу такава клевета от фактически характер.

Ето как тълкува тази критика Асен Игнатов в предаване на радио „Дойче веле“ от 30.IV.1988 г., посветено на съображенията на Тодор Живков за преустройството на духовната сфера: „Най-показателна е обаче критиката, отправена към Стоян Михайлов. При това важни са не толкова конкретните грешки, които му се вменяват във вина. Несъмнено в партийното ръководство теоретикът Стоян Михайлов имаше най-широк поглед и отиваше най-далеч. Той се стремеше да стига, доколкото му е възможно, до

корените на нещата. В лицето на проф. Стоян Михайлов сега очевидно се нанася удар върху, така да се каже, модерния елит на партията, върху най-либералните среди в нея“.

На обсъждането в Политбюро, както винаги, всички одобриха материала на Тодор Живков за преустройството на духовната сфера, солидаризираха се изцяло с него. Всички бяха възбудени и изплашени, сипеха жупел по средствата за масова информация, срещу опозиционните прояви сред интелигенцията и Стоян Михайлов. **Пенчо Кубадински** е разговарял със Стоян Михайлов, анализирайки е по някои въпроси, но не е усетил никакви резултати. **Добри Джуров**, като посочва, че опозиционните прояви са резултат от действието на организирана сила, вижда една от причините в бездействието на някои отговорни работници в ЦК, които отговарят за идеологията, за средствата за масова информация (очевидно Джуров има предвид преди всичко Стоян Михайлов — С.М.). **Петър Младенов** напълно споделя оценката в материала на Тодор Живков, ние плащаме на журналистите, за да ни ругаят, обръща се директно към Стоян Михайлов, задето не искал или не е могъл да види всичко това. Според **Милко Балев** Стоян Михайлов е виновен, че не бил сложен ред в Института по социология, че той бил предоставен на В.Добрианов, Кр.Горанов и Ч.Кюранов. **Димитър Стоянов** се присъедини към критиката срещу идеологическия отдел на ЦК и Стоян Михайлов — често пъти когато са получавали сигнали по линия на Държавна сигурност и са изпращали информация в отдела и на Стоян Михайлов, на това не е обръщано внимание.

Остра персонална критика беше отправена и към Светлин Русев: монополист в сферата на изобразителното изкуство, един от най-активните в екологичната защита на Русе, подкрепя упадъчни прояви в изкуството и т.н.

Няколко души говориха и против поета Георги Константинов: какъв е този партийен секретар на Съюза на писателите, който твори по същество антипартийни стихотворения? Поводът беше стихотворението на Константинов „Квартално събрание“, изпълнено с острокритичен патос и публикувано на първа страница на в-к „Литературен фронт“ (10).

Последен преди Тодор Живков аз направих кратко изказване:

„Другари, за да не отнемам излишно време, искам да кажа само три неща.

Първо, очевидна е насочеността в редица изказвания при това обсъждане срещу отдел „Идеологическа политика“ на ЦК, по-конкретно срещу мен като завеждащ този отдел. Няма да оправдавам слабостите и пропуските в работата на отдела. Такива е имало и има. За тях аз нося съответна отговорност като негов ръководител. Даже аз бих прибавил, че от доста време отделът е в ненормално състояние. Дванадесет щатни бройки от общо 76 са незаети, защото през всичките тези години очакваме и непрекъснато отлагаме преустройството на ЦК. Двадесет души са навършили пенсионна възраст, някои от които са жени, но не ги освобождаваме, тъй като без тях ще стане още по-лошо.

Подготовката, стереотипите и възможностите на мнозина от сътрудниците на отдела не отговарят на сегашните повишени изисквания, но трябва да се работи с тях. Постоянно, както и сега, има по няколко души на лечение в болница. Въпреки всичко това, ние с всички сили се стремим да работим пълноценно в усложнената и усложняваща се социална, в това число политико-идеологическа и икономическа ситуация. Но далеч не всичко може да се обхване в тази извънредно сложна и разнородна, с извънредно деликатен човешки материал и по същността си динамична сфера, която по самата си природа реагира на всички противоречия.

Второ, почти 17 години работя в апарата на ЦК, от които почти 10 като секретар. Работех с пълно отдаване, предано. При обсъжданията на проблемите на партийното ръководство и на страната си казвах честно и смело думата. Противоречал съм на другари и институции, стоящи над мен в йерархията, но дисциплинирано съм участвал в изпълнението на онези решения, с които не съм бил съгласен след тяхното приемане.

Разбира се, такава смелост не е приятна, тя не се прощава.

Като член на партийното ръководство в продължение на почти едно десетилетие аз нося солидарна отговорност за провежданата политика, независимо от различното ми мнение по някои въпроси. По-пряка и по-голяма е моята отговорност за състоянието на културно-идеологическата сфера, в която съм работил през цялото време. От тази отговорност аз не бягам. Смятам обаче, че ще бъде справедливо да се вземат предвид някои обстоятелства, когато се намесва моето име.

Преди всичко като секретар на ЦК аз никога не съм бил самостоятелен, над мен винаги е стоял член на Политбюро. Естествено, че моята отговорност не може да бъде по-голяма от та-

зи на съответните членове на Политбюро. При това доста решения по съществени въпроси на културно-идеологическата сфера, в т.ч. и кадрови, са вземани от други другари без да бъде питан, без даже понякога да бъде информиран. А някои въпроси са решавани в разрез с моето мнение. Както се вижда, не мога единствено аз да нося отговорността за работата в културно-идеологическата сфера.

Трето, най-много ме изненадва разпределението на отговорностите за основаването на обществения комитет за екологична защита на Русе и за прожектирането на документалния филм за обгазяването на Русе в редица изказвания. Не се скриват оценките и внушенията, че главният виновник е отдел „Идеологическа политика“, съответно Стоян Михайлов. Затова вече той беше наруган преди две седмици пред Политбюро и първите секретари на областните комитети на партията. А какво показват фактите? Единственото звено в партията, което оцени политически получените сигнали и заедно с другарите от МВР взе мерки за предотвратяване на прожекцията и на създаването на комитета беше тъкмо отдел „Идеологическа политика“ в лицето на Васил Момав, Иван Попчев и Стоян Михайлов. В същото време е далеч от събитията и не взема никакви мерки ръководството на Института по философия начело с акад. Сава Гановски. Далеч от събитията са и не вземат никакви мерки ръководствата на Института за ядрени изследвания и ядрена енергия, на Физическия факултет на Софийския университет и др. Не взема никакви мерки и е далеч от събитието ръководството на БАН начело с акад. Ангел Балевски. Единните центрове в БАН са в безтегловно състояние по начало, затова не ме изненадват пасивността на Единия център по физика и недобре свършената работа от Стефан Ангелов. Учрежденският партийен комитет в БАН също е безсилен, той се раздвижва след указанието на отдел „Идеологическа политика“. Вярно е, че отделът можеше да предприеме допълнителни мерки. Тук наистина подлежим на критика. Но следва да се има предвид, че тогава ние разполагахме с непълна и едностранна информация, без да знаем действителния размер на подготовката, която далеч надхвърля рамките на Института по философия.

Същевременно Градският комитет на партията не прави нищо по този въпрос — нито сигнализира, нито предлага мерки, нито предприема нещо. Очевидно той е откъснат от партийните организации. А ако е имал някакви сигнали, не ги е оценил вярно в

своята практическа дейност. А не би ли трябвало да знае какво става в партийните организации и сред комунистите и „Организационният отдел“ на ЦК, независимо в каква сфера са те?

Пак повтарям, парадоксалното в случая е, че този, който все пак се е оказал на някаква висота и е предприел някакви мерки, дори и те да са се оказали недостатъчни, е подложен на критичен огън, а други, които са били далеч от действителността и са получили някакъв сигнал, но са бездействали, се оказват в сянка и едва ли не за похвала.

От всичко казано според мен се налага един извод: оценките за Стоян Михайлов не са продиктувани от мотиви за обективност“.

След моето изказване последен взе думата Тодор Живков. Той предложи още на следващия ден Светлин Русев да бъде освободен от всички държавни постове, които заема, и да се предложи на ЦК да го извади от състава си, като остане в партията в зависимост от държането му.

За мен Живков предложи: „Да освободим другаря Стоян Михайлов един месец да отиде на почивка, а след един месец ще се занимаваме с неговия въпрос. Да му пожелаем приятна почивка. Защото няма да може с него да продължим по-нататък, поне сега, докато овладеем положението. А след като го овладеем, може отново да се върнем. Има ли друго мнение за един месец да го освободим да отиде да си почине и да помисли по някои въпроси. Ние ще се опитаме, Стояне, и без теб да видим какво ще направим“.

Никой не възрази на предложението на Тодор Живков. Отново Политбюро беше напълно солидарно с него. Никой не свърза опозиционните прояви сред интелигенцията с разрастващата се икономическа криза, за което аз говорих пред Политбюро през юли 1987 г. Никой не се сети, че по този начин грубо се погазва Юлската концепция, което още веднъж показва нейния демагогски характер.

Фактически от следващия ден — 28.III.1988 г. — аз преставих да бъда повече секретар на ЦК. Освобождавах се от мен. Не само не им трябвах повече, но ставах опасен за субективистичния и авторитарен курс, който провеждаха. Почувствах облекчение. Снемаше се от съвестта ми солидарната отговорност за политиката, към която нарастваха принципните ми резерви от преди години и от която се разграничих предишната година.

През април материалът на Тодор Живков за преустройството на духовната сфера беше публикуван във всички всекидневници, четен по телевизията и радиото, преведен в изданията на София-прес за чужбина, обсъждан на партийни събрания в сферата на духовната култура. В него критичният текст срещу мен не беше отстранен. Стана ми ясно, че това е идейно-политическата подготовка и за формалното ми предстоящо снемане като секретар. Моето изказване на обсъждането на 27 март и този път беше останало като глас в пустиня.

На 30.V.1988 г. бях извикан в ЦК от членовете на Политбюро и секретари на ЦК Чудомир Александров и Йордан Йотов. От името на Политбюро ми предложиха да премина на работа като директор на Института по социология на БАН. Попитаха ме имам ли съображения или друго предложение? Аз отговорих: в момента не мога да взема отношение, потребно ми е да помисля, ще трябва да се срещнем отново след 2-3 дни, но искам да поставя някои въпроси още сега. Попитах: Каква е оценката за работата ми в ЦК и по-конкретно като секретар на ЦК? Отговор: Няма такава оценка, но щом поставяш този въпрос, ще предадем в Политбюро за това. Поставих втори въпрос: Какви са мотивите да ми предложите да премина на друга работа? Отговор: Ти си социолог, предстои преустройство на науката, вероятно няма да има единни центрове към БАН, ще се преустройва и отделът на ЦК.

На втората среща, състояла се на 1.VI.1988 г. изтъкнах, че въпросът е личен, но по-важна е принципната му страна: засяга се работата на отдел „Идеологическа политика“ и на идеологическите направления на бившите окръжни комитети на БКП. Във връзка с това имам допълнителни въпроси: Има ли решение на Политбюро за освобождаването ми като секретар на ЦК? Отговор: Има, на предстоящия пленум на ЦК ще се предложи да бъдеш освободен като секретар поради преминаване на друга работа. Възразах: Как е възможно Политбюро да взема такова решение без цялостна и обстойна оценка на работата ми? Отговор: Отделни оценки са правени, избирането ни в Политбюро и Секретариата е оценка. Отвърнах: Естествено, но XIII конгрес преди две години ме оцени положително. Какво направих през тези две години, та заслужих такова отношение на гонение? Без отговор, мълчание. Отново попитах: След 1980 г. бяха отстранени или преместени на друга работа редица членове и кандидат-членове на Политбюро за несправяне и провали главно в икономиката. За

никого от тях не се пусна критика в средствата за масова информация, включително и за чужбина. Защо се създава такъв прецедент тъкмо със Стоян Михайлов? Отговор: Не можем да отговорим сега, ще докладваме в Политбюро. Нов въпрос: В Съображенията за преустройство на духовната сфера на генералния секретар се прави персонална критика само на Стоян Михайлов — какво се крие зад нея? Отговор: И на този въпрос не можем да отговорим, ще докладваме в Политбюро. В заключение изтъкнах: Бил съм директор на Института по социология, мога да върша тази работа. Има слухове и за друга работа — член на ръководството на БАН и т.н. Но аз не мога да приема предложение за никаква работа, докато не ми се отговори на горните въпроси. При това необходимо е на част от тях да се отговори публично по същия начин, както беше упражнена критиката срещу мен и моя отдел. Чудомир записа казаното от мен и заяви, че ще докладва в Политбюро. Така завърши срещата.

Пленумът, на който бях смет като секретар се състоя на 19-20.VII.1988 г. в Бояна. Както обикновено, по втора точка „Организационни въпроси“ докладва Тодор Живков. Той предложи:

- Да бъде изваден от състава на ЦК Светлин Русев, тъй като е загубил качествата си на член на ЦК, той е един от организаторите на т.нар. Комитет за спасяване на Русе;

- Да бъде освободен като секретар на ЦК Стоян Михайлов поради преминаване на научна работа;

- ЦК да удовлетвори молбата на Станко Тодоров да бъде освободен като член на Политбюро;

- ЦК да удовлетвори молбата на Чудомир Александров да бъде освободен като член на Политбюро и секретар на ЦК, защото не е дооценил някои факти, свързани с неговото семейно обкръжение.

След това аз пръв се изказах. След мен взе думата акад. Николай Ирибаджак, за да помоли за по-подробна информация за причините на предлаганите персонални промени.

Живков даде допълнителни разяснения:

- Стоян Михайлов няма авторитет на учен и не го признават в научната сфера. Преди една година той направи изказване във връзка с Юлската концепция, отивали сме към ревизия на Програмата, изказа резерви за политическата система. Беше му предложено да стане директор на Социологическия институт, но той отказа. Той не може да бъде на този пост, просто няма качества.

Ако поставите въпроса колко пъти се е срещал с първична организация, вероятно такъв случай няма или почти няма.

— Светлин Русев провежда монополизъм, много демагогски е говорил на събранието на партийната организация при Съюза на художниците, главен организатор на протестите във връзка с Русе.

— Станко Тодоров си подава оставката заради съпругата си Соня Бакиш, изключена от партията. Когато я викат в Секретариата на ЦК, тя се държи най-нахално.

— Чудомир Александров е способен човек. Ние и аз лично се ориентирахме към него той да бъде бъдещият генерален секретар. До мен дойде ненадейно информация от активни борци за произхода на неговата другарка. Нейният баща бил полицай, участвал в убийството на наши другари, награждаван, съден от Народния съд. Цялото обкръжение на неговата другарка е вражеско. Пред нас той декларира, че не е знаел всичко това.

И така, Станко Тодоров беше освободен по негова молба като израз на несъгласие с изключването от БКП на жена му, известната журналистка Соня Бакиш, заради участието ѝ в Русенския комитет. Макар че никога не се е разграничавал от живковизма, бидейки дясната ръка на Тодор Живков в продължение на десетилетия, той достойно защити съпругата си. Освен това той изтъкна, че е член на Политбюро вече 27 години, че е на възраст и е нужно да се дава път на по-младите. В този мотив фактически се съдържаеше намек, че същото трябва да се направи и от другите дългогодишни членове на Политбюро и вече натрупали доста години, вкл. и от Живков. Тази позиция на Станко Тодоров прозвуча нестандартно, даже смело.

Чудомир Александров беше освободен — за всички неочаквано, защото беше известно, че до последния момент Живков го гласеше за свой приемник като генерален секретар, — заради биографичните факти, отнасящи се до бащата, вуйчовците и братата на жена му (работа в полицията, преследване на антифашисти, криминални истории), за които вече стана дума. Александров не отрече верността на фактите. Въпросът е, че всичко това е било известно десетилетия по-рано и не веднъж е било разисквано при избирането му за първи секретар на III районен комитет на БКП в София, за зам. завеждащ организационния отдел на ЦК, за първи секретар на окръжния комитет на БКП в Стара Загора, за първи секретар на градския комитет на БКП в София, за член на По-

литбюро и секретар на ЦК. Независимо от качествата на Александров, този ход по отношение на него на езика на етиката се нарича подлост. Някакви активни борци били ходили при Живков и му съобщили тези факти за Александров. Първо, чак тогава ли се сетиха те за това, за такова сещане те би трябвало да се разобличат публично и да бъдат наказани; второ, Живков за първи път ли чува тези неща, ако е за първи път, трябва да му се потърси отговорност за повърхностно отношение към човека, който по собствените му думи, повторени няколко пъти на пленума, той е обичал и е подготвял за генерален секретар на ЦК на БКП; трето, трябва да се потърси отговорност от лицата, които са проверявали биографията на Александров при всяко едно от издиганията му в йерархията, без да сигнализируют. Разбира се, нищо подобно не се предприеме и беше невъзможно да се предприеме.

Светлин Русев не се изказа на пленума. По първа точка на дневния ред е бил подготвил изказване, но не му беше дадена думата. При предложението за освобождаването му Живков наговори такива вулгарности, чието опровергаване би било под достойнството на уважаващ себе си човек. Затова Светлин се задоволи с две реплики от място, че казаното от Живков за него не е вярно. Той беше изваден от състава на ЦК. Един от най-близките приятели на Людмила Живкова — и той вече беше станал неужен и неудобен. Още повече, че от дълги години най-приблизжени хора на Живков го преследваха (Милко Балев, Пенчо Кубадински, Георги Атанасов). Спомням си, че въпреки настояванията на Георги Йорданов и на мен, те упорито не искаха да дадат думата на Русев за изказване на XII конгрес на БКП. Ако Людмила не беше направила скандал пред Политбюро, той нямаше да получи думата. Освен високоталантлив художник, чудесен организатор и сладкодугмен оратор, Светлин притежава качествата на борец, който не прави компромис с убежденията си. Той разкритикува в Народното събрание недемократичния метод, по който беше извършена промяната в административното деление на страната през август 1987 г. Това засили неприязънта към него. А когато в началото на 1988 г. той стана един от главните организатори на движението за екологична защита на Русе, веднага Живков предприе атака срещу него. Една от причините за отстраняването на Стефан Продев като главен редактор на в-к „Култура“ беше и това, че той помести във вестника репродукция на една от новите картини на Светлин Русев.

В моето изказване аз обясних причините за започналото гонение срещу мен. Ето пълния му текст:

„Другари и другарки,

От 28.III.1988 г. съм в принудителен отпуск, изолиран от партийното ръководство и партийната работа. А сега се предлага да бъда освободен като секретар на ЦК.

Този въпрос не е само личен. Не по-малко важна е неговата обществена, принципна страна. Той засяга един от основните отдели на ЦК, на който съм ръководител и за работата на който аз нося решаваща отговорност. Имам предвид ръководството на отдела, първичната партийна организация към него, направлени-ята му и над 80 души сътрудници, включително не малко активни борци против фашизма, които аз дълбоко уважавам. Той засяга и работата на идеологическите направления на бившите окръжни комитети, за която ръководеният от мен отдел и аз лично носим част от отговорността, защото ежедневно сме поддържали контакти с тях, давали сме указания, правили сме раз-работки, провеждали сме курсове и срещи с активи, организира-ли сме проучвания и проверки, подпомагали сме подготовката и сме вземали участие в пленуми на окръжните комитети, казва-ли сме си думата по техните идеологически кадри.

Както е известно, аз работя 18-та година в апарата на ЦК, от които 10 години като секретар на ЦК. Това е предълъг период. Следователно не в освобождаването ми като секретар е въпро-сът. Въпросът е каква оценка ще получи моята работа, както и работата на ръководения от мен отдел.

Вместо обаче една цялостна и задълбочена оценка на работа-та, на плюсовете и минусите, на начинания и пропуснати възмож-ности, в случая се подхожда необективно и тенденциозно, вклю-чително и към мен лично.

Помислете сами: досега не съм получавал критика за провали в работата, напротив, изразявана ми е благодарност от Секре-тариата на ЦК за изпълнение на определени задачи. Само преди две години и няколко месеца бях преизбран за член на ЦК от XIII партиен конгрес и след това за секретар на ЦК, а това е една кос-вена положителна оценка. Очевидно през последните две години се е случило нещо, та Стоян Михайлов отведнъж се е превърнал в „персона нон грата“.

Неотдавна Политбюро взема решение да предложи на пленум на ЦК да бъде освободен като секретар на ЦК без да ми направи оценка. Аз се запитах: това съвместимо ли е с партийния подход към кадрите?

От 1980 г. бяха преместени на друга работа или освободени като членове и кандидат-членове на Политбюро редица другари за несправяне с работата, включително за провали в областта на икономиката. Но за никого не се публикува критика пред цялата общественост. За мен обаче критика бе упражнена по първичните партийни организации в духовната сфера, тя бе четена по телевизията и радиото, бе публикувана в ежедневиения печат и в отделна брошура, бе отпечатана в някои от изданията за чужбина. Натрапва се въпросът: нима аз съм извършил най-големите провали, та се създава такъв прецедент тъкмо с мен?

В документа за преустройството на духовната сфера персонална критика се отправя само към Стоян Михайлов. Ала аз като секретар на ЦК никога не съм бил самостоятелен. Над мен винаги е стоял член на Политбюро. В моята работа и в работата на ръководения от мен отдел е имало и има пропуски и слабости, ние носим определена отговорност за състоянието на духовно-идеологическата сфера. Но не е ли справедливо да поемат своята солидарна отговорност и съответният член на Политбюро, както и кандидат-членът на Политбюро, който по държавна линия ръководи духовната сфера?

Що се отнася до обвинението, че за Стоян Михайлов не са съществували първични партийни организации и че не е работено с научните и творческите организации, доколкото последното е адресирано и до мен и идеологическия отдел, аз вече месеци мисля по него и не успявам да го разбера. Бих пожелал да се разясни по-конкретно какво се крие зад него?

Всъщност необективността и тенденциозността, която намери израз в опитите да бъде отстранен от партийна работа и в публичното ми оклеветяване, се обяснява с нещо друго. През последните две години аз работех със същата всеотдайност както и преди. Ала за съжаление през този период се задълбочиха някои отрицателни тенденции в нашето общество, главно в икономическото развитие. И аз се осмелих да поставя съществени проблеми, засягащи партийната политика и развитието на страната.

При обсъждането в Политбюро на „Основни насоки за изграждането на модела на социалистическото общество в НРБ“

(т.нар. по-късно „Юлска концепция“) в изказването си аз засегнах икономическата ситуация и тенденции. Изтъкнах, че постоянно повтаряното твърдение, че след 1956 г. сме се развивали и продължаваме да се развиваме с едни от най-високите темпове в света не се придружава от необходимия анализ, което прикрива една според мен тревожна тенденция в икономическото развитие. Става дума за средногодишните темпове по петилетки, които от V-та петилетка (1966-70) досега непрекъснато спадат по всички основни икономически показатели. Например, средногодишният прираст на обществения продукт през V-та петилетка е 9,5 на сто, а през VIII-та петилетка (1981-85) спада на 4,0 на сто; националният доход спада съответно от 8,7 на 3,7 на сто; националният доход на човек от населението съответно от 8,0 на 3,5 на сто; общата продукция на промишлеността съответно от 10,9 на 4,4 на сто; общата продукция в строителството съответно от 12,0 на 3,7 на сто; прирастът на общата продукция на селското стопанство съответно от 3,5 стана отрицателен — 0,3 на сто. Посочих, че ако тази тенденция на намаляване на темповете не се прекъсне, след известно време ще се стигне до нулев прираст, което е извънредно опасно.

Споменах и други неблагоприятни обстоятелства: силно износената материално-производствена база, което ни обрича на бавно развитие в продължителен период; влошеният валутен баланс, особено по второ направление, което тепърва има да тежи върху икономиката ни; липсата на резерви и суровини; значителна степен на дезорганизация и деморализация, изразяваща се в нарастването на отрицателните явления и престъпността, прераснали в социални деформации.

Ето, другари, какво казах през юли 1987 г. за икономическото ни развитие. Оттогава досега измина повече от година. Макар и с болка не може да не се констатира, че нещата не се подобриха — икономическите трудности у нас нарастват.

При обсъждането в Политбюро на Съображенията по повод Януарския пленум на ЦК на КПСС (1987), станало през февруари същата година, аз се изказах критично по пасажите, в които става дума за спецификата на българското развитие. Както на мен ми се стори, в тях се внушаваше разграничение от новия политически курс на КПСС. След като подчертах, че изработването на отношение към извършваното преустройство в СССР след Априлския пленум на ЦК на КПСС (1985) и XXVII конгрес на

КПСС има принципино политическо значение за нашата партия, както и за всяка друга комунистическа партия, посочих, че то изисква да се разграничат два аспекта: причините, които направиха необходима тази политическа линия, от една страна, и нейната същност, от друга.

По-конкретно, необходимостта от новия политически курс на КПСС се обуславя от непоставянето на важни напънали проблеми на икономическото и изобило на социалното развитие на СССР в продължителен период; от непълното приложение на марксизма-ленинизма и наличието на субективизъм в социалното управление; от липсата на действителна борба срещу отрицателните явления. А оттук застойни явления и нарастващо спадане на темповете на икономическия растеж, социални деформации, деморализиране на част от кадрите, включително на най-високи нива, консерватизъм в духовния живот. Толкова дълбоки и напластени се оказаха тези явления, че тяхното разчистване и осигуряването на условия за вярно и творческо решаване на новите проблеми наложи едно революционно преустройство на социалното управление от горе до долу и на цялата съвкупност обществени отношения.

У нас обаче през периода на априлската линия основните проблеми се поставяха своевременно и далновидно, въвеждаха се смело и нови форми на управление, даде се значителна свобода за творчество в областта на изкуството и обществените науки.

Тук наистина има специфика и тя следва да се изучава и разяснява. Ала що се отнася до същността на политическия курс на съветското ръководство начело с другаря Михаил Горбачов и априлския политически курс на нашата партия, между тях според мен няма принципна разлика. Ето защо когато говорим за специфика и различие, потребно е точно да се посочва в какво се състоят те, за да се избегне каквото и да било впечатление за разграничаване от политическата линия на КПСС.

По-нататък аз посочих откритото разграничение на ръководството на ГЕСП от преустройството в СССР, наблюдайки, че ние трябва да се предпазим от отъждествяване на нашето отношение към линията на КПСС с това на ГЕСП.

За частите пасажите, които създаваха впечатление за разграничаване от КПСС, в публикувания текст на Съображенията отпаднаха.

И още един пример за моята откровеност. На фона на общото апологетично отношение към „Основни насоки за изграждане-

то на модела на социалистическото общество в НРБ“ аз посочих, че моето мнение е по-различно, защото смятам, че материалът е уязвим по съществени въпроси. Например, моделът претендира да има програмно значение, което бе изтъкнато от изказалите се. Но това означава да се изясни неговото отношение към Програмата на партията. Оттук два въпроса:

— Отказваме ли са от Програмата на партията, щом я заменяме с друг документ?

— Изчерпана ли е вече Програмата или се е оказала погрешна, за да има нужда да се ревизира?

В „Основни насоки...“ се посочват три най-отличителни черти на модела на социалистическото общество в НРБ, който следва да се изгради в резултат на преустройството:

1. Да се разкрият изцяло същността, предимствата и привлекателността на социализма на българска земя;

2. Да се създадат всички условия, за да функционира и се развива нашето социалистическо общество като самоуправляваща се система;

3. Да се обхванат в едно цяло всички главни области и страни на нашата обществена дейност, всички материални и духовни ценности и ресурси, целият потенциал на страната.

Но тези неща според мен, както посочих в изказването си, не просто се съдържат, те са разработени много добре в Програмата. Например в нея се изтъква, че в резултат от изграждането на развито социалистическо общество НРБ трябва да се превърне във високо развита социалистическа страна, а възможностите на социализма като обществено-политически и икономически строй се разкриват изцяло, включително превъзходството му над капитализма в главните сфери на обществения живот.

В Програмата е поставена задачата социализмът да изведе НРБ на челни позиции в научно-техническия прогрес, да се извърши преход от предимно екстензивно към интензивно развитие, не само да се овладяват последните постижения на научно-техническата революция, но и да се осигуряват условия за собствено участие в нейното разгръщане.

Във връзка с демокрацията в Програмата са дадени също фундаментални постановки: широк размах да получи общественото самоуправление, в управлението да се въвличат всички без изключение — косвено и пряко чрез развитие на непосредствената демокрация, да се въвежда изборност на ръководителите и т.н.

Както се вижда, в Програмата е описано точно, с голяма научно-политическа сила бъдещото състояние на нашето социалистическо общество на най-висшия и завършващ етап на неговото развитие като пряка историческа задача на партията и народа.

И оттук моето заключение, че ние не се нуждаем от глобален документ, подменящ Програмата. Ако пък се касае за по-конкретно търсене на форми и механизми за по-нататъшно изграждане на развито социалистическо общество в НРБ, сиреч за изпълнение на партийната програма, такава постановка има място и тя е необходима, но тогава обсъжданият материал е potrebno да се освободи от своите глобалистки замисли.

По-нататък в изказването си изтъкнах, че се фетишизира самоуправлението, което напомня за опита на Югославия и т.н.

Другари, аз се извинявам, че така подробно изложих някои от основните си бележки, направени през февруари и юли 1987 г. пред Политбюро по толкова важни документи на нашата партия. Но просто бях принуден поради две съображения:

1. Тези бележки не бяха доведени до знанието на ЦК, на тях аз не получих отговор нито в Политбюро, нито на Юлския пленум на ЦК 1987 г.

2. Тъкмо тези бележки и изобищо откровеността ми обясняват според мен главните мотиви да бъде изолиран от партийното ръководство, да се проявява към мен необективно и тенденциозно отношение.

Очевидно е, че не се касае за лични въпроси, а за стратегически въпроси на партийната политика. Още когато правех откровените си изказвания, аз съзнавах риска, който поемам. Ала нали партията и марксизмът-ленинизмът през цялото време са ни възпитавали, че интересите на партийното дело и на социализма стоят над всичко!

Благодаря за вниманието“.

Изказването ми беше изслушано с изключително внимание. Единствен, който взе отношение към моя въпрос беше акад. Николай Ирибаджак. Той оспори казаното от Тодор Живков, че съм нямал научен авторитет, че в БАН не ме признавали. Между другото запитва: „Щом не е научен работник и няма качества на такъв, защо го предлагате за директор на академичен институт?“. Като се има предвид обстановката, защитата на акад. Ирибаджак срещу неверните и двулични клевети на Живков, беше една

смела постъпка, поемане на риск. За съжаление, примерът на акад. Ирибаджакوف не беше последван. Въпросите, които аз поставих в изказването си, особено въпросът за икономическия спад не бяха подхванати.

Доколкото зная, винаги при освобождаване на членове на партийното ръководство им са се запазвали редица предимства – персонална заплата, служебна лека кола, често пъти служебна вила и т.н. С мен се постъпи обратно. Още на другия ден шофьорът ми беше предупреден, че колата е до днес, а се знаеше, че аз нямам лична лека кола. След 4-5 дни освободих служебната вила, знаеше се също така, че нямам собствена вила. Никой не ми предложи персонална заплата. Разбира се, аз нямаше да приема нищо подобно, въпросът е за отношението на ръководството на ЦК към мен. То беше решило и по линия на битово-материалните въпроси да ми утежни живота, за да ме накаже за непокорността.

Веднага след пленума отдел „Деловодство“ на ЦК е изпратил до членовете на ЦК писмо, в което се изтъква, че Стоян Михайлов не е привел доказателства за разграничението на ръководството на БКП от съветската „перестройка“, за нежеланието на Михайлов да бъдем на единна позиция с ГЕСП в отношението към преустройството в СССР, не било вярно, че по този въпрос текстът в материала след обсъждането бил редактиран. Сиреч Михайлов е направил опит да подведе ЦК. Тази инсинуация на отдела „Деловодство“, разпространена без съмнение по указание на ръководството на ЦК, не се нуждае от опровергаване – толкова много са фактите, които показват, че живковизмът се страхуваше от преустройството в СССР и взе многобройни мерки да ограничава информацията, идваща от СССР у нас.

Няколко дни след снемането ми като секретар на ЦК на БКП Общинският комитет на партията в Ботевград организира разширен пленум, за да ме порицае и заклейми. Една от техническите сътруднички на общинския комитет, съобщавайки на един от членовете на общинския комитет за съвещанието, под сурдинка му разяснила: „Ще разкулачваме Стоян Михайлов“. Изказванията са били осигурени по инициатива и с натиск на общинското ръководство. Настоятелно е бил поканен и агитиран да се изкаже тогавашният партийен секретар на Скравена Иван Маринов. Знаейки целта на съвещанието, той отказал. Благодарен съм ми за тази обективност. На пленума направил встъпително слово първият секретар на Общинския комитет Димитър Василев (Ми

бо). Между другото той заявил, че ако е на мястото на Стоян Михайлов, ще се хвърли от деветия етаж с главата надолу. Изказали се още няколко души.

Ще си призная: провеждането на заклеявяващия ме разширен пленум ме изненада. Димитър Василев винаги ме е посрещал ласкаво. Помагал съм на Ботевград и някои от селата главно в духовната област в рамките на моята компетентност и винаги, разбира се, на законна основа. Общинското ръководство винаги е давало хубави оценки за дейността ми. Секретарите на Общинския комитет посрещнаха с категорично одобрение брошурата ми „Сравнението“ (1984). Доста пъти Димитър Василев ме е питал: няма ли кой да каже на другаря Живков за тежките проблеми в производството и за острите отрицателни тенденции в обществения живот? Аз му отговарях с контравъпрос: нали твоят брат е секретар на ЦК, при това отговаря за основен отрасъл в икономическата сфера, нали Йордан Йотов от началото на 1984 г. е член на Политбюро, те са близки на Тодор Живков, защо не го запознаят с тези въпроси? Василев поклащаше глава: не, само ти можеш да сториш това. Преди започването на пленума на ЦК на БКП за приемане на Юлската концепция (юли 1987) в кулоарите пред заседателната зала той, очевидно информиран от брат си за критичното ми изказване пред Политбюро, ми стисна ръката в знак на поздравление. А сега отведнъж противоположна позиция! Дали това е проява на истинския му морал, прикриван пред мен, дали е акт на презастраховане и угодничество пред Живков (техен семеен приятел), дали е бил посъветван да организира заклеявяване на Стоян Михайлов от брат си, от Йордан Йотов и др., не мога да кажа, но във всички случаи това беше подло както като замисъл, така и като начин на изпълнение. За щастие разширеният пленум не промени положителното отношение към мен на мнозинството от земляците ми.

Следващият опит за крупен морален удар срещу мен беше направен по повод интервюто ми, взето от Петко Симеонов и публикувано в сп. „Социологически проблеми“ (кн.4 и 5, 1988). На 12.XII.1988 г.(понеделник) във в-к „Работническо дело“ се появи дълго писмо, уж от комунисти от IV-та първична партийна организация в квартал Лозенец, София. А на следващия ден се откриваше пленумът на ЦК, на който аз бях изваден от неговия състав. Връзката между тези две събития едва ли подлежи на съмнение.

Аз не се изненадах, че ЦК реагира на моето интервю. Макар

и написано през април 1987 г., то съдържаеше остър критичен заряд. В него разказвах за някои остри конфликтни ситуации, в които съм влизал, например за конфликти с Тодор Павлов; наричам глупост отрицателното отношение към появилото се през втората половина на 80-те години движение „Хеви метъл“ и т.н. (25 с.72-73). В интервюто говоря за солидарната ми отговорност като ръководен деец на БКП, която ми тежи и понякога не ми дава да спя цяла нощ, защото отделни неща се решават не както бих трябвало, защото има отрицателни тенденции и деформации, не се правят някои неща, които биха могли да се направят или се правят по-бавно, палиативно, което задържа развитието или ражда обратни тенденции; обявявам за ненормално единодушното гласуване по партийни конференции и конгреси при избирането на ръководните органи без да се правят отводи, изказвания и нови предложения; посочвам, че дори на много високи нива в йерархията проникват карьеристи, престъпници, деморализирани типове; изтъквам, че въпросът за същността и причините на култа към личността си остава неразработен; посочвам, че нито един участник в социалното управление не бива да бъде пожизнено такъв, трябва да има сменяемост и тя е полезна (26, с.60, 64-65, 69-70). Очевидно тези и други подобни постановки в интервюто са раздразнили Тодор Живков и неговия антураж. От това са се възползвали хора около него, на които той вярва и които не ме обичат, за да го настройват против мен.

Реакцията на ЦК по повод интервюто и начинът на нейното осъществяване ми даде всички основания да я възприема като политическа провокация пред обществеността в цялата страна. „Работническо дело“ тогава излезе в тираж от над 800 000 екземпляра. Дългото писмо на комунистите от Лозенец (?), заемащо по-голямата част от втора страница, нямаше как да не се забележи. При това в сутрешния преглед на печата по радиото на това писмо се отделяше централно внимание, за да се насочат радиолушателите към него. В тези прегледи, без специални указания на подобни писма обикновено не се обръщаше внимание. Очевиден е замисълът: писмото трябва да се прочете от колкото се може повече хора в цялата страна — хем да се дискредитира Стоян Михайлов, хем да се подготви политически изваждането му от ЦК. И в това отношение се създаваше precedent с член на партийното ръководство.

За предстоящото публикуване на писмото бях предупреден

един ден по-рано. В неделя вечерта по молба на Радослав Радев у нас дойде притесненa съпругата му Милка Радева и ми събщи за писмото. Това много ми помогна: подготвих се психологически, сутринта рано си набавих вестника (като абонат го получавах чак към обяд), прочетох писмото и съумях до обяд да се подготвя за налагащите се контрамерки. Иначе нямаше да успея да сторя това още същия ден, а закъснението щеше да обезсили някои от мерките. Винаги ще съхраня благодарността си към Радослав и Милка Радеви за техния благороден жест, който тогава криеше опасности за тях.

Точно в 12 ч. на същия ден, когато започваше работният ден в „Работническо дело“, влязох в редакцията. От ръководството попаднах на Силвестър Милчев, зам.гл.редактор, и Степан Ерамян, отговорен секретар. Те ме посрещнаха смутени — очевидно не им беше приятно, че тъкмо в техния вестник е реализирана провокацията срещу мен, за която те нямаха никаква вина. Задахдох им няколко въпроса:

— Кога е постъпило писмото в редакцията? — В събота, 10 декември, следобяд;

— Кой донесе писмото? — Жена, на която не знаем името;

— Обсъждано ли е писмото в редколегията, както нормално се постъпва, още повече, че се отнася за бивш секретар и настоящ член на ЦК на БКП? — Не е обсъждано, но го пуснахме светкавично, защото дежурната по ЦК се обадила по телефона в събота късно следобяд, за да събщи, че ще постъпи едн какво си писмо, което трябва да се публикува в понеделник.

Както се вижда, предварителната ми хипотеза за провокационния характер на това писмо се потвърждаваше (Вж.и 27, с.32-33).

От „Работническо дело“ отидох в редакцията на сп. „Социологически проблеми“. Заварих уредника Николай Янков. Той ми събщи: кн.5 на списанието с втората част на интервюто е излязла от печат на 5.XII.; до днес, 12.XII., по линия на издателството на БАН и неговата книжарница не е продаден нито един екземпляр; първата покупка за нуждите на редакцията е направил той, днес, 12.XII.; в РЕП за изпращане по абонатите кн.5 отива на 13.XII. Ето нови необорими доказателства за провокацията: комунистите от Лозенец не са могли да прочетат втората част на интервюто до датата на публикуването на „тяхното“ писмо от списанието. Остават само два възможни варианта. Или писмото

е подготвено в ЦК, или по негово указание на авторите на писмото са били осигурени коректурите на книжка пета на списанието преди нейното излизане от печат. Единствено ЦК можеше тогава да изиска коректурите на интервюто преди отпечатването на книжката. Освен това, за да се обади дежурната на ЦК в редакцията на „Работническо дело“ е необходимо да получи нареждания от ръководството на ЦК. Както свидетелства Радослав Радев, за отзива и как да се помести във вестника е знаел и Йордан Йотов (27, с.32). Хипотезата ми за организирана от ръководството на ЦК провокация се потвърди напълно.

Към 15.30 ч. вече бях в ЦК на БКП. Тъй като Продан Стоянов беше навън, депозирах следното писмо до ЦК на БКП:

„Уважаеми другари,

Днес, 12 декември 1988 г., във в-к „Работническо дело“ в рубриката „Позиция на читателя“ е публикуван обширен отзив, подписан от комунисти от IV-та първична партийна организация, община „Лозенец“. В него се отправят редица тежки, необосновани, тенденциозни обвинения срещу мен по повод интервюто ми, отпечатано в кн.4 и 5 на сп. „Социологически проблеми“ от т.г.

Имам основание да смятам, че това е политическа провокация срещу мен, която се реализира чрез партийния орган.

Ето защо моля да бъде съставена комисия на ЦК на БКП за анкетиране на случая. По-конкретно е необходимо да се изясни:

а/ Кои са авторите на отзива поименно? По какъв начин те са стигнали до идеята за написване на този отзив, кой или кои са го писали, бил ли е обсъждан, колко пъти и с участието на кого, за колко време отзивът е подготвен в окончателен вид?

б/ Има ли подстрекатели за написване на отзива и ако да — кои са те?

в/ На коя дата отзивът е постъпил във в-к „Работническо дело“, бил ли е обсъждан в редколегията, ако да — имало ли е резерви към отзива или към отделни положения в него? В резултат на евентуално такова обсъждане правени ли са изменения в отзива?

Смятам, че в духа на справедливостта и гласността е абсолютно наложително: първо, основните изводи от проверката на комисията да бъдат публикувани във в-к „Работническо дело“; второ, на мен да ми се даде възможност също на страниците на в-к „Работническо дело“ да взема отношение към отзива и евентуално към изводите на комисията.

За избягване на недоразумения и дезориентации настоятелно моля това мое писмо да бъде огласено на утрешното заседание на Централния комитет.

12 декември 1988 г.

*С комунистически поздрав:
(Стоян Михайлов)“*

Предадох писмото на Стефан Тихчев, тогава зам.зав.отдел „Деловодство“ с молба веднага да го докладва по установения ред. По време на пленума писмото ми не е било огласено, по поставените в него въпроси — никакъв отклик. Ето още една илюстрация на реформистките „маньоври“ на Тодор Живков, на „демократизацията“ в духа на Юлската концепция. Демагогията с провъзгласените в нея някои верни постановки беше тотална.

Вечерта към 21.30 ч. ми се обади по телефона Продан Стоянов. Предаде ми от името на ръководството на ЦК, че не е желателно да присъствавам на пленума, защото моят въпрос няма да се поставя, за да не измести темата на пленума. Рязко възразих на това нарушение на вътрешно-партийната демокрация, подчертах, че днес чрез „Работническо дело“ срещу мен е извършена политическа провокация и категорично настоявам писмото ми до ЦК да бъде прочетено на пленума. За отиването на пленума ще помисля.

Помислих, дълго се колебах и реших да не отивам на пленума. След това узнах, че е бил подготвен офицер от УБО да не ме допусне физически до залата, ако все пак бях решил да отида. По-сетне се запознах с този офицер.

На пленума изваждането ми от състава на ЦК е станало без разисквания с единодушно гласуване.

Тук искам да направя една добавка. На пленума на ЦК на БКП от 16.XI.1989 г., на който бях възстановен в ЦК, Йордан Йотов вече осъдително по отношение на писмото от Лозенец пояснил, че е правено в кабинета на Тодор Живков, без да покаже никаква самокритична нотка. Аз не мога да докажа, че той е участвал в писането на писмото. Но вече е доказано, че той е участвал в провокацията. Радослав Радев посочва, че на 11.XII., в неделя вечерта е позвънил на Йотов с въпрос има ли указание за публикуване на писмото. Йотов, очевидно в течение на нещата, му е потвърдил. След малко той пак се обади по телефона за да напомни да не започват писмото от първа страница, а да го раз-

положат там, където обикновено са читателските писма (27, с.32).

И още една забележка. След 10.XI.1989 г. стана напълно ясен провокационният характер на писмото. Но нито един от членовете на IV-та първична партийна организация в квартал Лозенец нито в печата, нито пред мен лично се извини, нито изрази чувство на съжаление, че са били манипулирани от живковизма, че тяхното име е било използвано в една толкова непочтена история. Нека това остане за сметка на техния морал и съвест, ако имат такива.

Веднага след изваждането ми от ЦК на БКП се получи един мъчителен за мен рикошет. Издателски беше напълно подготвена за печат — набрана, коректорският етап преминал, оставаше само тиражирането и подвързията — книгата на сина ми „Ние и промяната“, посветена на социологическия анализ на социалната активност. Узнал за свалянето ми, директорът на младежкото издателство веднага спрял по-нататъшната работа по книгата. Аз ходих специално да протестирам пред Продан Стоянов, тогава зав.отдел „Деловодство“ на ЦК. Казах му: ако бащата е подгонен от властта, от това ни най-малко не следва, че трябва да се пречи и на децата му. Той ме увери, че ЦК не е давал указания да се спира книгата. И до днес обаче не е ясно защо книгата излезе с няколкомесечно закъснение.

Все в същия дух беше забавено с почти една година отпечатването на статията ми за социологическата система в сн. „Социологически проблеми“, на което съм един от основателите и бях член на редколегията. Нормално статията трябваше да бъде отпечатана в кн.6, 1988 г., но включването ѝ в плана се отлагаше. Тя беше предвидена най-сетне за печат в кн.4, 1989 г. Но въпреки, че в нея не се третират никакви политически въпроси, главният редактор проф.Минчо Драганов, тогава политически помощник на Милко Балев, беше изпратил статията в ЦК на БКП за мнение дали да се печати. Така нейното отпечатване се забави с още една книжка.

А Партиздат, което беше поело ангажимента да публикува първия български Речник по социология, подготвен под моето научно ръководство, се отказа, макар че вече беше финансирал превода на термините на няколко чужди езика.

Имах доказателства, че далеч преди пускането ми в безсрочен отпуск в началото на 1988 г., съм бил подслушван. След като ме освободиха от ЦК станах особено бдителен. Ще си приз-

ная: страхувах се от всички тия перипетии, които не се бяха случвали на никого от освобождаваните членове на партийното ръководство в продължение на повече от две десетилетия. Допусках, че може да се предприеме и физическа разправа срещу мен. Като ходех по улиците дискретно се оглеждах, особено на пресечките, не ме ли следи някой. Понякога нарочно обикалях по няколко улици, за да се освободя от евентуален преследвач. Престанах да ходя и на лов. Аз и преди не бях страстен ловец. Но сега напълно се отказах, защото знаех какви възможности предлага ловът за „заблудени“ изстрели. Купих си на общо основание „Вартбург“ през октомври 1988 г. Винаги тръпнех, без да се издавам, когато тръгвах с него. Страхувах се не толкова за себе си, а за близките си, които често пътуваха с мен.

След снемането ми като секретар и член на ЦК малцина бях хората, които се отдръпнаха и започнаха да избягват контакти с мен. Мнозинството от колегите, приятелите, близките ми продължиха да се отнасят към мен по същия начин, все едно че нищо не се е случило. Не малко от тях даже започнаха да демонстрират връзките си с мен. Това беше доказателство, че красотата в човешките души не е затлачена. Искрено съм признателен на всички тези доблестни хора.

След 10.XI.1989 г. научих, че съм бил единственият член на партийното ръководство, който е бил следен от VI-ти отдел на VI-то управление на Държавна сигурност (19, с.110). Държавна сигурност е изпращала в ЦК, очевидно за Тодор Живков, писмени сведения. Една такава информация беше публикувана от К.Чакъров в книгата му „Вторият етаж“. Тъй като тя дава известна представа за позициите ми преди 10.XI.1989 г., ще я цитирам изцяло.

„А ето и друг „продукт“ на системата — посочва К.Чакъров, — която внимателно следи за действията на политическите противници:

„Строго секретно!

Справка

Относно: Стоян Михайлов Мирчев от София.

...На 24.XI.1987 г. Стоян Михайлов, секретар на ЦК на БКП, в разговор със свои приятели, научни работници, разказвал различни аспекти на партийната политика на преустройството:

Във връзка с наложените наказания на четирима преподаватели от Софийския университет заявил, че спрямо тях е процедирано прибързано и неправилно. Изразил е съгласие със събеседниците си, че създадената ситуация след налагането на наказанията можела да има непредсказуеми последствия.

Оплакал се, че напоследък нарочно бил държан настрана от събитията. Очаквал в скоро време да бъде снет като секретар на ЦК на БКП поради несъгласие с някои постановки и практически мерки, свързани с хода на преустройството. Той единствен от предишното ръководство се бил изказал против докладната записка на Тодор Живков от януари 1987 г. за преустройството в СССР и отражението му у нас. Не бил съгласен и с решението за новото административно-териториално деление на страната.

Предстоящата национална партийна конференция, според Стоян Михайлов, нямало да реши нищо ново и едва ли било подходящо нейното провеждане в определения срок.

В разговор със Светлин Русев от 1.II.1988 г. Стоян Михайлов поздравил Русев с откриването на последната му изложба и изразил удовлетворението си от главния редактор на в-к „Народна култура“, който разрешил във вестника да бъде отпечатана картина на Светлин Русев.

От разговор, проведен на 6.XI.1988 г. между Стоян Михайлов и Светлана Шаренкова — научен сътрудник в Института по социология на БАН, — става ясно, че Стоян Михайлов е знаел предварително от Шаренкова, че се подготвя учредяването на „Клуб за подкрепа на преустройството и гласността в България“, а на 6 ноември е информиран от нея за създаването му и за състава на избраното ръководство“ (34, с.73-74).

През 1989 г. съсредоточих силите си в Института по социология, където работех като завеждащ секция. Предназвах се от политически демонстрации. Насочих всичките си сили към научната работа — първата ми любов, в която започнах да преоткривам себе си. Направих опит да предложа теоретичен анализ на кризата на нашето общество през 80-те години, резултат от живковизма. Този анализ се съдържа в моите раздели в колективния монографичен труд „Социологическата система на българското общество — 86“, подготвен под мое ръководство. Разделите си написах през пролетта на 1989 г., пуснах ги за четене сред членовете на авторския колектив (10 души) през септември, обсъждането им стана на

20 октомври, без естествено някой да знае и да предполага, че Тодор Живков ще бъде сменен през ноември същата година. За да получи читателят представа за моите възгледи и концепция за състоянието на българското общество през последните години на живковизма, ще цитирам цялото проектозаключение на колективния труд, написано от мен половин година преди 10 ноември:

„От целия досегашен анализ се вижда, че социологическата система на българското общество в периода между двете емпирични социологически изследвания на града и селото (1968-86 г. — С.М.), т.е. за 18 години е направила значителни крачки напред в редица отношения. Чувствителен напредък има в изграждането на инфраструктурата, макар и с доста недостатъци от гледище на качеството и приложението на социологическия подход. Появяват се нови елементи на социологическата система, което я обогатява. Обогатява се и духовно-естетическият живот. Подобрява се равнището на живот на не малка част от населението по някои показатели и др.

През 80-те години обаче, страната се изправя пред сериозни трудности, постепенно навлиза в криза.

Предпоставките за тази криза са създавани в продължителен период. Те са резултат най-напред от неизживени и неотстранени влияния от времето на култа към личността. Макар че Априлският пленум (1956) идва в името на антикултовски цели, той и по-точно тръгващата от него априлска линия, не довежда до пълно разчистване на проявите и наслоенията на култа към личността. Запазва се като се утвърждава постепенно чрез преодоляването на редица пречки личната власт на един ръководител. Тази лична власт придобива приоритет пред всичко останало в управлението на обществения живот. Нейните възможности да влияе за напредък и положително развитие постепенно намаляват. От друга страна проявите на субективизъм в управлението се разширяват, нивото на управленските решения започва да спада, изчезва отговорността за резултатите от управлението, в т.ч. за грешките и провалите. Установяват се стил и атмосфера все повече влизащи в разрез с духа на марксизма-ленинизма, с изискванията на обективните закони на социалистическото общество, с интересите на народа.

Тези органични задълбочаващи се недостатъци на личната власт у нас водят до натрупвания, които достигат оня предел, извън кой-

то се появяват качествени изменения. Те се изразяват в това, че спадането на темповете в развитието на производителните сили започва да се отразява върху жизненото равнище на масите, създава се масово и изострящо се недоволство сред тях, управляващият екип започва да чувства, че повече не може да действа по старому, но се оказва неспособен да промени нещата както трябва. Появяват се симптоми на икономическа несъстоятелност.

Следствие именно на тези отрицателни натрупвания и на предизвиканите от тях качествени промени и процеси е кризата.

Тази криза най-напред е икономическа. Неин израз са намаляващите темпове на икономически растеж, достигнали до предел, когато постепенно се преминава към отрицателен прираст — например в селското стопанство. Неин круен симптом също така е електроенергийният срив от началото на 1985 г. Други белези на започналата и задълбочаваща се криза в икономиката са: нарастващият дефицит на стоки в търговската мрежа и общото влошаване на пазара; бързото увеличаване на външните задължения на страната, от които много опасни са дълговете по второ направление; огромното остаряване и износване на материалната база, особено на производствената; масовите прояви на дезорганизираност в икономиката и т.н. Допълнителен удар в тази насока предизвиква масовото изселване на български граждани — потомци на ислямизираниите в миналото български граждани — в Турция през 1989 г.

Тази криза е и нравствена. Широко разпространение получава отчуждението на трудещите се от обществената собственост, труда и управлението. Обратната страна на този процес е отслабването на трудовата и обществена дисциплина, разрастването на корупцията и престъпността. Недоволството на обикновените хора става масово, но засега намира главно неофициален израз: критични изказвания в семейни, приятелски и колегиални кръгове и компании, интензивно измисляне и разказване на вицове, често с остро и драстично съдържание. Подлагат се на съмнение основните ценности на социализма. Ширят се неверие, скептицизъм, nihilизъм. Много хора изпадат в методологическа и идейна безпътница. Засилва се критичността в низовите звена на обществените организации. Посегателствата срещу обществената собственост, кражбите и злоупотребите са масово явление. Доста широк е процесът на дегероизация и оеснафяване сред участниците в антифашистката борба.

Кризата започва да придобива също така и политически характер. Появява се критика по стратегически, съществени въпроси на политиката на управляващия екип. В страната възникват по неформален път различни комитети, клубове, движения и др. Техните позиции се разминават повече или по-малко с тези на официалните ръководни кръгове. Срещу проявилите смелост да се изкажат критично за политиката на управляващия екип и срещу „неформалите“ се предприемат репресивни мерки: служебни уволнения и снемания от ръководни длъжности, партийни наказания, включително изключване от партията, обиски, арестувания, публични провокации с инсинуации и клевети, инсцениране на съдебни процеси и др. Партийният апарат и органите на сигурността се насочват все повече срещу своите — срещу комунисти, активни борци и други предани на социализма труженици, а това ги измества от естественото им предназначение и създава опасност от деградация. Все повече се чувства, че народните маси не могат да работят и живеят, нито социалното управление може да действа по старому.

Очевидно кризата на обществото в нашата страна постепенно се задълбочава и придобива глобален характер.

Спирането и преодоляването на тази криза се оформя като задача номер едно пред българското общество към средата и втората половина на 80-те години. Това е преди всичко криза на установения модел на функциониране на социологическата система, имащ като свой първоизточник определен режим и стил на управление. Оттук отрицателни натрупвания, които социологическата система не може да понесе и затова започва да върви надолу.

Решаващото условие за спирането и преодоляването на кризата е да се измени дълбоко качествено и всеотрасно социалното управление. Потребно е в дейността на социалното управление да излязат на преден план интересите на социализма, на народа, на партията; да се създадат условия за действително научна обоснованост на управленските решения; да се изгради система на функциониране на обществото, адекватна на същността на социализма и на неговите обективни закони; необходима е пълна демократизация на обществения живот и въвеждане на истинско социалистическо самоуправление при оптимално съотношение между централизма и децентрализма в планирането и в цялостното социално управление. Потребно е да се преустанови демагогията на социалното управление — да се говори едно, а да се вър-

и друго. Свещените принципи на социализма не трябва да бъдат повече параван за прикриване на некадърност, егоизъм и безотговорност, а действителна цел и критерий.

С други думи нужно е да се възстановят марксистко-ленинските принципи, методология и добродетели в социалното управление и целия обществен живот, като се осигури научно и демократично решаване на новите проблеми при въвличане и участие на всички трудещи се в този процес.

Разбира се, едно такова коренно преустройство на социалното управление не може да стане без радикални персонални промени.

Всичко това означава да се оптимизира социалното управление и чрез него да се оптимизира цялостното функциониране на социалистическото общество.

Само по този път могат да се прекъснат процесите на криза и да се възстанови и доизгради социалистическия облик на обществото. Това е пътят да се осигурят условията за непрекъснат подем на обществото като социалистическо, за издигане материалното и духовно благосъстояние на масите, за извисяване на личността, за възстановяване и издигане на международния авторитет на страната и включването ѝ в един достоен и активен международен обмен“.

* * *

Дотук аз повече наблягах на недостатъците, на слабостите, пороците и деформациите, характерни за живковизма, пронизващи функционирането на общественото устройство, установено през втората половина на 50-те години и просъществувало до края на 1989 г. Ала нашият обществен живот през този период не се състоеше само от тях. В него протичаха положителни процеси, едни от тях свързани или даже предизвикани от живковизма, други повече или по-малко независимо от него. Тъкме те доведоха до буквалното преобразяване на страната, до изграждането на огромна инфраструктура, до дълбоко изменение на начина на живот. Във всичко това се съдържаше голям полезен резултат, то издигна живота на населението на по-високо равнище. Ето защо опитите да се сложи кръст на всичко сторено през прословутите 45 години са израз на политико-партийно заслепение и на анализаторска недостатъчност, под които се показ-

ват зъбите на частнособственическата заинтересованост.

Сега искам да отворя и тази страница, както за да не изпадна в едностранчивост, така и за да отговоря на един съществен въпрос за темата на тази книга: защо вярвах на Тодор Живков през определен не малък период? Да, вярвал съм, с това е свързана личната ми драма. Не искам да скриям този факт, макар че би било удобно в сегашната конюнктура.

През есента на 1992 г. един народен представител от СДС, юрист, посочи кредото си: да воюва докрай срещу комунизма. Този същият господин, преди ноември 1989 г. беше един от най-големите подлагари на акад. Ярослав Радев. А сега със сапуненомехурна храброст вади нож на мъртво куче. Очевидно изби-ва комплекси и проправя пътината на егоистичната си кариера при сегашното ветродухане. Аз презирам такава нравствена лилипутщина.

Не бих могъл да приема и гръмкото самодоволство на мнозина от неоактивните борци, излюпили се наскоро след ноември 1989 г. На тях всичко им било ясно още от майчиното мляко. Още от майчината утроба те са знаели и за сталинския тоталитаризъм, и за живковизма, за всичко. Не мога да уважавам хора, които искат да излъжат света, че не са зависели от социалната среда и не са търпели развитие.

А сега да се върнем към поставения въпрос.

Аз вече описях идейните си нагласи, създадени под влиянието на капиталистическата действителност в довоенна България и през годините на войната, на въоръжената борба срещу фашизма и оформени повече или по-малко като начин на световъзприемане, на оценяване на явленията в началото на 50-те години. Загатнах и за надеждите, които породиха Априлският пленум на ЦК на БКП (1956) във връзка с разобличенията на култа към личността, на сталинизма от XX конгрес на КПСС. Априлският пленум и съответно априлската линия в огромна степен се самообосноваваха с потребността да се преодолеят извънредно вредните последици от култа към личността и той да бъде премахнат като стил на управление, мислене и действие. Този патос в ония години не можеше да не повлияе на съзнанието на поколенията, които тогава се появяваха на обществената арена. Култът към личността и антикултът, т.е. демократизацията, тогава бяха превъплъщенията на злото и доброто в обществения живот. А начело на обновителните процеси, на организирането на борбата срещу култа

към личността в ония условия стоеше Тодор Живков. Разбира се, тогава аз не познавах кухнята на тези процеси и събития, на мен ми влияеше преди всичко онова, което официално циркулираше — обстоятелство, което още повече налагаше постепенно утвърждаващият се в съзнанието ми авторитет на Живков.

Много по-късно щях да науча факти за вътрешната борба за лидерство във върховете на БКП почти през цялото шесто десетилетие, водена далеч не винаги с етични средства, щях да осъзная, че борбата срещу култа към личността се води до голяма степен с култовски прийоми, в т.ч. и от Живков. Много по-късно щях да разбера, че измененията в социалното управление и функционирането на обществото, осъществени от Априлската линия, имат в повечето случаи палиативен, неустойчив и повърхностен характер, а не засягат дълбоката същност на култа към личността или още по-точно казано — на сталинисткия тоталитаризъм.

След 1956 г. социалното управление стана особено динамично. Започнаха да се решават редица остри проблеми в икономическия и обществено-политическия живот. През 1957 г. бяха дадени пенсии на кооператорите. Двете ми баби по бащина и майчина линия станаха пенсионерки. След няколко години станаха пенсионери и родителите ми. Вярно е, че пенсиите в началото бяха малки — по 20-тина лв. месечно. Но ония 20 лв са равни на повече от 1000 сегашни лева. За пръв път в света селяните получаваха макар и минимална гаранция за старини. При това можеха да продължат работата си в ТКЗС и да се занимават с личното си помощно стопанство.

Взеха се енергични мерки за премахване на значителната безработица. През 60-те години тя изчезна. Един бич за българското село и общество още от Освобождението най-после беше ликвидиран. Постепенно се създаде положение, при което във всяко семейство като правило трудоспособните работеха, а по-възрастните получаваха пенсия. Така започна процес на натрупване на средства, хората замогваха. Това предизвика масово жилищно строителство по градове и села, насищане на семействата с културно-битова техника. Телевизорът и хладилникът станаха почти всеобщо достояние. По-късно бурно развитие получиха вилдчийството, автомобилизацията, телефонизацията. Хората започнаха масово да ходят на почивка на планина, на море, в чужбина. Жизненото равнище на повече от 90 на сто от населението до началото на 80-те години се издигаше.

Сега турцизираните българи бягат от България, защото нямат работа и жизненото им ниво застрашително спадна. Но тъкмо през посочения период техните основни жизнени проблеми се решаваха радикално и те — направо казано — масово забогатяваха. Успешно, макар и по-бавно и мъчително, се развиваше процесът на трудово-културна еманципация на българските цигани, които в мнозинството си също са добри хора, ако човек успее да проникне в сърцата им, макар че сега дори министри ги ругаят.

Тук искам да напомня за влиянието и на външни събития, които по косвен начин укрепваха доверието към Тодор Живков. През 1957 г. СССР първи в света пусна изкуствен спътник. Това предизвика сензация. Във всички западни езици думата „спутник“ влезе без превод. Отведнъж в САЩ заговориха, че изостават в образованието. След 4 години, на 12.IV.1961 г., СССР реализира първия космически полет в света. Никога няма да забравя лицата на софиянци, стихийно изпълнили улиците на столицата при светкавичното разпространение на новината. Лицата излъчваха особен блясък, защото хората инстинктивно усещаха, че е станало нещо велико — започваше космическата ера. При еднотипни обществени устройства на СССР и България, при лични дружествени отношения на Хрушчов и Живков, всичко това не можеше да не дава своя отпечатък върху авторитета на Живков.

Индустриализацията въпреки редица съществени недостатъци, промени начина на труд и живот на стотици хиляди българи. На труд, защото ги свърза с по-висока технологична база и водеше до масово издигане на тяхната техническа култура и квалификация; на живот, защото ги изведе от селските жизнени условия и ги приобщи към урбанизацията.

С впечатляващи темпове се развиваше и духовната култура. Бързо беше сведена до възможния минимум неграмотността. Средното и висшето образование непрекъснато се разширяваха. Образователната структура на населението бързо се променяше в положителна насока.

По-късно се организира в специални средни училища масово изучаване и на западни езици. Сега журналисти и дейци на СДС позират пред публиката със знание на западни езици, но забравят факта, че много от тях са ги научили в училища, създадени от живковизма. Ето още едно доказателство против злостния нихилизъм към 45-те години.

Започна непрекъснато откриване на нови научни звена. Ака-

демична наука в БАН, Селско-стопанска академия, Медицинска академия, ВУЗ-ка наука, ведомствена наука. Вярно е, че организацията на науката, както и на производството се изграждаше на екстензивна основа, което намаляваше ефективността и постепенно започна да предизвиква загивания и огнища на паразитизъм. Но като цяло създаденият значителен научен потенциал издигахме интелектуалното ниво на живота и беше необходимият и най-важен фактор за доближаване на нашето технологично ниво до световните образци.

В тези сфери Тодор Живков проявяваше понякога нюх и размах. Ще взема един пример с научната област, в която работя — социологията. Както е известно, дълго време в условията на сталинския тоталитаризъм социологията се разглеждаше като буржоазна наука. Книгата на проф. Живко Ошавков „Историческият материализъм и социологията“ през 1957 г. беше снета от печат като ревизионистична. Тогава се наложи на Ошавков с дебела чанта от книги на Маркс, Енгелс и т.н. да обикаля кабинетите в ЦК за да доказва, че книгата му не е антимарксистка, че тя третира един фундаментален проблем на социологическото познание у нас, както и в останалите „социалистически“ страни. Книгата излезе от печат с няколко месеца закъснение. Но в условията, създадени след XX конгрес на КПСС и Априлския пленум на ЦК на БКП, това отрицателно отношение бързо беше преодоляно.

В нашата страна реабилитацията на социологията стана рано и по-радикално, отколкото в СССР и повечето други „социалистически“ страни. Например, у нас още от самото начало новосъздаденият Институт по социология при БАН (1968) получи точното си научно наименование, а в СССР това стана чак във втората половина на 80-те години. У нас беше създадено двумесечно академично социологическо списание през 1969 г., а в СССР — през 1974 г. Във Варна през 1970 г. се проведе първият (и единствен досега) световен социологически конгрес в източноевропейска страна. Той премина с голям успех, при пълна демократичност на разискванията, с най-масово участие дотогава, включително на западни социолози (над 900 души).

С размах се решаваха проблемите и на редица други науки, при това не само обществени, но и природни и технически.

Широко развитие получи изкуството — творческа дейност, опери, симфонични оркестри, музеи, библиотеки, кино, художествена самодейност. Създадох се значителни произведения, кон-

то ще останат класически за българската култура. Изобразителното изкуство достигна до окръзите с галериите и изложбите си. Стигна се до национални общи изложби, в които художниците участваха с картини по свой избор без приемателна комисия. Част от българските художници се налагаха с творбите си години преди ноември 1989 г. в парижките салони за изобразително изкуство. Не зная дали има страна — дори и по-голяма от България, — в която в такава пълнота да е преведена художествената класика на различните народи. Това го знае и не би могъл да го отрече дори Стефан Савов.

За този духовен подем в края на 50-те и през 60-те години говори Тончо Жечев: „Ние бяхме страшно въодушевени, ние бяхме екзалтирани, готови на рискове, с широко и отново отворени очи след XX конгрес и Априлския пленум. Може би сега отстрани е смешно, но ние живеехме с чувство за призвание да бъдем обновители на културния и обществен живот. И трябва да се признае, че тогава българската интелигенция беше в авангарда на обновителните процеси не само у нас, но и в мащабите на целия социалистически лагер“ (31, с.10). Като говори за този период като за „славно наелектризирано време“, за „подема в нашето обществено мислене през шестдесетте години“, Тончо Жечев продължава: „Краят на петдесетте и шестдесетте години бяха преломни за България. Преди това страната приличаше много повече на себе си от миналото, от двадесетте и тридесетте години. Въпреки новите обществени отношения след Девети самият облик на селата и градовете не беше се променил основно. България стана това, което е днес, такава, каквато я виждаме и вътрешно, но и външно (естествено с неизбежните подобрения), през шестото десетилетие на века“ (31, с.10-11).

Смея да твърдя, че през втората половина на 70-те години духовната атмосфера у нас беше относително най-либерална в сравнение със СССР и повечето от „социалистическите“ страни.

Всичко това не ставаше независимо от живковизма. То беше продукт на онези социални условия, когато начело на ръководството на страната стоеше Тодор Живков. Тези социални процеси и положителните резултати от тях повече или по-малко впечатляваха. Всичко това чисто обективно укрепваше авторитета на Живков. Поради тази причина в продължителен период аз разглеждах недостатъците и социалните деформации като неизбежен спътник на развитието и смятах, че те ще се преодоляват и свеж-

дат до възможния минимум в рамките на тогавашния режим.

Тук е необходимо да се вземе предвид още едно обстоятелство. През периода на политическото ми формиране, пък и доста време след това аз не знаех за репресиите в СССР през 30-те години, за ГУЛАГ, за избиването на голяма част от българската емиграция, за фактическото закрепостяване на колхозното селячество, за престъпните грешки на Сталин през Втората световна война, отнели на съветския народ милиони излишни жертви, за порядките в политическия живот там, нямащи нищо общо с марксизма и комунистическите идеи. Всъщност, за някои факти от този род научих от поверителния доклад на Хрущов на XX конгрес на КПСС. Но това тогава подхрани надеждите ми в Априлската линия. По-късно настъпи фактическа ресталинизация и по тези въпроси престана да се говори. Някои неща научавах по неофициален път. Основните факти бяха изнесени в средствата за масова информация след започването на „перестройката“ в СССР, а у нас след ноември 1989 г. Сигурен съм, че има още неизвестни факти.

Липсата на информация също си е казала думата. За това са виновни хората, които са знаели, но са мълчали. Емигрантите ни от СССР през целия период мълчаха. Проф. Райчо Караколов е бил дълги години емигрант след 1923 г. Сам репресиран от сталинизма. Бил ми е преподавател в Софийския университет, той беше и заместник директор на Института по философия, а аз научен секретар, работехме съвместно и безконфликтно. Обаче той нито веднъж — пряко или косвено — не ми загатна дори с една дума за тези събития и реалности в СССР, нито веднъж не ме предупреди за опасността от копиране на съветския, всъщност на сталинистко-тоталитарния опит, форми и механизми в управлението на политическия живот, а по онова време това механично копиране беше масово. Слушах първия курс по история на КПСС в Софийския университет (уч. 1949-50) на проф. Радослав Янчев. Сладкодумен оратор. Също дълги години бил емигрант в СССР. Но също нито дума за противоречията в КПСС, за завещанието на Ленин, за борбата на Сталин за власт срещу Троцки, Каменов и Зиновиев, Бухарин и др., за Кръстю Раковски и убийството му, за неприязненото отношение на Сталин към Георги Димитров, за масовите репресии и т.н., никакви резерви към налагането на сталинистко-тоталитарния модел на обществено устройство у нас. Ако сме били предупреждени за всичко това, сигурно по-иначе би

протекъл процесът на моето политическо формиране и развитие, както и на още много мои съвременници.

Следователно, мълчанието на политемигрантите, независимо от причините му — те са сложни и многоаспектни, — е един от важните фактори за определена едностранчивост в политическото формиране и развитие на мнозина от по-младите поколения.

До този проблем се докосва Христо Ганев: „Винаги ме е съпътствала една може би невярна и драстична мисъл: ако емигрантите, завърнали се от Съветския съюз, заедно със съветските специалисти не пренесоха толкова стриктно руския опит, дали ние, българските доморасли комунисти, щяхме сами да достигнем до тази сковаваща бюрократична централизация на партията и държавата, до процесите, до врага с партиен билет, до привилегиите“ (1).

Ще приведа още един пример. В 1966 г. се появи мемоарната книга на Елена и Добри Джурови „Мургаш“. В нея доста пъти се говори за Янко. Само с похвали. Аз дълбоко уважавах партизаните и им вярвах, особено на партизанските командири. Това също съдействаше за изграждане на положително отношение към Живков.

Всички гореизложени положителни факти, постижения и процеси обуславяха постепенността и относителната продължителност на проникването в противоречията, на разкриването на същността на личната власт, на стигането до извода, че докато Живков е начело на властта, същностни промени не са възможни.

Така се обяснява и обстоятелството, че моето перо плати данък на надеждата, свързана с личността на Тодор Живков през определен период. Когато с решение на Секретариата на ЦК от 1978 г. бях включен в авторския колектив за написване на биографичния очерк за Живков, възприех това едва ли не като чест. Във връзка със 70-годишнината му през 1981 г. написах две статии за неговото дело. Имам и няколко публикации с положителна оценка на Априлската линия. Тия публикации не са лишени от определени основания, но те са едностранчиви, защото обръщат внимание само на заслугите и добрите качества и съдържат преувеличени положителни оценки. С практическата си дейност, субективно насочена към осъществяване на моите хуманни социални идеали, в определена степен фактически съм съдействал и за отстояването на живковизма.

Тук възниква въпросът защо след осъзнаването на невъзмож-

ността да се премахнат деформациите и органичните пороци на режима на управление начело с Тодор Живков и след неуспеха на опита ми да се променят нещата чрез критика не си подадох оставка? Оставката би била довеждане на разграничението ми докрай и публична демонстрация на несъгласие с политиката и стила на живковизма. От последната ми критична изява през март 1988 г., свързана с етрополския прокурор, до снемането ми като секретар на ЦК на БКП през юли с.г. минаха четири месеца — аз не подадох оставка. Вероятно това може да се обясни с неувереността, че съм достигнал пълния обхват на критиката на недъзите на живковизма. Но по-важно беше убеждението, внушавано ми и от някои мои приятели интелектуалци, че трябва да остана на партийния си пост, за да съдействам да се смекчават вредните начинания на властта и да се предотвратяват репресивните мерки, доколкото това е било възможно, срещу дейци в духовната сфера. Защото все повече Живков издигаше на ръководни постове хора брутални и с екстремистки нагласи, засилваше преследването на демократичните сили и прояви както в партията, така и вън от нея, все повече се опираше на МВР, все повече МВР се поставяше над партийните органи. Тази тенденция намери ярък израз с избирането на министъра на вътрешните работи за член на Политбюро и секретар на ЦК и за ръководител на Секретариата на ЦК.

СЛЕД 10 НОЕМВРИ ОТНОВО В ОПОЗИЦИЯ

На 7.XI.1989 г. (вторник) бях поканен заедно с жена ми на традиционния прием в Съветското посолство по случай годишнината на Октомврийската революция. Отиването ми стана предмет на политически коментари. Предишната година, след свалянето ми като секретар на ЦК на БКП не бях поканен, макар че все още бях член на ЦК. След провокационното ми изваждане от ЦК в края на 1988 г. можех да бъда поканен само в качеството на учен. Очевидно с моето присъствие Съветското посолство искаше да подсказва нещо на обществеността. Предишната година то не показва благосклонно отношение към мен, сега си променяше линията. Друг е въпросът, че това се оказва еднократно действие, след него посолството не прояви никакво внимание към мен, избягваше ме, като за тази цел тогавашният посланик Виктор Шарапов си служеше с евтини трикове.

„Le Monde“ видя в моето присъствие на приема симптом за предстоящи политически промени. По този повод журналистката Силви Кауфман писа: „Според един интелектуалец, член на партията, на 7 ноември по случай традиционния прием в съветското посолство за годишнината на Октомврийската революция беше даден твърде ясен сигнал за изменението на поведението на Москва: съветският посланик в присъствието на членовете на Политбюро проведе явно дълъг разговор насаме с една от „жертвите“ на Живков, г-н Стоян Михайлов, бивш ръководител на БКП, отстранен през 1988 г., защото се беше противопоставил на първия ръководител“ (35). „Le Monde“ се оказа прав. Стана ми ясно, че прозорливите западни журналисти са разглеждали гоненията срещу мен не като обикновена смяна на ръководно лице, а като ответни мерки на политическо противопоставяне, което именно придава на действията, предприети срещу мен, значение на индикатор в политическия живот.

Сутринта на 10 ноември се разнесе слухът, че на днешния пленум на ЦК на БКП Тодор Живков ще бъде сменен като ге-

нерален секретар на ЦК. Следобяд дойде и новината за извършената смяна. Всички говореха само за това.

Започна период на дълбоки реформи и изменения вътре в БКП, както и в цялото общество.

Новото партийно ръководство начело с Петър Младенов изказа безусловна благодарност на Тодор Живков за дотогавашната му дейност като ръководител на партията и държавата в продължение на повече от три десетилетия. В изразената благодарност няма никакъв намек за каквито и да е слабости в управлението по времето на Живков, камо ли за деформации и престъпления. Този факт още тогава ми направи впечатление. То се засили от неща, които станаха известни по-късно.

Първо. Очевидно беше, че Живков се сменя не главно защото е остарял, а поради станалото вече нетърпимо противоречие между личната му власт, от една страна, и потребностите от демократизация, от дълбока реформа на целия обществен организъм, от друга. В писмото си до Живков и Политбюро от 24.X.1989 г. Петър Младенов прави острокритична характеристика на Живков и на режима на неговото управление. Но това ни най-малко не беше в унисон с апологетичния тон, който отново бе демонстриран при смяната на Живков и който не отговаряше на характера на събитието. Този тон не може да се оправдае и с евентуалната опасност Живков да предприеме опити за насилствено задържане на властта си. Такива мотиви също биха били неоснователни: вече е банално ясно, че той не е направил никакви опити с такава цел нито с помощта на УБО и Държавна сигурност, нито на армията. А това е било много добре известно на членовете на Политбюро, гласували за смяната му. Тези апологетични оценки се правят след като Живков вече е освободен от поста му и не съществува никаква вероятност да си върне властта. При това Петър Младенов и Георги Атанасов са имали на разположение цяло денонощие след решението на Политбюро за смяната, за да подготвят оценките си. Този принципен недостатък, според мен, е израз на дълбоко вкоренената инерция да се славослови неудържимо Живков, на която и двамата бяха характерни последователи, както и на недостатъчно високото политическо равнище на мисленето им. Тук е нужно да се напомни за решението на Политбюро (240/13.XI.1989 г.) за грижите, които трябва да се положат за Живков: да остане член на комисията за изготвяне на проект за изменение на конституцията; да му се даде персонална

заплата; да му се остави на разположение вила; да му се отпусне брониран лек автомобил с шофьор; да му се осигурят политически помощник, технически секретар, двама сътрудници за охрана, готвач, две камериерки и две медицински сестри; да остане в контингента на Правителствена болница. Тези неща показват също така, че писмото на Петър Младенов от 24.X.1989 г. е израз не на дълго формирано убеждение, а на тактическа целесъобразност.

Второ. Само един месец след 10 ноември, на пленум на ЦК, в доклада си Младенов ще сравни личната власт на Живков с феодализъм. Очевидно тази оценка е възникнала под напора на събитията в последния момент, а не е извод от аналитична преценка, изискваща по-продължителен период. Или, което е още по-лошо, Петър Младенов и Георги Атанасов общо взето са виждали вярно процесите, но с оглед на лични властнически аспирации са се нагаждали към Живков и са решили да се опълчат срещу него едва в последните месеци преди 10.XI.1989 г. (вероятно към лятото), когато кризата на тодорживковата власт неимоверно се беше изострила.

Трето. На пленума на ЦК Георги Атанасов съобщи, че Тодор Живков си е подавал оставката още в края на 1988 г. След внимателно обсъждане обаче, Политбюро тогава решило, че въпросът не е актуален. В края на 1988 година! Когато всички основни процеси се бяха развили до такава степен, че даваха категорични основания за необходимостта от смяната на Живков: преустройството в СССР се беше задълбочило, даже там се появяваха все повече политически сили, които ръководството начело с М.Горбачов не можеше да контролира; вън от партията се засилваха опозиционните прояви (създаването на Русенския комитет, основаването на Клуба за гласност и демокрация на 3 ноември 1988 г., все по-честата поява на български интелектуалци по радио „Свободна Европа“, разрастването на други неформални групи и т.н.); вътре в партията също се засилваха недоволството и опозиционните прояви. Този отказ на Политбюро да се възползва от доброволната оставка на Живков показва, че до самата му смяна Политбюро е продължавало да бъде послушен, апологетичен орган.

Тук вече възниква въпросът относно мотивите за смяната на Живков. Наред с желанието на някои от членовете на Политбюро да се промени стилът на управление, да се реформира уставеното обществено устройство, съществено значение са имали и личните мотиви за скриване или най-малкото за омалова-

жаване на отговорността и за запазване на лидерски позиции в политическия живот.

Независимо от всичко смяната на Тодор Живков е повратна точка в обществено-политическото развитие на страната. На тези, които са съдействали за нея е нужно да се признае съответна заслуга. Времето няма да я забрави.

На 16.XI.1989 г. в 8,45 часа бях извикан в Политбюро на ЦК. Там бяха още тринадесет души, в партийните и държавните позиции на които се предвиждаха изменения (възстановяване или издигане). Принципните решения за това трябваше да вземе пленумът на ЦК, който се откриваше само след един час. За мен Петър Младенов съобщи, че се предвижда да бъде възстановен като член на ЦК (без да даде никакви обяснения по причините за снемането ми през 1988 г.) и предложен на Народното събрание (сесията му беше насрочена за следващия ден) да бъде избран за зам.председател на Министерския съвет по проблемите на духовната култура. За намеренията на Политбюро относно останалите участници в срещата също бе съобщено лаконично. Това трая 2-3 минути. На въпроса на Петър Младенов има ли питання и съображения никой не се обади. Само аз вдигнах ръка. Младенов помисли вероятно, че ще питам относно изгонването ми като секретар и член на ЦК и побърза да каже, че с всеки може да стане грешка. Поисках среща с него и още някои членове на Политбюро. Младенов отговори, че с когото желая, с него ще ми се уреди среща: с генералния секретар, с него и членове на Политбюро, с цялото Политбюро.

Рано следобед поисках среща с Петър Младенов, Добри Джуров и Начо Папазов. Целта ми беше да изясня участието на Политбюро и на тях лично в гонението срещу мен, за да се изчистят напластяванията, създадени във връзка с това. Искях също така да им съобщя за решението си да не участвам в правителство, възглавявано от Георги Атанасов. Тази среща не стана — пленумът на ЦК продължил до към 19 часа, аз чаках въщи повикване до към 22,30 часа. Никой не се обади. Тази среща, въпреки моето искане, така си остана нереализирана. По-късно установих, че то не е случайно.

Два-три дни преди това Петър Младенов беше провел среща с представители на интелигенцията. Аз не бях поканен. Там са присъствали участници в опозиционните прояви, хора мислещи критично. Като научих за тази среща, запитах се защо не съм по-

канен. С оглед характера на срещата и на участниците, трябваше да бъде там. Помислих, че в тогавашната припряност пропусъкът е случаен. Но след няколко дни Младенов проведе среща с журналисти. Пак не бях поканен. А вече като зам.председател на Министерския съвет по държавна линия наблюдавах средствата за масова информация. Това вече не можеше да бъде случайно.

Пленумът на ЦК от 16.XI.1989 г. ме възстанови като член на ЦК без никакви обяснения и никаква самокритика, макар че в разстояние точно на една година той взема две противоположни решения за мен. Преди 12 месеца ме освободи от редовете си без разисквания, сега ме възстановява пак мълчаливо, но и двата пъти с единодушно гласуване. Това не ми хареса. Не можеше да се води радикална борба срещу живковизма като се следват неговите прийоми. Не по-малко важно беше да се издигне етиката в партийната работа и взаимоотношения. Ако си сгрешил, трябва да имаш доблестта да си го признаеш, да го проанализираш и да поемеш съответната отговорност. Очевидно Политбюро, както и ЦК бягаха от това. То не беше добър симптом.

На 17.XI.1989 г. в 9 часа след настоятелно искане бях приет от Петър Младенов. Попитах: на откриващата се днес сесия на Народното събрание кой ще бъде избран за министър-председател. Отговорът беше: Георги Атанасов. Заявих, че не мога да бъда зам.председател на Министерския съвет при него, защото имам принципишни възражения срещу политическото му поведение и не желая да работя заедно с него. Младенов скочи от бюрото: „Моля ти се, недей. В никакъв случай. Сега трябва да се помага. Виждаш колко сложна е ситуацията. Като генерален секретар аз имам нужда от помощ“. Не устоях на тази настоятелна молба: наистина ситуацията беше неимоверно бурна, противоречива и изискваше обединяването на всички конструктивни сили. Младенов като генерален секретар наистина имаше нужда от помощ, още повече че беше взел участие в смяната на Живков. Аз самият дълбоко съзнавах необходимостта от пълно скъсване и премахване на сталинския тоталитаризъм на българска почва. Освен това се опасявах да не бъде упрекнат, че се стремя към по-високи управленски позиции. Отстъпих. По-късно съжалявах за този компромис.

Срещата с Младенов трая десетина минути. От него узнах, че член на Политбюро и секретар на ЦК по проблемите на културно-идеологическата работа ще бъде Начо Папазов. Тази информация предизвика у мен въпроса: защо Александър Лилев не беше дори

възстановен в ЦК? Намирах за естествено това да стане. Издигането на Папазов пораждаше много съмнения: той не познаваше тази сфера с изключение на проблемите на науката. От друга страна, той беше силно компрометиран с изявлението си по телевизията за етрополския прокурор. Както е известно, в това изявление той доказваше правилността на решението на Централната контролно-ревизионна комисия за реабилитирането на прокурора и за репресията срещу Георги Тамбуев и Дамян Обрешков, като изрично отричаше всякаква намеса на Тодор Живков. Ние вече знаем, че в случая той е изопачил фактите. Жалко ми беше тогава да гледам по телевизията как в началото на 1988 г. угодници на Живков, след като преди 22 год. беше проявил смелост за критично отношение към него, заради което тогава беше снет като секретар на ЦК.

Начо Папазов има „куража“ по-сетне да твърди, че вътре в Политбюро далече преди 10 ноември се била оформила опозиция срещу Живков, нещо, което изобщо не отговаря на истината. Журналистическата колегия беше добре запозната със случая „етрополски прокурор — Г. Тамбуев“ и не можеше да бъде излъгана. Самата общественост схвана фалша на Папазов и не му прости. Тя принуди новото партийно ръководство само три седмици след избирането му да го освободи като член на Политбюро и секретар на ЦК. Чак тогава се сетиха за Лилев. Той беше кооптиран за член на ЦК и избран за член на Политбюро и секретар на ЦК по проблемите на културно-идеологическата работа на 8.XII.1989 г. Корекцията в отношението на новото партийно ръководство към Лилев беше направена, но тя не премахна възникналото у мен съмнение, че новото ръководство започва не съвсем етично, нито достатъчно зряло. Това също не беше добро предзнаменование.

В Министерския съвет нещата се намираха в безтегловно състояние. Политическата криза и надигането на недоволството от живковизма, както и международният контекст правеха това правителство обречено. Колкото по-бързо си отидеше, толкова по-добре. Министър-председателят Георги Атанасов не беше в състояние да предприеме нещо значително, което би могло да удовлетвори масите и да отговори на потребностите на времето. Той самият беше сериозно обременен от възловата роля, която играеше в политическия живот от края на 70-те години, а в последните години като заместник на Тодор Живков по Политбюро и министър-председател. Вярно е, че в последните месеци той е подкрепял идеята за приемане оставката на Живков и е съдействал за

това. Тази му преориентация накрая е потребно да се оцени положително, но тя едва ли може да компенсира отговорността му за предишния период. Голяма част от времето си той прекарваше вън от Министерския съвет, главно на заседания на Политбюро. Министерският съвет не работеше нито достатъчно интензивно, нито достатъчно проблемно.

Аз се опитах да навляза в проблемите, да се запозная с механизмите, структурите и формите на работа, но двата месеца и половина до подаването на колективната ни оставка (1.ІІ.1990 г.) естествено не бяха достатъчни да се почувства ефектът от такава отговорна работа и на такова йерархично ниво. Още повече, че непрекъснато трябваше да се занимавам с важни текущи епизодични задачи. За две от тях искам да спомена.

В НДК беше организирана атака срещу ген.директор Владо Панов, съгътствана от недостойни и вулгарни обвинения срещу Емил Чакъров. Научил за това, Чакъров се отказа да участва в новогодишния фестивал в НДК. Ключова роля за създаването на този фестивал изигра Георги Йорданов. Той привлече Емил Чакъров за негов художествен ръководител. Фестивалът започна да се превръща в традиция с широк международен резонанс. На него започнаха да идват специално туристи от други страни, нещо без прецедент в културния живот у нас дотогава. Наред с най-добрите наши изпълнители, някои от които бяха с широка международна известност, Емил Чакъров и администрацията на НДК привличаха крупни световни имена на вокалното, главно оперното и инструменталното музикално изкуство. Макар че ставаше дума преди всичко за оперна и симфонична музика, макар че билетите бяха не съвсем евтини, концертите привличаха многобройна публика. Обикновено зала 1 на НДК, събираща над 3600 зрители, бе пълна. Очевидно най-сложните музикални форми разчупваха тесните си елитарни рамки и бяха започнали да завоюват терен сред по-широки кръгове. Емил Чакъров дирижираше голяма част от най-важните концерти. Неговият отказ означаваше провал на фестивала.

Наложи се да му звъня в Париж. Успях да го убедя да дойде. След пристигането му имах няколко срещи с него. Фестивалът мина успешно.

Толкова преждевременната кончина на Емил Чакъров е крупна загуба за българската музикална култура. Без време си отиде един от най-талантливите симфонични диригенти на страната, прославил я далеч отвъд нейните граници.

Същевременно, трябваше да се загаси и преодолее конфликтът в НДК. Почти всички членове на художествения съвет, в който участваха едни от първите имена на художествената ни култура, застанаха зад Владо Панов срещу еснафско-кариеристичните напъни той да бъде отстранен.

И вторият пример. В началото на януари 1990 г. в София се проведе голям митинг на част от населението от районите с турцизирани българи. Беше ми възложено да проведе среща с техния инициативен комитет за защита на националните интереси. Присъстваха около 40-50 души. В срещата взеха участие министърът на външните работи Бойко Димитров и министърът на вътрешните работи ген. Атанас Семерджиев. Тази среща протече много бурно, започна привечер в неделя и продължи до сутринта в понеделник. След това обобщих многобройните изказвания и внесох информация в Министерския съвет за ситуацията и за някои целесъобразни мерки. Тази среща разкри наличието на латентен заряд, свързан с етническите отношения, който по-късно щеше да предизвиква периодично важни събития.

На 27.XI.1989 г. по мое искане проведохме разговор с Георги Атанасов. Казах му резервите си по отношение на него. Искях да бъдем наясно един с друг, без задкулисни ходове. Такъв подход е част от моя стил. Той ме изслуша, не повиши тон. Отговори ми следното: след като станал министър-председател Тодор Живков го пренебрегвал, пречело му се, нямал възможност за самоинициативи и т.н. Обаче той много добре знаеше, че Министерският съвет в условията на живковизма винаги е изпълнявал решения на Политбюро, указания на Живков, че никога не е бил независим. При това самият той е участвал във вземането на решения на Политбюро относно Министерския съвет. Не ми е известно по принцип да е възразявал на Живков.

Подаването на оставката на Министерския съвет посрещнах с нетърпение и облекчение. Още повече, че вече бях решил постепенно да се освободя от всички ръководни постове не само в политическия живот, но и в науката.

* * *

На 8.XII.1989 г. се проведе пленум на ЦК на БКП, на който се направиха значителни изменения в състава на ЦК. Бяха извадени от състава му 26 души. Заседанието на ЦК се председателс-

тваше от Андрей Луканов, междувременно избран за член на Политбюро и секретар на ЦК. Разисквания практически нямаше. Освобождаваните не можеха да дадат обяснения. Но още по-лошо беше, че с повечето от тях предварително не беше разговаряно. До голяма степен част от направените промени бяха наложени от надигналото се недоволство сред партийните маси, както и на цялата общественост.

На 11-13.XII.1989 г. се проведе следващ пленум на ЦК, който трябваше да направи цялостна оценка на живковизма, да посочи отговорностите, да начертае задачите. Доклад изнесе Петър Младенов като генерален секретар. Той осъди живковизма, но само с едно изречение формулира отговорността на членовете на Политбюро и изобщо на партийното и държавното ръководство. Нито дума за вътрешно-партийните опозиционни прояви.

Изказванията бяха много. В тях се съдържаха доста критични бележки срещу живковизма, но без сериозен анализ на механизмите и отговорностите. Към новото партийно ръководство нямаше критика.

Моето изказване беше посрещнато на нож от ръководството на ЦК. Фактически се получи скандал. За да няма недоразумения, привеждам го изцяло:

„Другарки и другари,

Политическият момент, който преживяваме, е съdboносен. Съdboносен както за Българската комунистическа партия, така и за социализма в България. Дълго време след 1956 г. ние смятахме, че у нас се изгражда народовластие, а на практика се утвърди лична власт на един ръководител. Като смекчена форма на култа към личността, личната власт доведе до това, че познанията и аналитичните способности на един човек, които се оказаха доста ограничени, както и неговите пристрастия и нравствени качества, се превърнаха в лимитиращ фактор на съдържанието, нивото и динамиката на управленската дейност.

Оттук все по-пълното субективизиране на управлението и нарастващото разминаване с интересите на народа.

Отрицателните натрупвания в резултат от личната власт от началото на 80-те години прераснаха в ново качество, страната навлезе в криза. За десетина години кризата така се изостри, че ножът опря до кокала. Появи се опасност от изпадане на страната в икономическа несъстоятелност, отчуждението от труда

и собствеността взе огромни размери; корупцията и престъпността избуяха; засилиха се репресиите срещу всички, които се осмелиха да критикуват; недоволството, особено срещу първия ръководител, стана общонародно. Този процес се стимулираше от мощното прогресивно влияние на преустройството в Съветския съюз. В тази светлина отстраняването на Тодор Живков от управленска дейност, станало на 10 ноември т.г., откри възможността за премахване на личната власт в нашата страна и в това е неговото повратно значение. Другарите, взели участие в тази смяна, заслужават похвала.

Отстраняването на Тодор Живков отприщи натрупаното недоволство и сподавяната енергия на масите. Разбира се, в избликналата народна политическа самодейност се появиха и дисонанси — открити възгледи срещу социализма и ръководната роля на партията, опити за ревизия и отхвърляне на основополагащи ценности. Ситуацията се усложнява и от редица други обстоятелства. Голяма част от комунистите са обезверени и преживяват силни политически и методологически колебания, а мнозина застъпват вече неверни схващания. Друга част от тях участват в гражданските сдружения. Трета част се страхуват да влизат в диалог с трудещите се, заемат пасивна позиция. Общинските партийни комитети сега са в безтегловно състояние, притискани от надигналите се маси с искания за персонални промени и отговорност за злоупотребите и деформациите. Без да имат позитивна програма ориентация от ръководството на партията, те са повече или по-малко в безпътница. Същото в немалка степен важи и за областните комитети на партията.

Обществениите организации са силно дискредитирани. Някои от тях са пред опасност от разпадане. Органите на МВР са смутени. Бързо се засилва активността и организираността на гражданските сдружения, а вътре в тях са забележими открито антипартийните и антисоциалистически елементи. Увеличават се процесите в политическия живот, които партийното и държавно ръководство не успява да контролира.

Влошаването на икономическото положение вече засяга равнището на живот на все по-широки маси. Има опасност от поява и разрастване на стачно движение. Западните радиостанции се слушат масово и умело внушават неверие и отрицание към основните ценности на социализма. От голяма важност е, че процесите се развиват извънредно бързо. Засега тази динамика изпреварва реак-

тивността на партийното ръководство, на партията като цяло.

От тази ситуация произтича определящата задача на момента — да се спаси ръководната роля на партията, да се спаси социализмът в България като обществена система. Може би тази оценка ще се стори някому пресилен. Аз обаче съм убеден — всяко подценяване на опасността за партията и социализма сега би било гибелно. Има ли изход от положението? Уверен съм в положителния отговор на този въпрос. Колкото и трудно, колкото и сложно да е — изход има.

За съжаление, през изтеклия след 10 ноември месец се направи недостатъчно. Това беше месец до известна степен на пропуснати възможности. Новото партийно ръководство изоставаше от събитията, не подхвана редица съществени проблеми. Не можеше да приведе партията в активна позиция, не направи нищо сериозно за изменение на стила на работа. По този начин политическото ниво, компетентността и реактивността на новото ръководство на ЦК се оказаха под изискванията на свръхотговорната обстановка.

От своя страна ЦК, въпреки известно оживление, още не е на мястото си. Но ако и сега, на този пленум, той не се издигне на висотата, която се изисква от обстановката, това напълно ще го дискредитира с всички последствия за партията от това.

Първото условие, според мен, за отстояването на ръководната роля на партията и на социализма у нас е да се изработи строго научнообоснована и достатъчно далновидна програмна ориентация и конкретен план за действие, които да целенасочат дейността и усилията на цялата партия — от ЦК до първичните организации, от генералния секретар до обикновения комунист. Този пленум, струва ми се, прави важна положителна крачка в това отношение.

По един лекомислен, повърхностен и безотговорен начин беше отхвърлена програмата на партията, приета от X конгрес през 1971 г. Направи се опит през 1987 г., толкова венецхвален от цялото Политбюро, партийната програма да бъде заменена с т.нар. Юлска концепция, но нейният провал сега е общопризнат. Така партията остана без програмна ориентация. На този етап не би могло да се изработи подробна програма, но е абсолютно необходимо партията да знае кои са нейните крайни методологически и политически точки опори, иначе тя няма да има критерий в политическото многообразие, което вече се създава; ще се люшка в безпътница в качествено новата обстановка на политическия плурализъм.

Възлово значение за програмната ориентация и конкретния план за действие на партията имат според мен две направления:

Първо — икономическото. Страната незабавно трябва да се спасява от стопански взрив. Наред с неотложните проблеми: планът за 1990 г.; външните дългове, които вече са ни заробили за дълги години; износеността на материално-производствената база; влошаването на жизненото равнище; перспективният план; дисциплината и организацията на труда и други — нужно е да се хвърли светлина върху въпроса, имащ принципно значение за характера на партията като комунистическа. Ще си остане ли партията противник на експлоатацията на човек от човека или ще се съгласи с връщането на частната собственост и наемния труд?

Не може да не се отбележи неспособността на икономическото управление у нас досега да реши тези въпроси. Съществена е отговорността за това на Министерския съвет, особено през последните години. Голяма е отговорността и на Народното събрание, което, както и ЦК, беше един механизъм за одобрително гласуване.

Струва ми се, че един от съществените пропуски на Политбюро след 10 ноември е, че то не се е занимало сериозно с тези въпроси.

Второто направление на програмната ориентация на партията е демократизацията на обществото, преустройството на социалното управление и създаването на условия за оптималното му функциониране. В това отношение аз подкрепям конкретните предложения, които се правят в доклада на другаря Младенов.

Едно от новите явления в нашия обществено-политически живот са различните движения и сдружения, възникващи по инициатива на гражданите. Независимо как се наричат, поне редица от тях започват да изпълняват и политически функции. Някои от тях сигурно ще се оформят като политически партии. Политическият плурализъм вече се налага като факт и няма сила, която може да го спре.

Необходимо е партията да се научи да действа при такива нови условия, от което отдавна е отвикнала. Тя трябва да съумява да привлича на своя страна мнозинството от избирателите, имайки политически опоненти, някои от които могат да се окажат на позиции, отричащи социализма и социалистическата перспектива на развитие. И да постига това не с репресията и заплахата, а единствено по пътя на убеждението. Ето защо е потребно да се преодолее докрай антикомплекса срещу гражданските сдружения.

С доклада на пленума се прави крачка напред в това отношение.

В бъдеще ще стане нормално възникването на нови политически партии, некомунистически, паралелни комунистически, с несоциалистическа ориентация, поне като законна възможност. В отношението към гражданските сдружения е необходим диференциран подход. Нужни са както диалогът и сътрудничеството, така и дискусиата, а при необходимост и политическата борба. Но във всички случаи партията трябва да работи с тях на равноправни начала, а не като привилегирована сила.

От това гледище правилно се предлага да се премахне конституционният текст за ръководната роля на партията. Отпадането на този текст не означава отказ от ръководната роля на партията. Като марксист съм дълбоко убеден, че само една комунистическа партия, но истинска, може да осигури успешно изграждане на социалистическо общество. Обаче такъв текст застрахова ръководната ѝ роля и следователно я прави безотговорна. Нормалното е партията постоянно да доказва способността си да ръководи държавата и обществото. И най-сетне — такъв конституционен текст създава правна възможност за административно преследване на иначе мислещите, т.е. за потъпкване на демокрацията.

За съжаление партията, партийният апарат, комунистите не са готови да работят за делото на социализма в такава принципно нова обстановка. И тук се закъснява. Дълбокото преустройство на цялата партия по въпроса за отношението и работата с гражданските сдружения не търпи никакво отлагане. Подкрепям в това отношение мислите и на другаря Лилов.

Във връзка с казаното, в съвършено нова светлина изпъква въпросът за партийната пропаганда. Едва сега тя вътпява в същинските си функции и придобива първостепенно значение. Когато в условията на личната власт не се разрешава иначе мисленето, пропагандата неизбежно прие формата на еднопосочно движение на информацията. Пропагандата неизбежно се превръща в налагане на възгледи и оценъчни критерии, а не в процес на доброволно формиране на убежденията.

Оттук нататък убежденията на личността не ще могат да се декретират. В обстановката на политически плурализъм, когато свободно ще се проповядват различни и даже противоположни на партията възгледи, гражданинът ще възприема партийната линия само ако действително се убеди в нейната правилност и хуманност, ако вижда в партийните дейци и органи борци за неговите трайни интереси.

От казаното следва да се направят всички необходими изводи за съдържанието, методите и кадрите на партийната пропаганда. Сега наистина всички комунисти — от генералния секретар до обикновения комунист — трябва да станат пропагандисти. Заплашително е, че дейците на гражданските сдружения стават все по-активни и напористи в привличането на масите, докато комунистите почти не встъпват в полемика.

Изключително значение в настоящия момент придобива задачата за преоценка на развитието на страната след 1944 г. За тази ретроспекция е нужно напълно да се отворят архивите, да се предоставят всички документи на историците и на учениите изобщо. След всестранно изучаване е нужно да се внесат необходимите поправки в историята и в обучението и възпитанието по история. Единствено по този начин могат да се установят строго обективно както заслугите, така и отговорността на институциите и дейците. Партийната и народната съвест не могат да се успокоят без изконсумиране на отговорността, без това не може да се върне доверието в партията. Гузната съвест неизбежно ще се разминава с истината, ще води до палиативност.

Такъв анализ на миналото ще ни обогати с ценни поуки за бъдещата дейност и същевременно ще има огромно възпитателно значение, защото още веднъж ще потвърди правилото: рано или късно идва Видовден. Но тук се налага една забележка. Правят впечатление опитите отговорността за деформациите и за катастрофалното положение на страната да се прехвърлят само на Тодор Живков. Това обаче нито отговаря на фактите, нито е етично. Нужно е да се изясни личната отговорност на всички членове на ръководството до 10 ноември, включително на сегашните членове на Политбюро, които в продължителен период бяха в първия ешелон на партийното ръководство, на Политбюро и Централния комитет, до последния момент приемали със суперлативи всичко, което излизаше от устата на Тодор Живков и което се правеше от него. В това отношение в доклада има празноти и неточности. Нужно е отговорността на всички ни открито и ясно да се заяви, при това не с общи фрази, а аналитично, защото истинско преустройство може да се прави само с чиста съвест.

Не мога да не се спра и на едно печално, доста разпространено явление, което вбива клин в единството на народа — противопоставянето на интелигенцията на работническата класа. Напоследък то се изяви на редица места публично. Един работник

даже го демонстрира по телевизията пред очите на новия генерален секретар, за съжаление, без да получи отпор.

Петър Младенов: Не е вярно. Това не е вярно. Има запис на телевизията.

Глас от залата: Той каза, че се говорят глупости по отношение на интелигенцията, а не каза, че е против интелигенцията. Той каза, че слуша глупости.

Стоян Михайлов: Специално такъв момент нямаше.

Петър Младенов: Аз се извинявам, Стояне, но трябва с някаква отговорност да се говори. Има запис.

Стоян Михайлов: Не случайно в печата се появиха няколко статии именно по този въпрос — по повод на репликата, тъй като не се получи отговор на въпроса. А в смолянския общински актив, където аз бях, четири души говориха по този въпрос.

Противопоставянето на интелигенцията на работническата класа е изобретение на култа към личността. Култът по начало е противоположен на интелигенцията. Тя не приема нищо на доверие, защото на такъв подход я учат вътрешните закономерности на духовното творчество. В самото ѝ присъствие и в нейната професионална социална дейност се съдържа постоянна заплаха за култа.

Едно от средствата за неутрализиране на интелигенцията е противопоставянето ѝ на работническата класа. Обаче в ерата, когато научно-техническите разработки и тяхното технологично внедряване определят нивото на производителността на труда, когато най-печалбоносните, в т.ч. най-валутоносните производства са тези с по-висока наукоемкост, да се поддържа и споделя един комплекс срещу интелигенцията, означава да се застане на гибелни позиции. Една от програмните задачи на партията би трябвало да бъде изграждането на хармонични взаимоотношения между хората на непосредствено производения и на умствения труд.

Искам да кажа и няколко думи за „възродителния процес“. Във връзка с него тази година нашето общество беше разтърсено и се поляризира заплашително. Може би етническият проблем е единственият, по който нашата партия е допускала грешки през периода на цялото си съществуване. Особено груби са тези грешки след 1944 г.

В края на 1974 г. по поръчение на бившия генерален секретар ми беше предадено указание от другаря Лилев да се подготви програма за работа с ислямизираното население у нас. Придружена от солидна историко-теоретическа обосновка, такава доста из-

черпателна програма беше депозирана в „първия“ кабинет за внасяне в Политбюро през май 1975 г. Оттам нататък започна протакането. Няколко пъти програмата се актуализираше за поредно внасяне. Уви, чак през май 1984 г. Политбюро прие съответно решение. По повод на това искам да обърна внимание на две неща:

Първо. Девет години бяха пропуснати за сериозна работа в това направление, а междувремежно отрицателните явления се натрупваха.

Второ. В обосновката към програмата още в 1978 г. се полемизира с две погрешни схващания по въпроса: а/ че главният етнически проблем на България може да се реши чрез масово изселване в Турция; б/ че този етнически проблем може да се реши чрез масово преименуване независимо от факта, че мнозинството от тези хора по произход на техните родители и прародители са българи.

За голяма изненада само шест месеца след приемането на решението на Политбюро и в разрез с духа на това решение се предприе масово преименуване. Това стана без да се пита специализирания сектор за работа по етническите проблеми в ЦК, без да се пита ръководството на отдел „Идеологическа политика“. Секторът и ръководството на отдела бяха принудени да приемат масовото преименуване.

Спирам се на този въпрос, за да изкажа дълбокото и изстрадано убеждение — това е един от фундаменталните проблеми на нашето развитие от гледище както на единството на народа, така и на социализма в България. Стига лекомислени и безотговорни възгледи и действия по този въпрос! Сега ние се нуждаем от абсолютна научност при изработването на съответна политическа линия, а това предполага последователна емпирична и методологическа обоснованост, всеотрастен обхват на анализа, голяма далновидност. Тази линия, изработването на която не търпи отлагане, трябва да стане линия завинаги.

Когато четох приветствието на ЦК на партията до последния конгрес на Румънската комунистическа партия, прочетено от Йордан Йотов, изпитах чувство на унизжение. Нима е възможно при сегашните условия да се отправят толкова невъздържани и безрезервни хвалби към един политически режим, който докара братския съседен народ до дълбока криза и недоимък, продължаващи повече от 10 години. Един режим монархо-династичен, от типа на древноазиатските абсолютни монархии, но само че в „социалисти-

чески“ доспехи. Въпросът е принципен. Когато ние само хвалим този режим, това означава, че се идентифицираме с него. Това означава, че нашата идеология и нашият строй поемат отговорността за него. Такава подкрепа е антиинтернационализъм. Ние трябва да се разграничим от такъв политически режим. Това не е само вътрешен проблем на съседната страна, защото се касае за авторитета на социализма и марксизма-ленинизма изобщо.

Очевидно и в това отношение има нужда от изработването на качествено нова линия, за да се възстановят естествените отношения между комунистите и партиите от различните страни.

Глас от залата: Трябва да сме дипломатични, може би да премълчим някои от въпросите.

Предс. Белчо Белчев: Моля, другари, който има различно мнение, ще има възможност да го каже.

Стоян Михайлов: Аз изразявам моето мнение, защото ако сега социализмът в света в много страни е пред гибел и ние губим пред очите си редица страни на социализма, една от причините е и това, че ние се солидаризирахме и поемахме отговорността за действия, за политически режими, които нямат нищо общо със социализма и с марксизма, наричайки ги „братски“, „марксистки“, „социалистически“ и хваляйки ги неудържимо. Тук, разбира се, може да се изработи съответна тактичност в подхода, но ние трябва да се разграничим по съответен начин, да знае нашата общественост и международната общественост, че това не е марксизмът, че това не е социализмът.

Последният въпрос, на който се спирам: първостепенно значение придобива необходимостта от радикално преустройство на самата партия в качеството ѝ на ръководна сила. Без това тя ще се окаже неспособна да насочва преустройството на обществото. Нейното преустройство трябва да изпреварва преустройството в останалите сфери на обществения живот. В редица отношения обаче, сега партията изостава от процесите.

Същевременно партията е необходимо да преодолява силно подкопаното доверие в нея. Провежданите социологически изследвания напоследък показват, че авторитетът на партията е спаднал значително и продължава да спада. За сметка на това обаче, расте авторитетът на гражданските сдружения. Надявам се, че след този пленум може би ще се получи обратна тенденция и дано.

За подкопаното доверие в партията има основание. В значителна степен тя беше превърната в оръдие на личната власт. Нужно е

тя да осъзнае тази си отговорност и да направи така, че самата възможност за такава позорна ситуация в бъдеще да не може да се повтори. Централният комитет се беше превърнал едва ли не в робот за автоматично единодушно гласуване. В последните две-три години започнаха да се появяват все по-обемисти документи от името на първия ръководител с високи претенции за приносен характер. Всички те се одобряваха с акламации, а всеки пореден документ отбелязваше нов рекорд в терминоманията и пустословието.

В Политбюро атмосферата, доколкото имам лични впечатления, беше апологетична. Посочването на отделни слабости от някои другари се правеше в контекста на цялостно венцехваление. Доколкото и аз през определен период, докато сам осъзнах някои истини и набрах смелост за критичност по някои въпроси, съм бил частица от тази роботизация на ЦК, за което сега се срамувам, дотолкова нося своята солидарна отговорност, която нямам никакво намерение да скриям.

Първичните партийни организации бяха обезличени. Уставът на партията грубо се потъпкваше, макар че в него има великолепно постановки за демокрация. Централната контролно-ревизионна комисия се беше превърнала в придатък на генсека. За съжаление нещата досега, един месец след смяната на Тодор Живков, по същество не са променени. Политбюро действа по старому. То взема оперативни и управленски решения по всички области на обществения живот. За един месец не е направено нищо за разграничаване функциите на партията и държавата. Като зам.председател на Министерския съвет аз отговарям за духовната сфера. Политбюро вече взе няколко решения по въпроси на тази сфера. За нито едно от тях аз не бях питан, нито информиран, а учавах за решенията от печата. Смятам, че това е неправилна практика, която трябва да се преодолее.

Ще си призная — излязох потиснат от пленума на 8 декември, първият пленум, на който присъствах след възстановяването ми в ЦК.

Първо. С персоналните промени пленумът направи значителна крачка напред. Но те бяха предизвикани преди всичко от стихийния натиск отдолу. От една страна, това говори за изоставане на партийното ръководство от събитията. От друга страна, това означава, че анализът на ръководството на ЦК по персоналните въпроси след 10 ноември не е бил нито достатъчно задълбочен, нито достатъчно далновиден.

Второ. Извадиха се от състава на ЦК 26 души, но с изключение на Тодор Живков за никого не беше казана нито дума относно мотивите за изваждането им. Докога ще се поддържа тази недопустима практика?

Трето. Доколкото разбрах, ако не всичките, поне част от другарите, които освободихме от състава на ЦК не са викани на предварителен разговор в ръководството на ЦК. Ето още едно грубо нарушение на партийния стил.

Четвърто. През цялото време на пленума председа-тельствващият — другарят Луканов — нескрито се стремеше да ограничава активността на членовете на ЦК. Да се ограничава активността на ЦК, когато той едва започва да се пробужда и то в такива съдбоносни мигове за партията, е пълен парадокс според мен.

В заключение, от всичко казано дотук се налага изводът: не само месеците и седмиците, но и дните, които са пред нас, ще имат съдбоносно значение за нашата партия и за социализма в нашата страна. Времето ни е предоставило последния шанс. Ако не се окажем на висота и не се възползваме от него, последиците могат да бъдат фатални. Нашата партия, имаща забележителна борческа история в служба на народа и прогреса може да не дочака своя 100-годишен юбилей или да го отбележи в условията на опозиция.

Този пленум, с доклада на другаря Петър Младенов и изказванията прави важна крачка напред, но има още много въпроси да се доизясняват и много да се работи, за което трябва да мобилизираме всичките си сили.

Благодаря“.

Веднага след моето изказване думата взе Петър Младенов: „Другари, аз предлагам да се даде почивка от 15 минути. Искам да се консултирам с другарите членове на Политбюро, след което, ако те се съгласят, ще предложим да се гласува доверие на Политбюро след това изказване. Аз мисля, че тук трябва да бъде наясно, тъй като се казаха толкова гнусни неистини, че повече няма накъде“.

Пленумът беше прекъснат и Политбюро се оттегли на съвещание. След почивката председа-тельствващият Белчо Белчев даде думата на Андрей Луканов да направи някои разяснения по изказването на Стоян Михайлов от името на Политбюро. Ето пълният текст на казаното от него:

„Искам да поправа председателя: „не по“, а „във връзка“ с изказването на другаря Михайлов.

Искам да подчертая, че Политбюро не е обезпокоено от критичния тон и критичните бележки, които се съдържаха в това изказване. Напротив, ние приветстваме критичния характер на дискусиата, която водим на този пленум. Такава критична дискусия е абсолютно необходима и здравословна в сегашните условия. Ние считаме обаче, че критиката, която се упражнява, трябва да бъде критика принципна, честна и гравидна и да бъде проникната от чувство за отговорност към партията и народа в един изключително сложен и динамичен етап в процеса на преустройството.

Изказването на другаря Михайлов изисква по-задълбочен анализ от гледище на верността на тезите и твърденията, които съдържа. Сега бихме искали да засегнем само няколко аспекта.

Преди всичко в него беше застъпено мнението, че сегашното ръководство изостава от развитието на събитията, че дори не е напълно наясно какво става в страната, каква е обстановката, че инициативата се владее от други сили и други фактори, а не от ръководството на партията. Ние смятаме, че такава оценка е необективна, не почива върху фактите. За кратък период от време в условия на изключителна динамика и непредвидимост на процесите в нашия обществен живот, новото ръководство успя да извърши една значителна работа, което се потвърждава от следните факти. Беше подготвен за настоящия пленум доклад, който дава разгърната оценка на състоянието на страната (другарите, които се изказаха, в своето болшинство потвърдиха правилността на тази оценка), и пакет от практически мерки в социално-икономическата и държавно-обществената сфера, както и в сферата на партийната дейност. Самата разработка на такъв пакет от предложения за разглеждане от Централния комитет беше нелека задача, изискваща време и напрежение. Проведена беше сесия на Народното събрание, на която бяха взети налагащите се решения по състава на органите на държавната власт, по отмяната на чл.273 от Наказателния кодекс и амнистията и т.н. Подготвена е съвместно с ръководството на Народното събрание и с парламентарните групи нова сесия на Народното събрание с един наситен дневен ред, който също беше предмет на предварително задълбочено разглеждане. Проведени бяха срещи с партийните активни, с трудови колективи, срещи на генералния секретар с работниците, интелегенцията, студентската младеж, с други отряди на нашето

общество, срещи на членове на ръководството със студентите по случай 8 декември. Осъществя се важна среща на генералния секретар с генералния секретар на ЦК на КПСС в Москва, чиито резултати ние ще разгледаме по време на пленума.

Този списък не е изчерпателен, но той показва, че новото ръководство на партията развива интензивна дейност, има чувството за своята отговорност пред партията и народа в сегашния момент. Несправедливо и необективно е следователно да се твърди, че е изпусната инициативата, както това направи другарят Стоян Михайлов.

Бих искал да коментирам от името на Политбюро още три въпроса.

Другарят Михайлов каза, че при посещението на генералния секретар в завод „Средец“ работник е поставил под съмнение ролята на интелигенцията в нашето общество и на това не е бил даден отговор. Всички, които гледахме предаването, можем да потвърдим, че другарят Младенов именно в отговор на това изказване подчертава своето голямо уважение към българската интелигенция и необходимостта преустройството да се извършва на базата на единството на цялата българска нация, на всички нейни отряди, слоеве и класи. Тъй че това твърдение абсолютно не отговаря на истината.

Другарят Михайлов засегна и въпросите на т.нар. „възродителен процес“. Не случайно в доклада, който изнесе другарят Младенов, Политбюро предлага една много внимателна формула, а именно да се върнем по-късно към обсъждане на въпроса по същество, тъй като на нас ни е необходим един задълбочен, изключително сериозен и всестранен анализ на проблема. Всички ние разбираме, че това е жизненоважен проблем за цялата нация, че той е надпартиен и че никой от нас, както и никой друг в България няма право да импровизира на тази тема.

Бяха казани критични думи по отношение на начина на провеждане на пленума от 8 декември и беше отправено твърдение, че решенията на този пленум са взети едва ли не под натиска на външни фактори, на улицата. Първо, няма нищо срамно в това една политическа партия да се съобразява с мнението на обществото, напротив, ако тя е сериозна политическа партия, тя именно така трябва да постъпва. И второ, решенията на пленума на 8 декември трябва да се оценяват преди всичко от политическата им, а не от процедурната им страна независимо от то-

ва, че процедурата има своето значение. Самата реакция на обществото на решенията на пленума показва, че това решение беше взето навреме и беше абсолютно правилно. Социологическите изследвания показват, че то се одобрява от 95 на сто от нашето население. Дори неформалните структури признават, че това решение е създадо нова ситуация, че то е предотвратило ескалирането на общественото напрежение в страната. Тъй че да се твърди, че решенията на пленума са негативен момент от дейността на Централния комитет означава да не се разбира какво същност става в нашия обществен живот.

И накрая бихме искали да подчертаем отново, че критичност, плурализъм, дискусия сега са ни изключително необходими на заседанията и в работата на Централния комитет, но крайната цел на тази критична дискусия трябва да е сплотяването на партията и нейното единодействие в интерес на обновлението, на новия курс, който започнахме на 10 ноември. От тази гледна точка всеки от нас трябва да умее да поставя интересите на партията и народа над личните, още повече над себичните интереси и чувства. Що се отнася до подмятането по адрес на някои членове на Политбюро, аз оставям това изцяло на съвестта на другаря Стоян Михайлов, тъй като народът е дал своята оценка за тяхното поведение, за тяхното чувство на гражданска и партийна отговорност.

Благодаря“.

След изказването на А. Луканов поисках думата за две реплики. Не ми я дадох. Никой не възрази на това грубо нарушение на демократизма.

Според мен, моето изказване предизвика скандал поради две главни причини. Първо, в него се съдържаше строга критика на новото партийно ръководство (че повтаря съществени пороци на живковизма, срещу който на думи въставаше, че не беше на нивото на политическите изисквания в тогавашните условия). Такава критика лесно не се преглътва. Очевидно новото партийно ръководство не беше се издигнало на необходимото ниво на зрелост. Второ, аз поставих въпроса за отговорността не само на Тодор Живков, а и на останалите членове на ръководството, особено на членовете на Политбюро. Това също не можеше да се хареса: по онова време на митингите Петър Младенов и Добри Джуrows с хванати и вдигнати ръце се представяха едва ли не за месии на партията и страната, освободили я от Живков; Андрей Лука-

нов по телевизията разказваше как се е прощавал със сина си пред опасността от физическа разправа с него от страна на Живков.

Луканов си позволи едно изопачаване на моето изказване. Той ме обвини в това, че съм бил против кадровите промени в състава на ЦК, извършени от пленума на 8 декември. Такова нещо няма изобщо. Както се вижда от текста на изказването ми, аз критикувах не самите кадрови промени, а начина по който бяха осъществени — според мен той беше антидемократичен и повтаряше аналогични пороци в прийомите на живковизма.

Струва ми се неслучайно обстоятелството, че Политбюро определи Луканов да разкритикува моето изказване. След 10 ноември той играеше възловата роля в партийното ръководство. Той се оказа най-яркият изразител на вредната амбиция да се прикрие отговорността на част от членовете на партийното ръководство и да се съхранят техните лидерски позиции в държавно-политическия живот. Самият Луканов непрекъснато манифестира досега необузданото си властолюбие и абсолютната си несамокритичност (Вж и 8). Тази амбиция доведе не само до безславно изтласкване от политическия живот на съответните бивши членове на ръководството на БКП, но и нанесе тежки вреди на партията.

Събитията след пленума показаха основателността на анализа ми. Наред с другото песимистичното ми предвиждане от финала на изказването: ако не се коригира политиката на партията и не се издигне на необходимото равнище, през 1991 г. — годината на нейната 100 годишнина — тя или няма да съществува, или ще бъде в опозиция, се сбъдна — получи се второто.

В края на декември 1989 г. се проведе нов пленум на ЦК. Той прие две важни решения. Пленумът обяви свикването на XIV извънреден партиен конгрес за края на януари 1990 г. В разискванията по този въпрос се изказах и аз. Без критика, само с предложения. За съжаление на нито едно от тях не беше обърнато никакво внимание. Отново заседанията на пленума се председателстваха от Луканов.

Предложих партийното ръководство да обсъди въпроса ще има ли първични партийни организации в предприятията и учрежденията при новата обстановка. Ако няма да има, как ще се осигурява присъствието на комунистите в дейността на трудовите колективи, за да не се получи вакуум. Ако ще има, какви изменения в тяхната структура и методи на дейност се налагат. По-късно въпросът за първичните партийни организации в пред-

приятията и учрежденията беше постепенно подхванат от опозиционните сили. Той беше решен в резултат на техния натиск без партията да е наясно какво трябва да прави. По този въпрос партията претърпя неуспех.

Поставих и въпроса за партийната собственост. Изтъкнах, че партията трябва да се отчете за средствата, получени от държавата. Необходимо е равностойността да се върне от почивните домове, от партийните домове, полиграфическата база и т.н. Тъй като този въпрос не може да не възникне, най-добре е за партията тя да изпревари поставянето му от опозиционните сили и сама по надлежния начин да го реши. Отново глас в пустиня. Известно е какви мощни удари и в какъв продължителен период бяха нанесени на партията във връзка с получените субсидии от държавата. И тук я постигна поражение.

Второто решение на пленума се отнасяше до правото на отделния гражданин да си сменя името. Всъщност се касаеше до правото преименувалите се турцизирани българи през 1984-85 г., пък и вдруги периоди, да получат отново арабско-турски имена, ако пожелаят това. С такива искания в София пред Народното събрание бяха дошли група българи мохамедани (помаци) от Благоевградско.

Пленумът изслуша доклад от Александър Лилев. За неговата подготовка беше съставена комисия с подгрупи по отделни проблеми, в която бях включен и аз. Каква беше моята изненада, когато разбрах, че пленумът по този въпрос е насрочен и докладът е готов без изобщо да се е събирала комисията. Учудих се на самочувствието на Лилев да излиза с такъв доклад без необходимата предварителна проучвателна работа.

На пленума разисквания практически нямаше. Луканов се беше превърнал в генерален манипулатор и постоянен председател на заседанията. По този начин пленумът нито можа да хвърли що-годе сериозна светлина върху преименуванията през 1984-85 г., нито изобщо стана дума за преименуванията, чиято история започва още веднага след Освобождението, нито можа да изработи поне в основни линии новата етническа политика на БКП. На 2.1.1990 г. депозирах в Политбюро писмо: след критика на начина, по който напоследък се провеждат пленумите, предлагам да се свика нов пленум за обсъждане на различните аспекти на етническите отношения в България като накратко формулирам тези аспекти, обединени в 10 проблема. Никакъв отклик. Никой да-

же не ме повика, за да ми каже ще се предприеме ли нещо.

Както се вижда, натрупах се доста факти, които показваха каква е възприетата стратегия на новото ръководство. Тази стратегия в редица пунктове се разминаваше с моите виждания.

Първо. Въпреки острата на думи критика и отричане на живковизма, новото ръководство не предложи задълбочен и обстоен анализ на сталинисткия тоталитаризъм и на неговата живковистка версия като определен тип социално управление и обществено устройство, като определена система от управленски, производствени, културни, образователни, пропагандни, спортни и т.н. институции, които функционират по определен начин и в своята съвкупност дават облика на обществено политическия и изобщо на социалния живот. Не става дума за монографични разработки, които са задача на науката и се нуждаят от повече време, а за достатъчно ясно и персонифицирано очертаване на жалоните. А без това отказът от сталинисткия тоталитаризъм придобива в определена степен терминологичен и шумотевиичен характер и неизбежно води до едностранчиви квалификации, но с обратен знак. Това и сега може да се констатира почти всеки ден от доста повърхностни и едностранчиви изявления на дейци, които са били членове на партийното ръководство по времето на Тодор Живков и от някои публикации в „Дума“.

Второ. Ръководството на БКП и по-късно на БСП не намери сили в себе си да постави както трябва въпроса за отговорността нито на партията като цяло, нито на отделните партийни органи и особено на партийните дейци. Не се получи разграничение между политическа и криминална отговорност, а те са качествено различни неща. Един от най-важните аспекти на въпроса за отговорността е свързан с отговорността на членовете на партийното ръководство — членовете на Политбюро, на Секретариата, Централната контролно-ревизионна комисия, пленума на ЦК. И досега този въпрос е неизяснен, налице са само най-обща декларация. Тук погрешната линия се открие ясно — да се прикрие личната отговорност на членовете на партийното ръководство и преди всичко на членовете на Политбюро. С подадените гласове за приемане оставката на Тодор Живков като генерален секретар те решиха, че са снели от плещите и съвестта си своята отговорност за верността си към живковизма — някои в продължение на десетилетия, а други за дълги години. Става дума за период, през който отношението им към живковизма се е характеризирало с

безусловна поддръжка и изобилие от суперлативи. Опитът да се прикрие отговорността доведе до редица разминавания с потребностите на новата обстановка и на етиката:

— Това беше свързано с явния стремеж да се запазят лидерските позиции на някои от бившите членове на партийното ръководство — една гибелна стратегия. Тук стратегията още от 10.XI.1989 г. трябваше да бъде: в най-кратък срок да се подготви ново партийно ръководство от умни и честни хора, които не са ангажирани с живковизма, а членовете на партийното ръководство до 10 ноември да се оттеглят от практическа политическа дейност, оставайки в най-добрия случай „съветници“, „експерти“. Това можеше да стане за половин до една година. На практика то ставаше, но под напора на събитията, а не като промислена политика на партийното ръководство, от което партията понасяше тежки морални удари;

— Беше направен опит да се прехвърли отговорността на лица, които отскоро са на върха и не могат да бъдат винени за икономическата и цялостната обществена криза. Най-драстичен е примерът с Петко Данчев, представен като един от главните виновници за икономическата криза. Това беше дълбоко неетично. От една страна се преувеличаваше многократно отговорността му, от друга — прикриваше се отговорността на други. Данчев е съзателят и дългогодишен ръководител на ботевградския завод за тапети. Едно предприятие, което се прочу в цялата страна с качествената си продукция. Иначе казано, тук Данчев се прояви като способен инженер и ръководител. През 1985 г. той беше назначен за председател на Асоциацията по биотехнологии към Министерството на машиностроенето със седалище в Пловдив, а през 1987 г. тя бе уголемена с включването в нея и на химическата промишленост. Даден му беше за управление един отрасъл, в който на много места техниката беше износена и даже в аварийно състояние, за което той нямаше никаква вина. Каквото и да е направил там за около 2 години, той не може да бъде един от главните виновници за кризата в националната икономика. Накрая той беше назначен за първи зам.председател на Министерския съвет. Говореше се, че Живков го гласи за министър председател. Но нима Данчев можеше да навреди толкова много на националната икономика само за 3 месеца, когато основните процеси идваха като непреодолима инерция. Тук оставям настрана личните мотиви в поведението на самия Петко Данчев.

Освен това с лека ръка и съвсем недиференцирано в известния документ на БСП за отговорността (23) бяха включени в дълги поредици имената на много хора. Без да е говорено с тях, без да са им поискани обяснения и възражения. И пак без разграничение на политическата от криминалната отговорност. Получавахе се така: всеки, който е работил в апарата на БКП, е престъпник. От устата на Георги Марков това звучи естествено, но дали на практика е така? Например, мнозина от първите секретари на окръжните комитети на БКП имаха подчертани заслуги в цялостното изграждане на инфраструктурата и за динамизирането на обществения живот в съответните окръзи. Нещо, което не би могло да се отрече въпреки евентуалните им слабости и грешки като ръководители.

Трето. Новото ръководство допускаше груби нарушения на вътрешно-партийната демокрация. Манипулативното ръководене на пленумите на ЦК се повтори и на XIV извънреден конгрес. Не се обръщаше внимание на някои официални предложения — писмени или устни. Не винаги се даваше възможност на критикуваните дейци да изразят отношение. Не се даваше ход на някои начинания, дори когато те са одобрени като идея — така известната комисия по деформациите, възглавена в началото на 1990 г. от Луканов, се оказа априори мъртво куче. Последното предварително ми беше ясно (при избирането му за председател в Народното събрание аз се въздържах) — не можеше човек с немалка лична отговорност за грешките и провалите в икономическата политика да бъде обективен при търсенето на конкретните виновници.

* * *

Специално отбелязване заслужава отношението на новото партийно ръководство след 10.XI.1989 г. към мен. На първо място то е характерно с пълна изолация. Възстановяването ми в ЦК на 16 ноември не можеха да не направят — иначе би било скандално. Но нито дума за критичните ми прояви срещу живковизма и за тяхната лична отговорност за гонението, на което бях подложен. Изпращане в един Министерски съвет, който беше обречен — те много добре са съзнавали това. Пред обществеността всичко е наред — виждате колко ценим Стоян Михайлов, — а всъщност удобно средство за пълно изолиране от политическото ръководство. Нито на едно обсъждане и решаване на какъвто и да е въпрос в ръковод-

ството на ЦК не съм канен. Даже, както вече казах, не бях поканен на срещите на генералния секретар с представители на интелигенцията и журналистите. Просто ме удиви обстоятелството, че след 10 ноември с мен никой от ръководителите не проведе проблемен разговор, въпреки неколкостранните ми заявки и даваните от тях обещания. Да не говорим за среща с мен на група от ръководни дейци или от колективен орган. До ден днешен. Нима не бих могъл да дам съвет, да аргументирам мнение, да помогна с нещо? И още едно обстоятелство — на XIV конгрес делегат от Кърджали подхвърли реплика срещу мен с обвинение в двуличиe по повод на преименуването през 1984-85 г. И досега не зная това негова инициатива ли беше или планирана провокация срещу мен. Аз отговорих на репликата. Обясних как стои въпросът с моето участие в преименуването. Посочих, че то бе такова, каквото и на повечето други членове от ръководството. Но те — независимо дали бяха в президиума или в залата — мълчаха. Никой не ме подкрепи, за което бяха достатъчни само две думи: „Има основание Стоян Михайлов, така беше“. Мълчеше председателят на конгресното заседание Андрей Луканов, мълчеше генералният секретар Петър Младенов, мълчаха Добри Джурев, Станко Тодоров, Георги Атанасов и т.н. Мълчаха, защото за разлика от мен не посмяха да заявят за личната си отговорност и защото това мълчание най-малкото внушаваше, че моята вина е по-голяма от тяхната. Във връзка с това, по-сетне по телевизията, по инициатива на Асен Агов, изкаран на повърхността на събитията от политическата пияна и впечатляваща със своята банална парвенющина, на два пъти моето име беше поставено на челно място като престъпник сред виновниците за преименуването. Зная кой е вдъхновил Агов да персонифицира така вината по преименуването. Няма да съобщя името му, защото по морални съображения нямам право да посоча източниците на информацията, а те са автентични. Тогава бях народен представител във Великото народно събрание, но на официалния ми писмен протест до телевизията аговци не отговориха.

Как може да се обясни това отношение на изолиране към мен след 10 ноември?

Тук ще предложа една обяснителна хипотеза.

Първо. Боязън от моята критичност, която се ръководи от обективен анализ, а не от меркантилни мотиви. Щом е могла да се прояви при Тодор Живков, още по-лесно ще се прояви по отношение на тях, както и се получи, особено на пленума на ЦК от

11-13.XII.1989 г. Със страдащия от кариеристични амбиции може да се сключи „търговска“ сделка, но с мен такава перспектива липсваше. Следователно — по-надалеч.

Второ. Гузна съвест — това са хората, които не възразиха на Тодор Живков, когато ме подгони. Те гласуваха и за снемането ми като секретар и за изваждането ми от ЦК. Те не издигнаха глас на протест даже срещу фактически неверните неща срещу мен в Тодор Живковия документ за преустройството на духовната сфера, нито срещу провокацията във в-к „Работническо дело“. Нека да си представим за миг какво би станало, ако поне още 2-3 души бяха подкрепили моето изказване на пленума от юли 1988 г., на който бях снет като секретар на ЦК. Е, ще кажат, тогава е било опасно. Наистина беше рисковано, но нали истинският комунист е готов да рискува за идеите си. Те не можеха да ме държат до себе си, защото самото ми присъствие ги разобличаваше и подкопаваше усилията им да се представят за месии, спасили страната от живковизма.

Трето. Може би е имало и страх от съперничество. Те не бяха се отказали от амбициите си да останат лидери в политическия живот и не знаеха дали аз няма да проявя властолюбиви аспирации, които да се сблъскат с техните. Затова по-надалеч и ако е възможно да се направи нещо за предварително изключване на вероятни комбинации за постове чрез моето компрометиране. Тук ми идва наум случаят „Горбачов — Михайлов“ от 1985 г., който е накарал поне някои от тогавашното Политбюро да активизират усилията си за отстраняването ми от ръководството, за да разчистват своя път към върха на пирамидата.

Този случай заслужава да бъде разказан. През есента на 1985 г. Михаил Горбачов със съпругата си пристигна у нас на официално посещение. Първото в чужбина след като беше избран за генерален секретар на ЦК на КПСС. При посрещането на летището (21.X.1985 г.), стигайки до мен по време на ръкуването си с подредените членове на партийното и държавното ръководство и поглеждайки ме, той отведнъж трепна. Дотогава не ме беше виждал, а сякаш ме позна. На 24 октомври имаше среща на Политбюро с него в ЦК. В коридора по същия начин се ръкува с членовете на партийното ръководство. При ръкуването си с мен каза: „Читам Вашата книга“. Тогава ми стана ясно откъде идва припознаването му на летището. През лятото на същата година се появи на руски моя книга — сборник с по-рано публикувани на български език мои на-

учни трудове. Тъй като Раиса Горбачова беше проявила специален интерес към българската социология по време на посещението си у нас (пак с мъжа си през 1984 г.), аз ѝ изпратих екземпляр от книгата. Очевидно книгата я беше заинтригувала и тя е запознала Горбачов с нейното съдържание. Книгата е била предмет на разговори между двамата, за да запомни той образа ми от отпечатаната снимка и да ме припознае на летището. След репликата на Горбачов „Читаем Вашу книгу“ Г.Йорданов, който беше до мен, веднага ме запита: „За каква книга става дума?“ Аз му обясних, че в Москва преди 3-4 месеца се е появила моя книга и че Горбачов вероятно нея има предвид. Г.Йорданов възкликна: „Каква осведоменост!“. На същия ден вечерта имаше официален прием по случай високото посещение. Там се запознах с Раиса Горбачова. При ръкуването тя ми каза, че книгата е интересна и още малко ѝ остава да я дочете. При изпращането на летището (25 октомври) Горбачов и Раиса вървяха един след друг, сбогувайки се с членовете на ръководството. Като дойде до мен, Горбачов се спря, обърна се към съпругата си и попита: „Раиса, познакомилось с автором?“ Тя потвърди и те продължиха сбогуването по-нататък. Но тези реплики ги задържаха при мен, което беше направило впечатление и на телевизионните зрители (изпращането се предаваше пряко). По този повод после мнозина ме питаха какво е говорил Горбачов с мен. Този епизод отново потвърди, че книгата ми е предизвикала интерес — за Горбачови аз бях „авторът“. Разбира се, всичко това не остана скрито от членовете на партийното ръководство.

Имам основание да предполагам, че стремежът към по-високи позиции в йерархията и съответно към отстраняване на конкурентите е изиграл определена роля в мотивирането на отношението към мен на някои членове на партийното ръководство. Още повече, че след този случай с Горбачов и Раиса се пуснаха слухове, че аз съм негов състудент, близък и др.под., което изобщо не отговаряше на истината.

Разбира се, да се гледа на мен като на конкурент в усилията за изкачване по стълбицата на властта е било необосновано, защото аз никога не съм проявявал амбиции за постове в йерархията. Няма нито един член на научни съвети, където са ставали моите хабилитирания и защиты на дисертации, който по пряк или по косвен начин от мен лично или от мои близки да е бил обработван да гласува положително. Няма нито един случай, когато аз лично или чрез други лица по какъвто и да е начин да съм про-

явил инициатива и да съм сторил ходатайство за получаване на постове. Два примера смятам за особено характерни.

На XIV партийен конгрес беше направен отвод на кандидатурата ми за член на Висшия партийен съвет. След четири изказвания, подкрепили кандидатурата ми, конгресът отхвърли отвода с огромно мнозинство. Нямаше никакво съмнение, че конгресът щеше да ме избере. Но тъкмо тогава аз станях и си направих самоотвод. По приетата практика самоотводите се приемаха без обсъждане и гласуване. Бях извикан от партийното ръководство с молба да си оттегля самоотвода, но отказах. Вече бях решил да се оттегля от ръководна политическа дейност. През това време мои колеги социолози се юрнаха да правят на всяка цена политическа кариера — Чавдар Кюранов, Петър-Емил Митев, отказвайки се от дотогавашните си светогледни и политико-методологически схващания, без дума да споменат за тях и приемайки конюнктурни позиции с изгледи за политически успех. Кюранов след 10 ноември беше тръгнал да потурчва българите мохамедани в Гоце Делчевско — в онзи момент това създаваше бърза популярност. Такъв морал ми е бил винаги чужд и аз не можех да тръгна по пътя на политическия кариеризъм.

В края на март 1990 г. се появи във в-к „Работническо дело“ статията ми във връзка с промяната на името на БКП. След нея не само неофициално, но и в печата започна да се говори, че аз ще основавам партия. Получих редица писма. Много хора ми звъняха по телефона. Това продължи дълго. Не съм имал такива намерения. Без да прозвучи нескромно бих прибавил. Сега се пръкнаха над 100 партии, движения, центрове, коалиции. И къораво, и сакато се юрна да създава партии, та даже и Иван Глушков... Винаги се учудвах на самочувствието на Стоян Ганев, който успя да хвърли доста нечистотии върху хубавото българско име Стоян, когато се изправяше да говори от трибуната на Великото народно събрание от името на Обединения демократичен център. Все едно, че легионите на цялото човечество вървяха след него. Обединен демократичен център — колко внушително звучи за ухото на незапознатия и на политическия наивник. Обединен демократичен център, че това предполага редица организации, всяка от тях утвърдена и със свой електорат. Но в случая нямаше и няма нищо подобно — Обединеният демократичен център се състоеше от двама души и половина, и сега те не са повече. Ако Обединеният демократичен център участва отделно в избори и получи ня-

колко стотин, хайде нека бъдат няколко хиляди гласа, и това би било много добре. Сега Обединеният демократичен център стана Обединен християндемократичен център, сиреч няма идеи и идеали, търси се само удобна, все още не гъсто заселена политическа ниша, даваща възможност за политическа котерийност.

Мисля, че моята организационна култура и опит, както и ерудицията ми не са по-долу от тези на голяма част от лидерите на политическите партии, движения, центрове и коалиции сега. Можех да създам сравнително масова партия, която сега би играла роля в политическия живот. Но се отказах съзнателно, защото това отговаряше на промислената ми ориентация при новите условия. От една страна, продължавам да смятам, че всички членове на ръководството на БКП до 10.XI.1989 г. трябваше да се оттеглят от ръководна политическа дейност, защото всеки един от нас, който повече, който по-малко, носи солидарна отговорност за предишната политика. Следователно, запазването на лидерската позиция ще пречи при изчистването на тежките наслоения от живковизма, при обективното решаване на въпроса за отговорността, на размаха при демократизацията и хуманизацията на партията. От друга страна, то щеше да бъде пречка при създаването на партия както напълно пречистена от живковизма, така и вярна на социалистическия идеал.

* * *

През декември 1989 г. във в-к „Литературен фронт“ се появи един материал, който визираще и мои изяви. Това ми даде повод да изложа най-обща оценка за политическото си поведение. Статията си в същия вестник (25.I.1990) озаглавих „Трудният път към истината и мъжеството“. В нея отново подчертах своята солидарна политическа отговорност за участието си в партийното ръководство през известен период (16). Самокритично изявление в този дух направи и Георги Йорданов през 1991 г. (8).

Извънредният конгрес на БКП (31.I.-2.II.1990 г.) беше огледало на започналите и буйно разгърналите се след смяната на Тодор Живков процеси на дълбоко и всестранно преустройство. Сред членовете ѝ се извършваше многолика диференциация. Появиха се различни течения и фракции. Кипежът се усилваше. Социално политическите процеси се съпътстваха от много лични амбиции за политическа кариера. Конгресът, според мен, направи

значителна крачка за реформирането на партията. Категорично, макар и недостатъчно аналитично и самокритично бе осъден живковизмът. Възприемане на нови ценности от социалдемократичен вид и отказ от стари. Легитимиране на нови структурни форми и механизми и отхвърляне на предишни. Значително изменение в състава на централните ръководни органи. Утвърждаване на различни политически движения в партията, които придобиваха и относителна организационна обособеност, а някои по-късно се отделиха в самостоятелни партии. Самият конгрес даде тласък на тези изменения. БКП преставаше да бъде оръдие на живковизма, тя направи съществена крачка към социалдемократизиране.

Опитите на екстремистките сили в СДС по-подир да не признават никакви същностни промени в БКП, да си служат със старото название разкриват само тяхното политическо плиткоумие и липсата на желание да вървят по пътя на демократизацията. Те виждаха само себе си и се ръководеха единствено от алчните си интереси да натрупат собственост в мътните води на прехода и със средствата на държавната власт и по този начин да заемат завинаги господстващи позиции в икономическия, духовния и политическия живот. Но тяхната безкрупулност и цинизъм в разрушаването и ограбването на построеното преди, латентният неофашизъм, който таеха в себе си и който прозираше навън в политическия живот, прекалено бързо ги дискредитираха дори сред значителни слоеве на собствения им електорат. За по-малко от година тяхното правителство падна, за да отстъпи място на по-разумни сили.

Друг е въпросът за насоката на промените в БКП. Според мен, пътят, по който тя вървеше скоро я изведе извън рамките на социалистическия идеал. Това обстоятелство направи невъзможно оставането ми в нейните редове. В този смисъл тя се измени повече, отколкото беше необходимо.

За да завърша с XIV конгрес искам да разкажа за още един епизод, засягащ и мен. Накрая, преди избирането на Висшия партиен съвет бях извикан от генералния секретар Петър Младенов в присъствието на Добри Джуров, Андрей Луканов, Станко Тодоров, Александър Лилев. Там заварих също повиканите Валери Петров, Стефан Продев, Светлин Русев, Младен Киселов и други. Младенов се обърна към нас с молба да си оттеглим самоотводите за членове на Висшия партиен съвет, защото отсъствието на имената ни във висшия ръководен орган на партията отслабвало нейния интелектуален потенциал. Аз заявих, че не мога да

оттегля самоотвода си. Джуров се обърна към мен с упрек: личните интереси трябвало да се изоставят сега. Рязко му възразих пред всички присъстващи: Тъй като ме предизвиквате, ще Ви кажа — не желая да работя с Вас, защото Ви нямам доверие.

Всички присъстващи си оттеглиха самоотводите и бяха избрани във Висшия партийен съвет. Със своя отказ направих значителна крачка към освобождаването си изобщо от ръководни политически постове. По-късно Младен Киселов публикува писмо, че се оттегля от Висшия партийен съвет.

На 21.III.1990 г. започна референдума в БКП за промяна на името ѝ. Няколко дена преди това (17 март) във в-к „Работническо дело“ се появи голяма статия на Петър-Емил Митев по въпроса. Това беше най-тежкият артилерийски снаряд на партийното ръководство, обосноваващ социалдемократизирането на БКП. Тогава Митев придоби популярност с платформата „Път към Европа“. „Европейците“ разгърнаха амбициозна дейност по създаването на свои клубове, като по този начин си изграждаха относително обособени организационни структури. Очевидно те се стремяха към хегемония в БСП. От съдържателна гледна точка европейската платформа ме изненада: безпомощна смесица от еkleктично съединени положения, замълчани факти от общественно-политическия живот в Европа, света и у нас, тенденциозна едностранчивост, липса на чувство за национално достойнство, аморфност на целите. Познавам добре творчеството на Митев — един ерудиран учен, с хубав стил, главните му сполуки са в анализи от емпирични социологически изследвания в неголеми публикации. Питам се: защо той не си използва ерудицията в пълнота или по-точно защо я използва едностранчиво и защо променя радикално методологическите си позиции — заради конюнктурни политически устремления ли?

Същите впечатления и въпроси в още по-остра форма предизвика у мен статията му, защото тя страдаше от същите принципни дефекти. Дотогава „Работническо дело“ не помести по-крупни опити за полемика с възгледите, изразени от Петър-Емил Митев и които явно се споделяха от мнозина в партийното ръководство. Това ме накара още същия ден и през следващата нощ да напиша статията си „Промяна — да, но каква и за накъде?“ Предадох я в „Работническо дело“ в понеделник (19 март), два дена преди започването на референдума.

Беше отпечатана едва в събота (24 март), когато референду-

мът свършваше и тя вече не можеше да окаже влияние върху неговите резултати. Този факт не ме изненада — манипулацията, вместо открита борба на идеи, не беше престанала.

В статията си полемизирах остро със становищата на Петър-Емил Митев. Три са главните ми критични бележки:

Първо. Европа, т.е. капитализмът не бива да се идеализира. Налице са огромни завоевания в производствената сфера, в демократичните форми и т.н., но това е постигнато в условията на антагонистична обществена форма, съдържаща много кръв, грабежи, насилие, колониализъм, политически убийства, нищета на значителни маси, лумпенизация на значителни слоеве, изкуствено задържане и невероятна изостаналост на повече от две трети от човечеството и др.под. „Европейците“ и съмишлениците им напълно забравяха за това. Такава едностранчивост беше груба манипулация на общественото мнение.

Второ. Ни най-малко не отричам положителната роля на социалдемократията в развитите западни страни. Но социалдемократията не е благородна девица, тя също има грехове. В редица страни след Първата световна война министри социалдемократи разстрелваха работническата класа. Не случайно Густав Носке, военен министър в Германия (февруари 1919 — март 1920), разстрелвал стачкуващите берлински работници, един от организаторите на белия терор, в т.ч. на убийството на Карл Либкнехт и Роза Люксембург, доживява последните си години с хитлеристка пенсия. Защо Петър-Емил Митевци и изобщо „европейците“ скриват такива факти? Нима идеализацията на социалдемократията не е социална фалшификация?

Трето. Още по-важно е обаче, че социалдемократията от определен исторически момент нататък се превърна в интегриран елемент на капиталистическата обществена система, обслужващ успешно нейното функциониране и хомеостазис. Социалдемократията се отказа от социалистическия идеал в момента, в който реши, че крайната ѝ цел е да полага усилия за подобряване жизненото равнище на някои социални слоеве, без да се бори за отстраняване на причините за социалната несправедливост и на експлоатацията. Дълги години, даже десетилетия социалдемократите управляваха в редица западни страни. В нито една от тях обаче, не настъпи съществено изменение в типа на функциониране на обществото. Капиталът чудесно се чувства в техните топли прегръдки.

Оттук именно е принципното ми несъгласие с безрезервната

социалдемократизация на партията. Ето защо след промяната на името ѝ, индикатор за една принципно неправилна еволюция, аз повече не можех да остана неин член и не се регистрирах като такъв.

На статията ми Петър-Емил Митев не отговори, нито някой от неговите съмишленици. Може би аз греша, настоявайки на хуманизма на идеите за неексплоататорско общество? Но както вече посочих, търговия с тях нито преди 10 ноември, нито след това съм правил. Нямам никакво намерение тепърва да го правя заради постове, богатства и слава. Времето рано или късно ще покаже кой е бил прав. То винаги в края на крайщата с безпощадност е премервало ценностите и личностите. Надявам се, че то ще се окаже благосклонно към моята методология и световъзприятие.

* * *

В линията да се замълчават моите критични прояви преди ноември 1989 г., даже да се правят необосновани внушения за мен даде своя влог и в-к „Дума“. От една страна, този факт не ме учуди: „Дума“ беше орган на БСП и не можеше поне в най-общи линии да не следва политиката на партийното ръководство. От друга страна обаче, „Дума“ проявяваше достатъчно автономност и което е не по-малко важно в случая — неин главен редактор бе Стефан Продев. Познавам творчеството му. Няма да скрия, че ми харесва както стилистиката му, така и емоционалността му. Спомням си с какво въодушевление една гимназистка в началото на 60-те години ми говореше за неговата книга „Фред или пролетта“. Всъщност аз още не знаех за нея, веднага след разговора я прочетох. Тя породила у мен същите чувства. На редица познати съм препоръчвал един от бисерите на Продев „Евангелие не по Матей“. В него е целият Продев като патос, като идейност, като стил. Кратката новела е публикувана през 1977 г., чете се на един дъх, в нея има предусещания, значително изпреварили времето си, които звучат актуално и днес.

В ЦК на БКП почувствах резервирано отношение към Продев. Питам някои — не можеха да ми кажат нещо конкретно, но за тях той не беше от съвсем „здравите“. По-късно имах възможност да го слушам на журналистически форуми и сам да разговарям с него. Така се формира едно взаимно доверие, искам да вярвам, че и от негова страна то не е изчезнало. Много го ценеше като талан-

глив, самостоятелно и критично мислещ и бунтуващ се срещу социалните пороци, доколкото Продев беше главен редактор на сп. „София“, тогавашният секретар на ГК на БКП Васил Момов, който по-късно стана мой заместник в отдела на ЦК на БКП. Продев с вътрешно предразположение посрещна антисталинистките повеи от СССР, идеите за гласност и демократизация. Той си позволи драстични „волности“ на страниците на в-к „Народна култура“ и, разбира се, беше снет като главен редактор.

Ето всичко това контрастираше с начина, по който „Дума“ се отнасяше към мен.

По едно време във вестника се появи нова рубрика с материали върху основата на протоколи от пленуми на ЦК, от заседания на Политбюро и Секретариата на ЦК по отделни проблеми — информацията за тях се придружаваше и с известно тълкуване и внушения. В тази рубрика в продължение на три броя (бр.232, 233 и 234 от ноември 1990 г.) се появи материал на Ангел Бонев как се е оформило решението да се започне преследване на членовете на Русенския комитет, създаден на 8.III.1988 г. Аз съм представен едва ли не като главният подбудител за предприемане на репресиите.

Ангел Бонев не съобщава обаче, че решението за начина на действие и за мерките, които трябва да се предприемат, е взето не на заседание на Секретариата, а на среща при Тодор Живков с участието на няколко члена на Политбюро — Чудомир Александров, Йордан Йотов, Гриша Филипов, Милко Балев, а може би и други. Ако те са запазили лична доблест, не ще отрекат този факт. Освен това, по повод създаването на Русенския комитет в София Секретариатът има импровизирана среща на следващия ден сутринта (9 март), на която, както вече посочих, се оформиха разумни идеи за целесъобразните мерки. Авторът не може да се оправдае с факта, че липсва протокол от тази среща на Секретариата, както и от срещата при Живков. Щом се е заел да информира обществеността и да прави внушения за конкретни лица, той е бил длъжен да проучи въпроса до пълното установяване на истината.

Авторът не посочва на читателите и скрива факта, че тъкмо поради моята позиция спрямо Русенския комитет аз бях отстранен от участие в разпитването на членовете му в Секретариата на ЦК, че не съм взел участие в изключването на Георги Мишев, Христо Смоленов и Соня Бакиш от БКП. Ще напомня: отстра-

няването ми от участие в това разпитване всъщност се оказа началото на гонението срещу мен.

Авторът скрива също така факта, че по повод на Русенския комитет само след две седмици и половина се проведе целодневно заседание на Политбюро, за което вече стана дума, че на него главният огън на присъстващите бе насочен срещу мен, че на това заседание Тодор Живков обяви изпращането ми в отпуск, т.е. отстраняването ми от функции на секретар на ЦК. А за това заседание има стенографски протокол.

Както се вижда, Ангел Бонев твърде много неща скрива, при това обстоятелства от първостепенно значение, което е довело до деформиране на истината за моето участие в онези събития, до фактическото ми оклеветяване от автора и вестника.

По-късно в същата рубрика и от същият автор се пише за пленума на ЦК на БКП от 19-20.VII.1988 г. (бр.9 и 10 от януари 1991 г.). Но в материалите се съобщава за освобождаването само на Чудомир Александров като член на Политбюро и секретар на ЦК, на Станко Тодоров като член на Политбюро и на Светлин Русев като член на ЦК. За Стоян Михайлов нито дума. Това премълчаване не може да бъде обикновена грешка. То е израз на линия в отношението към мен.

В случая се снемат четирима души от партийните им постове. Но мотивите и смисълът за снемането при четиримата са качествено и дълбоко различни. Светлин Русев и Стоян Михайлов се снемат заради опозиционни прояви срещу живковизма (за тях вече говорих), докато снемането на Ч.Александров и Ст.Тодоров става по съвсем други причини.

Иначе културен, с богат организационен опит и възможности за работа, Александров никога и в никакво отношение не е противоречал на Живков, той се нагаждаше бързо към неговите указания и позиции. Същата линия той провеждаше и като ръководител на Секретариата на ЦК от началото на 1986 г. Тъкмо през тези последни две години той толкова се харесал на Живков, че последният започнал да го подготвя за свой приемник като генерален секретар. Да се предизвика обичта на Живков не става с възражения, критика и противодействия. Освобождаването на Александров дойде като резултат от конкурентната борба за наследяването на генералното секретарство.

Що се отнася до Тодоров, пак ще повторя, той защити съпругата си и предложи подмладяване на Политбюро. Една достой-

на проява от негова страна. Но той никога и с нищо не е критикувал политиката на Живков, нито се е разграничавал от нея. Напротив още от 50-те години той е един от малцината, които до ноември 1989 г. са несменяема опора на Живков, в това число 5 години като втори човек в партията, 10 години като председател на Министерския съвет и 8 години като председател на Народното събрание. На заседанията на Политбюро често пъти първи, а в останалите случаи най-много втори или трети, той вземаше думата за да изкаже одобрително отношение към всяка докладна записка или предложение на Живков.

В този контекст замълчаването на моето име не е случаен пропуск, а отвлечане на вниманието на обществеността от един крупен факт: членовете на Политбюро тогава не се оказаха на висота. Те не само че не бяха в опозиция на Тодор Живков, а продължаваха да се отнасят към политиката му одобрително и суперлативно. Като цяло и ЦК си оставаше машина за единодушно гласуване. На този пленум изключение бе акад. Николай Ирибаджиков, който прояви смелост с изказване в моя защита, и в определен смисъл Стоян Караджов и Вера Начева.

Така става ясен смисълът на замълчаването за Стоян Михайлов. То цели да преиначи оценката за поведението на онези членове и кандидат-членове на Политбюро, които след 10.XI.1989 г. щяха да преувеличават заслугите си за снемането на Живков и съответно да омаловажават своята отговорност за неговата политика.

Тези прояви на автора — Ангел Бонев — не ме смутиха. Очевидно се касаеше за журналист с недостатъчен морал. Но информациите ме разтревожиха с оглед правилността на следваната от вестника линия. Допускането на такава тенденциозност неизбежно придава на борбата срещу живковизма като модификация на сталинисткия тоталитаризъм известна фразеологичност, лишава я от последователност и радикалност.

Вероятно Стефан Продев се е предоверил на автора на тези публикации. Но това не го извинява. При подобни публикации следва да се изслушат и обясненията на засегнатите без, разбира се, да е задължително те да бъдат уважени. Доколкото те засягат мен, а Продев добре ме познаваше, това още повече е било задължително.

Смятах, че горните публикации, доколкото се отнасят до мен, са един епизод, останал в миналото, ако не се беше появил нов факт. „Дума“ публикува редица протестни материали по повод не-

законосъобразното ми задържане от прословутия Татарчев на 22.VII.1992 г. Аз съм искрено признателен на редакцията и лично на Стефан Продев за тази помощ. За съжаление и тук се прояви рецидив на пристрастното отношение към мен. „Дума“ (бр.233/29.IX.1992 г.) публикува призива на акад. Николай Ирибаджак за освобождаването ми от „Развигор 1“, но съкращавайки един важен пасаж. В него Ирибаджак говори за пленума на ЦК на БКП при снемането ми като секретар на ЦК и по-конкретно за моето изказване на този пленум. Той оценява изказването ми така: „Навярно някои са очаквали, че Стоян ще се опита да се оправдава, да моли за снизхождение или да си посипва главата с пепел. А в действителност, в продължение на 20-тина минути той направи такова смело, аргументирано и остро критично изказване срещу провежданата от Тодор Живков политика като генерален секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на НРБ, каквото не бе слушал нито един пленум на ЦК на БКП след Април 1956 г.“(2). Очевидно в-к „Дума“ продължава да следва линията на ръководството на БСП да се замълчават критичните прояви на Стоян Михайлов против политиката на Тодор Живков преди ноември 1989 г., което едва ли е от полза за самата БСП.

Ала има нещо още по-важно. „Дума“ продължава да следва принципно погрешната линия към някои бивши членове и кандидат-членове на Политбюро, преувеличавайки техните заслуги за оставката на Тодор Живков и непоставяйки изобщо въпроса за тяхната отговорност. Позволява си дори идеализиране на някои, особено на един от тях. Оставям настрана плащането на данък на отъждествяването на социалистическите и комунистическите идеи със сталинисткия тоталитаризъм. Но така „Дума“ не помага за пълното прочистване на БСП от остатъците на живковизма, за утвърждаването ѝ като една от главните демократични политически сили в нашата страна.

НЕЗАВИСИМ ДЕПУТАТ ВЪВ ВЕЛИКОТО НАРОДНО СЪБРАНИЕ

Още през март 1990 г. новото ръководство на общинския съвет на БСП в Ботевград започна да ме агитира да дам съгласието си за издигане на кандидатурата ми в предстоящите парламентарни избори. Редица срещи проведеха с мен. Нямали по-подходящ кандидат. Имал съм авторитет като интелектуалец и като неопетнен бивш член на партийното ръководство. Особено значение отдаваха на разграничението ми от живковизма. Те осъждаха разширения пленум на Общинския комитет на БКП в Ботевград след снемането ми като секретар на ЦК.

Няколко пъти отказвах на настойчивите молби на общинския съвет. На 10.IV.1990 г. у нас в София дойдоха Георги Наков — председател на Общинския съвет на БСП, и активистите Борис Георгиев и Марин Маринов. И тримата дълбоко уважавани от мен и досега. Дълго разговаряхме. Те повече не можеха да чакат — срокът за издигане на кандидатурите изтичаше. Отново подновиха настойчивата си молба. В края на крайщата отстъпих, давайки съгласието си. Двата общински съвета на БСП (Ботевград и Правец) след съгласуване с Висшия партийен съвет, издигнаха моята кандидатура за народен представител от името на БСП в 131 Ботевградски мажоритарен район. Наскоро след това се проведеха два митинга — в Ботевград и Правец — за официално обявяване на кандидатурата. На митинга в Ботевград участва като официален представител на Висшия партийен съвет Станко Тодоров, а на митинга в Правец — акад.Ирибаджакوف също като представител на Висшия партийен съвет. На 28.IV.1990 г. бях извикан от Румен Сербезов, тогава секретар на Висшия партийен съвет. От името на ръководството на БСП той ме помоли за съгласие моето име да бъде включено и в пропорционалната листа на БСП за Софийски окръг. Отговорих му: Щом вече съм дал съгласието си за участие в изборите в мажоритарен район, а вие имате нужда от авторитета ми, естествено е да не възразя. На 5 май се състоя съвещание с ръководствата на всички общински съвети на БСП в Софийски окръг за обсъждане на пропорционалната ок-

ръжна листа. Бяха ми зададени редица въпроси, на които отговорих. Там бяха Соня Младенова, Георги Тамбуев и други, също включени в пропорционалната листа. Накрая съвещанието реши аз да остана в пропорционалната листа и да я възглавя.

Какво беше моето удивление, когато узнах, че само след два дни Висшият партиен съвет е взел решение да се откаже от мен като кандидат на БСП както в пропорционалната листа, така и в мажоритарния район. Такова двуличие не съм допускал. Представи си, читателю: Висшият партиен съвет си дава съгласието общинските съвети да издигнат кандидатурата ми в мажоритарен район, изпраща свои официални представители на митингите в Ботевград и Правец, моли ме за съгласие името ми да бъде включено в пропорционалната окръжна листа, знае, че съвещанието на всички общински съвети в Софийски окръг е решило аз да възглавя тази листа и отведнъж — удар с нож в гърба до дръжката.

Защо такава подлост?

По-късно, запознавайки се с протокола на заседанието на Висшия партиен съвет (29), установих, че предложението да отпадна от листата на БСП е направил Чавдар Кюранов. Този факт ме изненада силно. След завръщането си от работа в Швейцария, той постъпи на работа в Института по социология на БАН и с мое съдействие. С него съм имал колегиални отношения, даже съм го смятал за приятел. От моя страна липсваха постъпки, накръняващи неговите интереси, които биха могли да мотивират този негов двуличен ход. Официално той аргументирал отвода с две съображения. Нека да ги разгледаме.

Първо. Листата на БСП не трябвало да буди съмнение, защото СДС чакало някои имена в нея, за да започне канонада. Отнесено до мен, това означава, че моето име ще компрометира листата на БСП. Тази постановка на Кюранов предпоставя две презумпции: първата — доколкото Кюранов не прави отвод на Добри Джуров, на Станко Тодоров, на Андрей Луканов, на Александър Лилев, следва, че според него моята солидарна политическа отговорност за предишния режим е по-голяма от тяхната. Но такова допускане е смешно за всеки, който що годе познава нещата; втората презумпция — Стоян Михайлов е компрометиран, защото е злоупотребявал със служебното си положение за да се обогатява, постъпвал е несправедливо към хората. За нещастие на Кюранов, досега не бе изнесен нито един факт в тази насока. Обратно, изнесени бяха редица факти, които показват, че Стоян Ми-

хайлов е поемал политически риск, за да защитава някои дейци, да даде път на художествени произведения и т.н. Както се вижда, този довод на Кюранов не издържа критика. Самият факт, че Михайлов спечели изборите в мажоритарния район след снемането на кандидатурата му от Висшия партийен съвет като независим депутат показва, че той не е бил компрометиран, а е имал определен авторитет. В същото време Кюранов загуби изборите в мажоритарния район и трябваше след това да бъде вмъкнат във Великото народно събрание посредством пропорционалната листа.

Второ. Стоян Михайлов бил против цялата линия на партията сега. Съвършено открито и принципно той изложил отрицателното си становище към тази линия. Вероятно в случая Кюранов има предвид моята статия във в-к „Работническо дело“ от 24.III.1990 г. за промяната в партията, за която вече стана дума. Тук той представя неточно нещата. Аз никога не съм бил против промяната на БКП. На XIV конгрес изрично говорих за неотложната и съдбовна необходимост от реформиране на партията, за да излезе от позорното положение да бъде оръдие на личната власт. Въпросът следователно е друг: каква да бъде промяната? По този въпрос моето мнение е качествено различно от това на Кюранов. Но няма наличието на алтернативни виждания в БСП може да я компрометира? Излиза, че в БСП може да има само едно идейно виждане — това на кюрановци. Че къде остана неговият „демократизъм“? Нали той пледираше за допускането в БСП на различни идейни виждания. Кога говори искрено Кюранов: когато отстоява тезата за идеен плурализъм в БСП или когато забранява на Стоян Михайлов да има собствена позиция за характера и промяната на партията? Вижда се колко е фалшив и вторият аргумент на Кюранов за „отлюспването“ на Стоян Михайлов от кандидатурите на БСП.

При това Кюранов демонстрира изключително къса памет, забравяйки, че Стоян Михайлов единствен от предишното ръководство на БКП беше подгонен от Тодор Живков с одобрението на цялото тогавашно Политбюро, че в това отношение бяха създадени от живковизма няколко прецедента, неизвестни от десетилетия. Та тъкмо този факт, като една от проявите на вътрешнопартийната опозиция при това на нивото на ръководството на партията, беше необходимо да се използва от Висшия партийен съвет. Но партийното ръководство след 10.XI.1989 г. възприе друга линия: да замълчава всичко това, та до ден днешен, включи-

телно и на страниците на „Дума“. Показвайки се като съвременен демагог обаче, Кюранов не помага на партията, а в личностен план не може да скрие своята неетичност.

И още нещо: Кюранов не просто забравя, той прикрива собствената си политическа обремененост: той беше в продължение на години отговорен работник в чужбина на Запад, работи в апарата на ЦК на БКП като политически помощник на Александър Лилев, тогава член на Политбюро и секретар на ЦК, което значи, че е имал ранг на заместник зав.отдел на ЦК. Това беше високопоставена номенклатурна длъжност. Известно време той беше отговорен работник в Държавния съвет, като съветник на Пеко Таков. При предишния режим в последните години той беше командирован в чужбина, предимно в западни страни, много пъти всяка година.

Как при това положение може да се обясни този необективен и неетичен ход на Чавдар Кюранов? Струва ми се, че остава една най-вероятна версия: освен някои характерологични качества и особености на възпитанието тук си е казало думата опасението да не би Стоян Михайлов да се окаже негов конкурент в амбициозните му усилия да се издигне на лидерски позиции в политическия живот и по-конкретно в БСП, както и стародавната професионална завист, на която той е станал жертва.

На следващия ден след решението на Висшия партийен съвет, вече 8 май (на 10 май приключваше регистрирането на кандидатите), ръководителите на общинските съвети на БСП в Ботевград и Правец идват в София и правят упорити усилия да се отмени скандалното решение на Висшия партийен съвет. Напразно. На 9 май вечерта те провежда съвместен пленум на двата общински съвета за обсъждане на новосъздадената ситуация. Изказват се над 30 души. Съвместното заседание не се отказва от моята кандидатура и решава да я регистрира като независима. На другия ден сутринта само за два-три часа събират 807 (при необходимите 700) подписа и докрая на работното време регистрират по установения ред кандидатурата ми. Така станах независим кандидат, а след това независим депутат. Аз отдавна си бях независим. Очевидно било ми е съдено да понеса удари не само от живковизма, но и от послешното партийно ръководство. Тази грозна история още повече затвърди увереността ми в правилността на линията, която следвах.

В предизборната борба излагах в позитивен план моите виждания за бъдещата политика на Народното събрание и властта: да се даде възможност за съществуване на всички форми на собстве-

ност (частна, кооперативна, държавна и т.н.) като всяка от тях доказва своите предимства и възможности в лоялна конкуренция с другите, поставени при еднакви икономически и правни условия; в политическия живот да се утвърди плурализъмът и парламентарната демокрация; да се осигурят правни и политически условия за неограничено разнообразие на средствата за масова информация, за обогатяване на духовния живот; въпросът с ТКЗС да не се решава административно, а да се даде възможност самите кооператори да решат съдбата им, тия, които пожелаят да излязат от тях, да си получат внесената земя и инвентар; да се вземат мерки да не се раздробява отново земята; да се осигурят условия за редовно и справедливо актуализиране на пенсиите; изтъквах, че отричането на живковизма не означава нихилистично отхвърляне на изграденото, че българският капитализъм е докарал страната до безизходица; напомнях за демократичния антифашистки характер на въоръжената борба по време на Втората световна война.

В полемика със СДС не влизах. Борбата на СДС срещу живковизма имаше основание. Освен това най-общите устремления на основните политически сили — установяване на пазарно стопанство и демокрация — се схождаха. След краха на сталинисткия тоталитаризъм, който дискредитира напълно обществената собственост, идеите на комунизма и марксизма като теория и начин на мислене, това беше неизбежно. Самата БСП се отказа от тези ценности и възприе насоките към пазарно стопанство и демокрация, т.е. към неокапитализъм като своя програма.

Нито една лоша дума не казах за своите конкуренти, вкл. за главния си конкурент Георги Бакалов (от партията на Дертлиев), който беше кандидат на СДС. До първия тур на изборите (10 юни) и пропагандата на опозицията беше съдържана по отношение на мен. Имаше някои подхвърляния за „възродителния процес“ при обичайното невежество относно съдържанието на това понятие и без никакви конкретни факти за мои прояви. Но след първия тур, в който поведох с над 400 гласа пред Бакалов, пропагандата на СДС стана злостна, вулгарна и невъздържана, придобивайки преди всичко личен характер. Пропагандистки коли денонощно обикаляха избирателния район. От високоговорителите им се лееха заклинания и хули срещу мен като към най-голям престъпник. Но тази фалшификаторска, екстремистка и просташка пропаганда се върна като бумеранг срещу СДС. Моят превес в гласовете скоочи от 400 на над 1000 гласа. Голяма част от избирателите ме познава-

ха лично, а останалите имаха не малко сведения за мен, за да повярват на клеветите, при това поднасяни елементарно и вулгарно.

„Имиджът“ на СДС от това не печелеше. Той не спечели и от предприетата веднага след изборите подписка в Ботевград за отзоваването ми като народен представител. Да оставим настрана правното невежество — в нормативната материя такова отзоваване не се предвижда. Тази подписка с очевидна пропагандна цел ги разобличаваше като антидемократи, защото първото свойство на демократа е уважението към народния вот, а те го потъпкваха преди още да е заглъхнало ехото от изборите.

* * *

Не съжалявам за участието си във Великото народно събрание, което ще остане в политическата история на България. За мен впечатленията от него имат значение и от професионално социологическо гледище. Великото народно събрание представляваше богата мозайка не само от индивиди, но преди всичко в него се проецираха основните политически реалности и тенденции в обществото. В него мощно гърмеше бурята и злобата на деня. Вътрешните нажежавания в неговата работа се преплитаха с външни демонстрации и натиск. Любопитно беше да се наблюдава почти ежедневно редуването и преплитането на интелигентност с умствена недостатъчност, на етичност с цинизъм, на собственическа и властническа алчност с разумна умереност, на политическа компромисност с безпределна наглост.

В залата се усещаха хищните зъби на егоистичния частен спекулативен икономически интерес, чието време настъпваше, готов да смачка всичко пред себе си — и право, и морал, и национални интереси, но да се осъществи. Чувстваха се пипалата на чуждестранни сили, които овладяваха българското пространство за своите домогвания. Всеки ден слушах и гледах хамелеони, за пореден път сменили политическия си цвят. Срещаха се и хора, случайно попаднали на политическата арена, с релефно открояваща се умствена посредственост, която обаче не можеше да озанти карриеристичните им амбиции. Често пъти наблюдавах как едни и същи уста наричаха едно и също нещо веднъж „комунизъм“, друг път „демократия“, веднъж „престъпление“, друг път „благодеяние“, веднъж „черно“, друг път „бяло“. Невежество, инсинуации, полуистини, клевети.

Отвратително усещане предизвикваха у мен доносниците на Държавна сигурност, но не ония, преминалите без съд през лагери и подлагани на изтезания, над които понякога е надвисвал призракът на смъртта. Говоря за другите, непознаващи репресията, получили от предишния режим не една милувка и въздигания, които доброволно са приели да оклеветават колегите и приятелите си. Един от тях уважавах заради таланта му на драматичен и киноартист. Получил всички титли преди 10 ноември, неслизащ от сцената на театъра и неизлизащ от диапазона на кинокамерата в изпълнение на главни роли, задоволен с всичко — той доброволно бе започнал да доноси за най-близки нему хора. И вместо след ноември 1989 г. да се сгуши от срам и угризение, той набързо смени политическата си боя, за да прикрие своите жалки деяния и да придобие нови позиции. Идеалът му се оказа една чиновническа служба в наше посолство в западна страна, заради което той пренебрегна таланта си и професионалното си призвание. Какъв нравствен червей!

Дали не отразяваха тази налагаща се ситуация в живота стиховете на Константин Павлов:

*„Страх ме е да погледна в самия себе си —
Какъв безпорядък, какви разрушения...
Ще извърша насилие.
Новият наемател на душата ми
е по-мизерен и по-отвратителен
от предишния“ (21, с.60)*

Но във Великото народно събрание имаше и достойни хора. Те едва ли бяха по-малко от другите. Преди всичко хора, които не тъгуваха с идеите си.

Проникнах се от още по-голямо уважение към онези антифашисти, които не оскверниха младежките си идеали, пориви и борба срещу нацизма и българския монархофашизъм, а радикално отхвърляйки сталинисткия тоталитаризъм и живковизма, преосмисляйки десетилетията след 1944 г., заеха достойни, хуманни и патриотични позиции. Имаше и редица по-млади дейци на БСП, бивши активисти на БКП от различни йерархични нива, които изживяваха повече или по-малко лична драма от обстоятелството, че тяхната вяра е била експлоатирана и манипулирана от живковизма. Ала те в резултат на преоценката, поемайки риска в новите ус-

ловия, не се отказаха от идеала си, не отидоха с него на пазара.

Интересни характери бяха мнозина от репресираните след 1944 г. земеделци. Стажът на някои от тях по лагери и затвори наброяваше дълги години. Много мъки и изтезания бяха преживели. Парадоксалното беше, че вместо да отровят кръвта им със злоба и отмъстителност, политическите репресии и тормозът в голяма част от случаите ги бяха облагородили. Те не излъчваха злоба, а благородство. Често пъти те заемаха конструктивни, разумни позиции. По-рано не ги познавах, но като няблюдавах тяхното поведение и позиции, се проникнах от уважение към тях. Не мога да не спомена бай Йордан Кукуров, Йосиф Петров, Димитър Баталов. Сред депутатите на СДС изпъкваша със своята реалистичност, разумни идеи и аргументи и редица други. С доста от тях съм разговарял продължително. Екстремизмът им беше чужд. Те виждаха сложността, многоаспектността и противоречивостта както на миналото, така и на сегашния преходен момент. И търсеха конструктивни решения в движението към пазарно стопанство и плуралистичен парламентарен режим. Повечето от тях по-късно се оказаха „отлюспени“ от СДС.

Ала като сплав на нравствена чистота, чувство за справедливост и патриотизъм във Великото народно събрание безспорно ще остане Пирин Воденичаров, който толкова рано си отиде от живота. Спомням си запознаването ми и първия разговор с него в бюфета на Народното събрание, случайно седнали на една и съща маса, само двамата. Висок, широкоплещест, хубав с излъчване на аристократизъм и благородство. И никакви предубеждения, естественост и финес на мисълта. Вродена демократичност на световъзприятието, неподкупна честност на разсъжденията.

По-сетне узнахме, че той е фатално болен. Никога не мога да забравя изключителния ден при подписването на Конституцията. Въпреки саботажа на шепя политически екстремисти, основното предназначение на Великото народно събрание се увенчаваше с успешен завършек. То даде на демократизацията, отхвърляйки сталинизма, стабилна правна основа и гаранции. Уверен съм, че времето няма да забрави този влог на Великото народно събрание в развитието на България. Когато председателстващият призова Пирин Воденичаров за подпис и той се изправи и тръгна към катедрата, издължен от отслабването поради болестта, с обръсната глава, изпит от бледност, всички спонтанно станахме и еднотушно и страстно заръкопляскахме. Залата беше изтръпнала,

защото всички ние знаехме: той отдалеч се беше готвил за този момент, подтискайки болките си, с фатален може би риск за здравето си беше се отправил за Народното събрание, за да изпълни докрай своя дълг на народен избраник.

Само часове преди това една поетеса, която по-късно стана вицепрезидент на страната, беше прокълнала ръцете, които щяха да сложат подписи под Конституцията. Горката, тя не съзнаваше, че с това регистрира дъното на своето гражданско, политическо и нравствено падение.

* * *

Във Великото народно събрание независимите депутати бяхме четирима. Тримата седяхме един до друг: Росен Карадимов, дядо Панкратий и аз. Четвъртият заемаше зам.председателско място на Народното събрание и ръководеше с юридическа квалификация и такт, примесен често с хумор, заседанията — станалият поради това извънредно популярен Гиньо Ганев. Като председател на Комисията за конституцията, той има принос за нейното изработване и приемане. Младежки деец, по това време Карадимов завърши право и беше избран за асистент в Юридическия факултет на Софийския университет, по-нататък в 36-то Народно събрание отново беше избран за народен представител в листата на БСП. Дядо Панкратий беше избран за председател на Мандатната комисия, но не можа да завърши задачата си. След публикацията във в-к „Факс“ на списъка на сътрудниците на Държавна сигурност из средата на депутатите, той изчезна и докрай на работата на Великото народно събрание не се появи. Оказа се, че неговите информации до Държавна сигурност възлизат на няколко дебели папки. За да компенсира стореното, той промени боята си и се присъедини към разколниците в Българската православна църква начело с бившия апологет на патриарх Максим и угодник на живковизма митрополит Пимен. Какво да се прави — безгръбначието и кариеризмът също си имат своя логика и не са чужди и на църковните дейци.

Аз бях избран за член на две комисии: Комисията по труда и социалните грижи и Комисията по досиетата. Редовно участвах в заседанията им, често правех изказвания, формулирах препоръки. Изготвих научен социологически въпросник за характеризиране дейността на информаторите на Държавна сигурност. Той

даваше възможност за обхващане на дейността им като такива и за точното им подреждане и групиране съобразно извършената дейност. Но никой не го използва, защото този проблем беше превърнат от определени сили в средство за шантаж и изнудване в партийно-котерийните домогвания. Плашилото на списъка на доносниците беше размахвано конюнктурно от определени политически сили, понякога в диаметрално противоположен смисъл, но никой не искаше този въпрос да се реши радикално.

Тук искам да разкажа за един аспект на въпроса, който ме засяга лично. Дълго време се твърдеше, че документацията на отдел „Шести“ на Шесто управление на Държавна сигурност е изчезнала. Много пъти настойчиви гласове предлагаха даже да се потърси отговорност от виновниците за изчезването. Отведнъж обаче във в-к „Дума“ се появи материал, информиращ за разговор с последния началник на Шести отдел: той съобщаваше, че архивът на отдела нито е унищожен, нито е изчезнал, а през цялото време се съхранява в съответните служби, които вече се наблюдаваха от президента. Това съобщение в „Дума“ не беше опровергано от съответните институции — Президентството и МВР. Получи се нещо любопитно: МВР при мълчаливото съгласие на Президентството дълго време е заблуждавало Комисията по досиетата, Народното събрание и обществеността за изчезването на архива на Шести отдел.

Тъй като в печата се появиха свидетелства, че аз съм бил следен от Шести отдел, беше публикувана и една информация от Държавна сигурност до ЦК, очевидно на Шести отдел, за мои изказвания и действия преди ноември 1989 г., за което вече стана дума, аз депозирах писмена молба до Бюрото на Народното събрание да се разреши на народните представители, които са били следени от Шести отдел, да се запознаят с материалите, отнасящи се до тях, включително и на мен.

Гиньо Ганев запозна Народното събрание с молбата ми, но нищо не се реши. Трябваше ръководството на Народното събрание да ми окаже съдействие за запознаване с досието, но това си остана гол ангажимент. Що се отнася до Президентството, то по пилатовски си изми ръцете, препращайки ме към министъра на вътрешните работи — тогава Христо Данов. Той пък ми отказа, позовавайки се на държавната тайна. Президентът беше забравил своите изказвания, че е необходимо всеки български гражданин да има достъп до своето досие. Още веднъж стана очевидно, че плашилото на досиетата още е нужно на определени сили в по-

литическото боричкане като средство за шантаж, а държавната тайна служеше за камуфлаж.

Заседанията на Народното събрание и на комисиите, на които бях член, посещавах редовно. На пръсти се броят целодневните ми отсъствия — винаги по сериозни причини и обикновено предупреждавах ръководството на Народното събрание за тях. Никога не съм давал картата си друг да гласува и за мен по време на мое отсъствие и не съм приемал карти на други, за да гласувам вместо тях. Смятах това за недостойно. Но мнозина си го позволяваха. Спомням си веднъж, че когато депутатът от СДС Петър Марков, излизайки на трибуната, постави картата си в устройството за компютърна регистрация, на таблото се появи името на негов съпартиец. Смутен, той смънка извинение. Ясно беше, че освен за себе си той гласува и за свои колеги. За мен тези прояви бяха недостойни, защото се касаеше за народни представители, за които се предполага, че притежават по-висока съзнателност и защото те получаваха работната си заплата оттук, от Народното събрание. Но ръководството на Народното събрание нито веднъж не приложи правилника и не потърси отговорност за тези евтини номера.

При разискванията в Народното събрание не се ръководах от партийни цветове, а от обективния подход към въпросите. Подкрепях с гласа си както БСП, така и СДС в зависимост от съдържанието на конкретното становище. С една дума, стрелях се към действителна независимост от партиите. Във всекидневната шумотевица на пропагандните политически изявления, на обструкционните ходове, на подлаганията на крак се въздържах от участие. Това беше пяната в Народното събрание, която го олекотяваше и рушеше неговия авторитет сред населението. Изказвах се по закони и въпроси, по които имах компетентно отношение. Стрелях се към проблемност и съдържателност. По проекта за конституция се изказах няколко пъти — както при общата дискусия, така и по конкретните текстове. Някои от моите съображения и предложения бяха взети предвид.

Мои изказвания предизвикваха известен резонанс сред населението. Например, по повод становището ми за личното помощно стопанство, подкрепено и със социологически данни, получих редица телефонни обаждания и писма, в които се изразяваше съгласие с мен.

След някои мои изказвания се получаваха реплики. Най-характерен случай в това отношение беше изказването ми по прог-

рамата на второто правителство на Луканов. Ето пълният му текст:

„Драго председателство, уважаеми колеги!

Програмата на Министерския съвет е обявена от един странен парадокс. В общата си насоченост програмата, макар и представена от един от лидерите на БСП, изобщо не се отличава от стремежите на СДС за установяване на частнособственическо общество у нас или, както се изрази колегата Венцеслав Димитров, за промяна на системата в страната. Еднопартийното правителство на БСП представя програма, в която нито пряко, нито косвено няма и намек за демократичен социализъм, който бе възприет като цел на БСП. Какви изводи оттук произтичат за социалиста лидер на правителството и за ръководството на БСП, което в този смисъл не се разграничи от програмата — аз няма да говоря по този въпрос. Този факт обаче показва, че въпреки вербалните различия и честите изблици на разгорещени страсти в залата на Великото народно събрание, в платформите на основните политически сили във Великото народно събрание с оглед на бъдещето няма принципни различия.

В програмата е очертана като генерална линия на нашето развитие приватизацията. Върху това не може да се възрази. То в съвременните условия е неизбежно. За съжаление обаче, този въпрос не е разработен, както не са разработени и много други въпроси. Тяхната разработка е оставена за бъдещето, което придава на програмата пожелателен характер.

И така, приватизация — да, но за кои отрасли и по-крупни предприятия и по какъв начин? В България преди 1944 г. имаше солиден държавен сектор. В развитите капиталистически страни държавният сектор обхваща от 15 до 35 на сто от собствеността. Въпросът за мярката на обхвата, за формите и механизмите на приватизацията е останал открит. Това е същностен недостатък на програмата.

В програмата не е казана нито дума за ТКЗС. Нима е възможно да се игнорира този съдбоносен проблем за България? Ще се разтурят ли те? Ще се запазят ли и кой ще решава този въпрос? Ако се запазят, как ще функционират? Ще се разкрупняват ли и докъде? Как ще се съхрани една от големите придобивки — обединението на земята?

От края на XIX в. до 1944 г. раздробяването на земята у нас се

засилваше. Обработваемата земя в размер на 49 млн.дка беше разделена на 12 400 000 парчета, средно по 4 дка на парче. По този път българският капитализъм доведе обществото до безизходица, до невъзможност за увеличение на производителността, огромна скрита безработица, обричане на 75 на сто от населението на незавиден живот, чиито масови характеристики бяха свинските цървули и туберкулозата, постоянните ежби за преорано, преожънато, които противопоставяха брат на брата и нерядко вземаха своята кървава дан.

Но некадърното и егоистично управление на селското стопанство от личната власт го вкара в дълбока криза през последните десетилетия. То беше изсмуквано, за да финансира промишлени отрасли и мегаломански промишлени обекти, които тежат като воденичен камък върху икономиката. Как ще се излезе от това положение? За съжаление нито дума по този въпрос, а по него в такава програма трябва да има според мен специален раздел.

В програмата се говори доста за социално слабите. Една от иманентните категории на пазарната икономика. С други думи това са бедните, които ще получават социални помощи и милостиня. Разбира се, особени грижи за социално слабите е нужно да има. Но аз бих желал да чуя от едно правителство на Социалистическата партия не е ли възможно да се премахнат причините, предизвикващи пораждаването и възпроизводството на социално слабите.

Във връзка с това не е ли целесъобразно да се отдели внимание и на социално силните? Да, необходимо е специално внимание и към социално силните, защото тук преди всичко са надарените, ерудираните, трудолюбивите, инициативните, дисциплинираните, които създават материалните и духовни ценности.

От лексикона на Министерския съвет изчезна думата „планиране“. Това учудва, защото е неоснователно. Развитият капитализъм, поумнявайки извънредно много след съкрушителната си криза от 1929-33 г., наред с другото заимства от марксизма планирането и доста нашироко си служи с него. А тези, които все още се наричат социалисти, се отказаха напълно от него. Но това късогледство си отмъщава. Уверен съм, че ако правителството на Луканов още през февруари-март т.г. беше разработило сериозен план за 1990 г., икономическата ситуация в страната нямаше да е в такова плачевно и взривоопасно състояние. Колкото и консервативно да звучи в някои конюнктурни и неосведомени уши, ще си позволя да кажа: планирането е необходимо да намери своето място в управленския арсенал.

И накрая още един въпрос. В програмата няма нищо за науката, за научно-техническия прогрес. Какво имам предвид? Ако развитите капиталистически страни се развиват успешно след Втората световна война, то главният фактор беше създадената заинтересованост и стимули за научно-технически прогрес. Оттук преди всичко производителността, качеството, нивото на живот на широките маси, стопанската и социална динамика. При личната власт у нас, както и в другите бивши „социалистически“ страни, много се говореше за наука. Но присъщите недъзи на личната власт не дадоха възможност да се създаде непреодолима материална заинтересованост на нивото на стопанските субекти и отделните труженици.

Ето защо онова, което се правеше за научно-техническия прогрес, беше резултат на административно-политически натиск, а не на вътрешно-присъща материална заинтересованост на институциите и индивидите. Тук е един от важните фактори за изоставането и краха на сталинисткия модел на социализма. Известно е, че най-рентабилни в света са наукоемките производства. Вече десетилетия науката както с оригиналните си открития и разработки, така и като транслатор на върховете научно-технически постижения стана и е централна структурна единица на цялостната система на обществото.

Тук възникват редица проблеми. Ще има ли у нас академия на науките? И ако да, в този ли вид? Как ще се укрепи вузовската и отрасловата наука? Как най-добре ще се стимулира и обективно оценява с нарастваща възискателност научноизследователската дейност? Как да се откриват, възпитават и подготвят талантиливите за научна дейност и т.н.?

За съжаление нито един от тези проблеми не присъства в програмата. В изказването си върху отчета на Министерския съвет аз вече отправих такава критика. Очевидно Министерският съвет, в частност председателят му, не слушат пожеланията на народните представители както трябва или пък не оценяват стратегическата важност на науката и научно-техническия прогрес. Но, както заявих миналия път, това е доказателство за липса на дълбочина на анализа, а също и на далновидност. Сега имам още по-голямо основание за такава оценка.

Мисля, че изводът, който следва от казаното е: програмата се нуждае от цялостна преработка и съществена доработка.

Благодаря!“

След тази категорична критика на програмата последваха няколко реплики. Стефан Савов възрази на оценката ми, че българският капитализъм е довел страната до безизходица. Сам от едноробуржоазен произход, стремящ се да възстанови капитализма в страната и да се нареди сред бъдещите мултимилionери, той естествено не можеше да не защити довоенния капитализъм у нас. След това репликира Петър Берон, Александър Лилев взе думата във връзка с неговата реплика, а Петър Дертлиев говори по повод казаното от Михайлов и Лилев. Смая ме репликата на Атанас Ганев по моята критика към правителствената програма относно политиката към ТКЗС. Ганев, професор по икономика на селското стопанство, председател на Комисията по селско стопанство на Народното събрание, се нахвърли върху мен с упрека, че желая да възстановявам абсолютния централизъм от времето на живковизма в управлението на ТКЗС и селското стопанство. Удиви ме нивото му на мислене — нима можеше да има сериозна правителствена програма без дума за политиката към ТКЗС след като те осъществяваха над 95 на сто от земеделското производство? Отсъствието на този въпрос в програмата показваше, че правителството не е наясно какво следва да се предприеме в ключовата сфера за цялата икономика, каквато бе селското стопанство главно в лицето на ТКЗС.

По време на мандата си проведох доста срещи с изпълнителните комитети на общинските народни съвети в Ботевград и Правец, в някои села, посетих редица институции, срещях се със служебни лица и избиратели, опитах се да помогна в решаването на някои важни производствени и социално-битови проблеми. Доста време ми отнеха и множество молби от личен характер — те изискваха справки и контакти със съответните институции за решаване на поставените проблеми.

На 20 май 1991 г. на обяд ми се обади по телефона от София в Скравена, където бях, помощничката на Александър Лилев, за да ми предаде неговата молба да участвам в срещите му с избирателите в Ботевград и Етрополе, насрочени за същия ден вечер. След всички истории с Висшия партиен съвет и в-к „Дума“, за които стана дума, се поколебах, но все пак реших да отида. Срещите бяха организирани от местните организации на БСП, а тази в Ботевград беше издигнала и подкрепила моята кандидатура за депутат във Великото народно събрание. Не би било естествено едно мое отсъствие. Присъствах и се изказах и на двете сре-

щи по поставените въпроси. Мисля, че с казаното от мен, подкрепих позициите, изложени от Лилов и неговите сътрудници, които намерих за основателни.

В заключение, искам още веднъж да се върна към Конституцията — главната цел и същевременно главният резултат от работата на Великото народно събрание. Екстремистите от СДС я нарекоха „комунистическа“ и недемократична. Те не успяха да докажат с нищо тези си голословни и безпомощни оценки. Те се оттеглиха от Народното събрание в навечерието на нейното приемане не защото тя бе комунистическа и недемократична, а защото не искаха да допуснат участие на БСП в такова крупно национално дело по преодоляването на живковизма и утвърждаването на демократичен режим в обществото. Още повече, че във Великото народно събрание БСП имаше мнозинство. Това би било признание, че реформиращата се БСП при новите исторически условия е конструктивна политическа сила и че без нейното съдействие не са възможни крупни национални дела, успешното и мирно движение към пазарното стопанство и демокрацията, сиреч към неокapитализма. Оттеглянето на екстремистите сложи началото на тяхната постоянно разширяваща се война срещу всички, които не им се подчиняваха абсолютно, и доведе тяхното правителство след изборната им победа през октомври 1991 г. до невероятен бърз крах — преди да навърши дори една година.

Всъщност Конституцията като цяло има толкова изявен демократичен характер, че не отстъпва, а може би превъзхожда в някои пунктове конституциите на най-демократичните държави в света. Това беше признато и от крупни специалисти и общественици от Западна Европа. Разбира се, както показва практиката, в нея има отделни негълноти и някои текстове, които могат да бъдат уточнени, което в бъдеще сигурно ще стане.

Ето защо подписването на Конституцията, извършено на 12.VII.1991 г. се превърна не във формално тържествен акт, а в една достойна равностметка за добре изпълнена задача от изключително значение за бъдещото развитие на страната.

Когато на 13.X.1991 г. Народното събрание се саморазпусна, излязох от неговата сграда със самочувствие за добросъвестно изпълнен общественно-политически ангажимент както към собствените ми избиратели, така и изобщо.

ЕПИЛОГ

Едно от най-тежките преживявания в живота на човека е разочарованието. Разочарование от хора, които си уважавал и в които си вярвал. Още по-тежко е разочарованието, когато тези хора са концентрат на обществени отношения, защото това органично ги свързва с идеите, в които вярваш.

Тук не става дума за религиозна вяра — в нейната основа винаги е стояло бездоказателствено допускане за наличието на свръхестествени сили, които творят всичко съществуващо, предопределят и се разпореждат със съдбата на народите и отделните хора. Въпиещата безнравственост на тези свръхестествени сили независимо как се наричат — Христос, Аллах, Буда, се заключава в обстоятелството, че, от една страна, претендират за всемогъщество и религиозно вярващите действително са убедени в това, а от друга, допускат толкова несправедливост, жестокост, алчност, егоизъм, кръвопролития, грабежи, потисничество, двуличие в поведението на обществени групи, на държавите, политическите организации и отделните лица. Оттук неотразимият извод, че те не са толкова всемогъщи, щом не могат да надделеят злото, нито са толкова нравствени, щом остават безчувствени пред океаните от страдания през хилядолетията на човешката история.

На ниско образование може да се прости липсата на тези знания и на това съзнание, но на високо образование — едва ли. Ако той действително вярва в божества, макар и с висша диплома, това в края на XX век е сигурен показател за културна ограниченост. Ако пък се представя за вярващ, подчинявайки се на политическата мода, това е демагогия. Напоследък в печата започнаха да се появяват съобщения: председателят на еди коя си партия, при това с философско образование приел светото кръщение; народен представител, активист на парламентарна група, научен работник по история сторил същото; председател на друга политическа партия, също с философско образование, уж на шега говорел пред приятели: „Оставете изобщо социологията, тя е лъженаука, има някаква мистика, която управлява всичко“; политическа партия, като няма с какво друго да привлече вниманието на об-

ществеността, организира приеми по повод на религиозни празници. Дали тя хора наистина не съзнават интелектуалното и нравственото си падение с тези действия?

Тук става дума за друга вяра, произтичаща от теоретичен анализ на обществената действителност, основаваща се на данните на общочовешкото познание и общочовешката историческа практика. Това е убежденост в обективността на тенденциите и законите на общественото развитие, в неизбежността на определен обективен резултат от тяхното действие. Разбира се, и при такава вяра човек може да допусне грешка: ако данните на науката и практиката още не са достатъчни за екстраполация в бъдещето, ако при самия познавателен анализ на действителността е имало пропуски, необоснована методология и логически противоречия. Тогава вярата се превръща повече или по-малко в утопия. Такива примери са известни на историята.

Що се отнася до моята вяра, тя е извод-обобщение от досегашното развитие на социалното познание. Тя се гради върху съвкупността от фактите и основните тенденции в развитието на съвременното човечество и по-конкретно на западните страни. Тя е съобразена с крупните общосоциологически концепции за насоките на планетарното развитие, предложени от най-маститите западни мислители след Втората световна война. Най-новото ѝ потвърждение са анализите на Римския клуб за 1991 г. Те доказват, че западните европейски държави не ще могат да се развият по-нататък успешно, ако се съхранят сегашните им вътрешноприсъщи механизми на функциониране. Докладът пледира за едно ново, некапиталистическо глобално общество.

Съставките на моята вяра, както и тя в своята цялост не са опровергани от краха на сталинисткия тоталитаризъм. Защото той е тяхно отрицание и потъпкване, най-разюздана и вулгарна демагогия с тях. В неговите престъпни и зловещи обятия те бяха преиначени, изопачени, фалшифицирани, което ги лиши от оплодотворяваща сила. Техният най-голям враг на практика не се оказа капитализмът, а сталинисткия тоталитаризъм, защото именно той, а не капитализмът ги задуши в първия им исторически порив. Ето защо аз съм негов радикален и непримирим противник. И не само по силата на емоцията, а в съчетание с безпощадността на логическия анализ и научните аргументи.

Личната ми драма се състои тъкмо в обстоятелството, че през определен период на моя живот — докато прозрях и набрах ку-

раж за разграничение, — заложите ми, интелектът ми, организацията ми култура, стремежът ми към обективност и честност, дисциплинираността ми, устремът към вярата ми, се оказаха експлоатирани и манипулирани от кариеристичните, властолюбивите и славолюбивите сили на живковизма — българската модификация на сталинисткия тоталитаризъм. При това експлоатирани и манипулирани съзнателно от самото начало. Тази драма завинаги ще си остане като кървяща рана в душата ми. Не го пожелавам никому. Затова и написах тази книга — за да предпазя други чисти сърца от такава болезнена и мъчителна орисия.

Литература

1. В-к „24 часа“, бр.177/25-26 юли 1992 г.
2. В-к „Мисъл“, бр.40/8-14 октомври 1992 г.
3. В-к „Поглед“, Извънредно издание, 21 ноември 1990 г.
4. В-к „Поглед“, бр.19/13 май 1991 г.
5. Георгиева, Евелина. Актуално интервю: Системата и личността — драма и урок за утре. — Труд, бр.19/29 януари 1990 г.
6. Живков, Тодор. Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера. С., 1988.
7. Иванов, Димитър. Заговорите срещу Тодор Живков. С., 1992.
8. Йорданов, Георги. SATIS, Андрей. 1991.
9. Кинг, Александър, Шнайдер, Берtrand. Първата глобална революция. С., ВК „Св. Георги Победоносец“, 1992.
10. Константинов, Георги. Квартално събрание. — Литературен фронт, бр.12/17 март 1988 г.
11. Михайлов, Стоян. Защо пък да не бъдем модерни? — Народна младеж, бр.28/2 февруари 1964 г.
12. Михайлов, Стоян. Социализъм и отживелици. С., Изд.на БКП, 1967.
13. Михайлов, Стоян. Оптимално функциониране на социалното управление. С., Партиздат, 1987.
14. Михайлов, Стоян. Оптимальное функционирование социального управления. М., Прогресс, 1989.
15. Михайлов, Стоян. Класик на българската обществена наука, на българската духовна култура. — Социологически проблеми, 1988, кн.1.
16. Михайлов, Стоян. Трудният път към истината и мъжеството. — Литературен фронт, бр. 4/25 януари 1990 г.
17. Михайлов, Стоян. Промяна — да, но каква и за накъде? — Работническо дело, бр.83/24 март 1990 г.
18. Михайлов, Стоян. Възрожденският процес в България. С., М-8-М, 1992.
19. Мусаков, Антон. Шесто — спомени на последния началник на шесто управление на Държавна сигурност. С., ИК „Сибия“, 1991.

20. Ошавков, Живко. Проблеми на единната система за социологическа информация. С., БАН, 1983; Ошавков, Живко. Тезаурус за информация от емпирични социологически изследвания. С., БАН, 1983; Система от индикатори за социологическа информация. С., БАН, 1983.

21. Павлов, Константин. Агонио сладка. С., „Факел“, 1991.

22. Павлов, Тодор. Неправилно и опасно. — Отечествен фронт, бр.6064/29 февруари 1964 г.

23. Политическа декларация на Висшия партийен съвет и Общопартийната контролна комисия за отговорността. — Дума, бр.86/28 март 1991 г.; Приложение към политическата декларация. — Дума, бр.88/30 март 1991 г.

24. Попов, Стойко, Коев, Васил. Модерно и „модерно“. — Философска мисъл, 1964, кн.3.

25. Портрети в диалози: с чл.кор. Стоян Михайлов разговаря Петко Симеонов. — Социологически проблеми, 1988, кн.4.

26. Портрети в диалози: с чл.кор. Стоян Михайлов разговаря Петко Симеонов. — Социологически проблеми, 1988, кн.5.

27. Радев, Радослав. Апологията и репресията като инструменти на тоталитаризма. — Български журналист, 1992, кн.9.

28. Стенографски протокол на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП от 27 март 1988 г.

29. Стенографски протокол на заседанието на Висшия съвет на БСП от 7 май 1990 г.

30. Стефанов, Никола. Защо проговори Начо Паназов? — Вечерни новини, бр.163/август 1990 г.

31. Стоянов, Цветан. Съч. в два тома. Т.1 — Културата като общение. С., БП, 1988.

32. Тамбуев, Георги. Маловажен случай. — Работническо дело, бр.74/15 март 1990 г.; 75/16 март 1990 г.

33. Тофлър, Алвин. Третата вълна. С., ИК „П. К. Яворов“, 1991.

34. Чакъров, Костадин. Вторият етаж. — Пламък '90.

35. Kauffmann, Sylvie. Bulgarie: les limites de la liberalisation. — Le Monde, 23 novembre 1989.

СЪДЪРЖАНИЕ

Към читателя

5

В БКП

7

В състава на ЦК. Завеждащ отдел

25

Секретар на ЦК

33

Разграничение и ... гонение

49

След 10 ноември отново в опозиция

121

Независим депутат във Великото народно събрание

161

Епилог

177

Литература

181